

24.

1724

ПЕДАГОГІКА ТАРИХИ

Асқар ЗУННУНОВ, Музаффар ХАЙРУЛЛАЕВ,
Боқижон ТЎХЛИЕВ, Наримон ҲОТАМОВ

ПЕДАГОГИКА ТАРИХИ

Олий ўқув yurtлари учун дарслик

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2000

«Педагогика тарихи» Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги тасдиқлаган дастур (1999) асосида тайёрланди

Дарсликни тайёрлашда *Ҳ. Хомидов* — «Авесто», *Ш. Бобохонов* — «Имом Исмоил ал-Бухорий», «Абу Исо ат-Термизий», *А. П. Қаюмов* — «Абу Райҳон Беруний», «Нодира» ва «Дилшод отин», *С. Очил* — «Аҳмад Яссавий», *И. Султонов* — «Хожа Баҳоуддин Нақшбанд», *Д. Шодиев* — «Мирзо Улугбек», *Х. Алиқулов* — «Жалолиддин Давоний», *Д. Омонов* — «Бердақ», «Аҳмад Дониш» ва «Мунис Хоразмий», *К. Ҳошимов* — «Хамза Ҳакимзода Ниязий», *Ж. Ф. Йўлдошев* — «Мустақил Ўзбекистонда таълим тарбия» ва «Ривожланган хорижий мамлакатларда таълим-тарбия ва мактаб» мақолалари билан иштирок этдилар.

Тақризчилар:

Алибек РУСТАМОВ — академик;
Малла ОЧИЛОВ — педагогика фанлари доктори, профессор;
Ойниса МУСУРМОНОВА — педагогика фанлари доктори, профессор.

Педагогика тарихи

Олий ўқув юртлари учун дарслик

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни

Бош таҳририяти

Тошкент — 2000

Davlat

Universiteti

Kitobxona

Мухаррир *Ш. Р. Эргашева*

Расҳом *М. Агламов*

Техник муҳаррир *Д. Габдрахмонова*

Бадий муҳаррир *Ф. Башарова*

Мусахҳия *Ж. Тоирова*

Теришга берилди 20.07.2000. Босишга рухсат этилди 11.10.2000. Бичими 84x108^{1/32}. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 12,6. Нашриёт-ҳисоб табоғи 13,6. Адади 5000 нусха. Буюртма № 836. Баҳоси келишилган нархда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни босмаҳонаси, 700083,
Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кучаси, 41

С Ў З Б О Ш И

«Халқнинг маданий қадриятлари, маънавий мероси минг йиллар мобайнида Шарқ халқлари учун қудратли маънавий манбаи бўлиб хизмат қилган. Узоқ давом этган қаттиқ мафкуравий тазйиққа қарамай Ўзбекистон халқи авлоддан-авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди».¹

Асрлар оша омон қолиб, бизга етиб келган миллий қадриятларимиз, маънавий ва маърифий маданиятимиз, илм-маърифат, шунингдек педагогика фани мустақиллик шарофати ила янгидан ривож топа бошлади.

Маълумки, ҳар бир мустақил давлатнинг истиқболи фан-техника, илм-маориф тараққиёти ҳамда баркамол миллий кадрларни тарбиялаб вояга етиштириш билан боғлиқдир. Шу боис ҳам мустақил давлатимиз илм-фан ҳамда маориф ривожига, салоҳиятли миллий кадрлар етиштиришга жиддий эътибор бермоқда. Президент, Ислом Каримовнинг ташаббуси билан қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги Қонунда олий таълим малакали мутахассислар тайёрлашни таъминлаши кераклиги айтилди.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, пок маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратиш асосий мақсад қилиб қўйилди.

Мазкур «Педагогика тарихи» дарслиги ана шу давлат ҳужжатлари, таълим-тарбия ва маорифни ислоҳ қилиш хусусида Ислом Каримов баён этган назарий-амалий талаб, кўрсатмалар асосида яратилган.

Маълумки, олий ўқув юртларида педагогика тарихи

¹ И. Каримов. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 137-бет.

курсини ўтишда фақат ўтмиш педагогларининг эмас, балки машҳур файласуф, ёзувчи, жамоат ва давлат арбоблари, диншунос олимларнинг педагогик қарашлари ҳам ўрганилади.

Бу буюк алломаларнинг ҳаёти, ижоди ва улар қолдирган бебаҳо маданий-маърифий мерос ёш авлод учун ибрат ва намунадир, уларнинг таълим-тарбияга оид маърифий таълимотлари ёшларни Ота-Ватанга, миллатга садоқат ва ҳурмат руҳида тарбиялашда, уларни иймон, эътиқодли, инсоф ва диёнатли, одоб-ахлоқли, оқил ва одил инсон қилиб тарбиялашда, ўзлигини англатишда беназир қадриятдир.

Президент Ислам Каримов иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг биринчи сессиясида ҳам маънавият соҳасида амалга ошириш лозим бўлган ишлар ҳақида шундай дейди: «Бу соҳадаги энг асосий вазифамиз — миллий қадриятларимизни, муқаддас динимизнинг маънавий ҳаётимиздаги ўрнини ва ҳурматини тиклаш каби мустақиллик йилларида бошланган эзгу ишларимизни изчиллик билан давом эттириш, уларни янги босқичга кўтариш ва таъсирчанлигини кучайтиришдир».¹

XX асрга қадар даврлардаги ижтимоий ва маданий ҳаёт тарихидан шу нарса маълумки, таълим-тарбияда маънавиятли, маърифатли баркамол ёшларни етиштиришда халқ педагогикасининг ўрни ва моҳияти катта бўлган. Минг йиллар давомида шаклланиб, ривожланиб келаётган халқ педагогикаси миллий педагогика тарихининг замини бўлган.

Умуминсоният тарихида IX—XV асрларда — Шарқда уйғониш даврида — ижтимоий-маданий ҳаётда катта ўзгаришлар юз берган. Айниқса, Амир Темури асос солган салтанат даврида ижтимоий ҳаётда юксалиш, илм-фан, маданият гуркираб ривожланган. Бу даврда яшаб ижод этган Ал-Бухорий, Ат-Термизий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Юсуф Ҳос Ҳожиб, Маҳмуд Қошғарий, Яссавий, Нақшбанд, Улуғбек, Навоий, Бобур каби буюк даҳолар жамият тарихи ва жаҳон маданияти ривожига беназир ҳиссаларини қўшганлар. Бу буюк мутафаккирлар турли фанларга оид яратган асарларида маънавий-маданий қадриятларнинг илмий-фалсафий асосларини ишлаб чиқдилар. Улар асрлар давомида таълим-тарбия соҳасида ажодларимиз орттирган тажри-

¹ Халқ сўзи. 23 — январ 2000 й. 17-сон.

баларнинг кучли қудратга эга эканлигини ва халқчилигини ўз асарларида ифодаладилар.

Ҳар бир миллатнинг ўзига хос миллий маданияти ва маърифати умуминсоний маданият ва маърифатнинг ажралмас қисмидир. Умуминсоний цивилизацияга ҳар бир халқ ўз улушини, ҳиссасини қўшган. Умуминсоний, умумхалқ маданияти, маърифати ва илму фан ривожига ҳар бир халқ бир-бирига устозлик қилган. Шу боис дарсликда асосий эътибор миллий педагогикамизни тадқиқ этишга йўналтирилган ҳолда, Марказий Осиёда яшаб ижод этган айрим мутафаккирлар ва Овруполик машҳур олимларнинг таълим-тарбияга доир таълимотлари ҳақида маълумот берилган.

XIX асрнинг охири — XX аср бошларида Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг таниқли раҳбарлари Абдурауф Фитрат, Мунавварқори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода каби маърифатпарварлар маданиятни ривожлантириш учун маърифатпарварликка асосланиш, таълимни ислоҳ қилиш зарурлиги ғоясини олға суриб, Туркистонда ижтимоий онг тараққиётини бошлаб бердилар.

1917—1990 йилларда ижтимоий-сиёсий, маданий соҳаларда коммунистик мафкура таълим-тарбиянинг асоси қилиб қўйилишига қарамай, халқимизнинг тафаккури, маънавий даражаси, педагогик онг ривожланиб борди. 1991 йилда Ўзбекистон мустақил бўлиши билан миллий онг, маънавиятимиз манбаи — тарихи маданий қадриятларимизни ўрганиш ва тиклашга мушарраф бўлди. «Таълим тўғрисида»ги Қонун, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» асосида таълим-тарбия мазмунан янги босқичга кўтарилди, инсон, унинг ҳар томонлама уйғун камол топиши ва фаровонлиги учун замин яратилди.

Маълумки, миллий педагогикамиз тарихи ижтимоий-сиёсий ҳаёт асосида, Марказий Осиёда яшаган қардош халқларнинг Бердақ, Махтумқули, Абдурахмон Жомий каби шоир, адибларнинг, Хорижий Шарқ ва Оврупо мамлакатларининг буюк мутафаккир шоир ва педагог олимлари Саъдий Шерозий, Жалолиддин Румий, Платон ва Аристотел, Конфуци, Ян Амос Коменский, Жан-Жак Руссо, К. Д. Ушинский ва бошқаларнинг педагогик қарашларига боғлиқ ҳолда ривожланган бу масала дарсликда ўз ифодасини топган.

«Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади...

Тарихий хотираси бор инсон — иродали инсон... биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуролаштиришимиз зарур»¹. Демак, Олий ўқув юртларида таълим олаётган талабалар миллий педагогика тарихи, инсоният тафаккури тарихи, ижтимоий ҳаёт тарихи ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлишлари керак.

«Педагогика тарихи» дарслиги мустақиллик мафкурасининг таълим-тарбия соҳасига даҳлдор илмий-маърифий муаммолар ечимига дастлабки қадамдир. У нафақат педагогика фанининг тарихи, таълим-тарбия тизимининг ўзига хос қонуниятлари ҳақидагина эмас, балки миллий ва исломий маърифат, маънавият, ахлоқ тарихи ва руҳият тарихи сифатида ҳам янги таълим тизимига муносиб ҳисса бўлиб қўшилиши шубҳасиздир.

Академик

С. С. ФУЛОМОВ

¹ Ислом Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. «Шарқ» нашриёти. 1998 й. 5, 9, 24—25 бетлар.

Б и р и н ч и қ и с м

Марказий Осиёда педагогик фикр

Б И Р И Н Ч И Б О Б. **МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ЭНГ ҚАДИМҒИ ДАВРДА** **ИЖТИМОИЙ ҲАЁТ, ТАРБИЯ**

«Авесто». «Алпомиш» ва «Манас» дostonлари

Марказий Осиёда ибтидоий жамоа тузуми вужудга келган даврда ишлаб чиқариш кучларининг тараққий этиб бориши билан жамоа аъзолари зарур воситаларни, оддий ишлаб чиқариш қуроллари ясашга киришдилар. Уларнинг бу ҳаракати натижасида жамоада ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг янги шакли юзага келди, ишлаб чиқариш алоқаларигина эмас, балки мустақкам қариндошлик, уруғчилик асосидаги ибтидоий жамоа шаклланди. Жамоада муҳим ҳаётий аҳамиятга эга бўлган ишларни аёллар бажардилар, бола тарбияси уларнинг ихтиёрига топширилди. Шу асосда жамоада аёлларнинг мавқеи ортди.

Кейинчалик ишлаб чиқариш қуролларининг мукам-маллашиб бориши билан жамоада меҳнат тақсимоти ўзгарди: эркаклар, асосан, чорвачилик ва ов билан боғлиқ бўлган ишларни бажардилар, иқтисодий ҳаётда улар етакчи мавқеи эгалладилар.

Жамоа ҳаётида ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан турли хилдаги хўжаликлар шакллана бошлади, одамларда турмушга муносабат ўзгарди. Тошкент, Бухоро, Сурхондарёдан топилган археологик ашёларда ва қоятошлардаги расмларда ўша ўлкаларнинг ва халқларининг ўз фикр ва мақсади шу нақшлар орқали ифодаланганини кўрамиз. Суғориладиган ерларда деҳқончилик, чорвачилик тараққий этиб бориши, айрим жамоа, уруғ хўжалигида қўшимча ишчи кучига муҳтожлик сезилиши оқибатида юзага келган қулдорлик хусусиятини ифодаловчи маданият, турли дин ва анъана, ақидалар юзага келди.

Милоддан олдинги VI—V асрларда суғориш ишлари ривожланиб, хўжалик аъзолари боғдорчилик, полизчилик билан шуғулландилар. Бу даврда Арня, Хоразм,

Сугд ва бошқа вилоятларнинг иқтисодий жуғрофия харитаси, турли маъданлардан рўзгор буюмлари ишлана бошланди.

Милоддан олдин V аср бошларида Хоразмда Маъмун «Донолар уйи» — Академияси ташкил қилинди. Академияда тўпланган Хунайн, Сабит ибн Курра, Кусто ибн Лука, Яхъя ибн Адий, Исхақ ад-Дамашқий каби олимлар илм-фан ривожига қилган хизматлари, илм-адабий, ахлоқий масалаларига доир чет эл асарларини араб тилига таржима қилиш билан шуҳрат қозондилар.

Марказий Осиёдаги археологик топилмалар ва ёзма манбаларнинг гувоҳлик беришича, дастлабки ибтидоий жамоа ва кейинчалик қулдорлик тузуми даврида ҳам Турон ҳудудида ижтимоий-маданий ҳаёт ривожланган. Айниқса, Қадимий Хоразм, Фарғона, Зарафшон водийларида деҳқончилик, ҳунармандчилик ва меъморчилик маданияти жаҳонга маълум ва машҳур бўлган. Қулдорлик тузумининг дастлабки босқичлариданоқ Турон заминида халқларнинг маънавий ва маърифий ҳаётида ҳамда диний эътиқодларида ҳам катта ўзгаришлар содир бўлди. Айни пайтда, ўзига хос турмуш тарзи, анъана, расм-русумлар, урф-одатлар ҳамда таълим-тарбия шаклланди.

Маълумки, Марказий Осиё ҳудудида қадим-қадимдан турли динлар, диний ақидалар пайдо бўлди. Уларда аҳолининг ижтимоий-маданий ҳаёти, турмуш тарзи ва анъаналари маълум ўлчовга солинди ва белгиланди.

Бундай динлардан энг қадимийси ва энг машҳури зардуштлиқ дини, зардуштлиқ таълимотидир. Зардуштлиқ дини ва унинг муқаддас китоби бўлмиш «Авесто» қадимги Турон заминида буюк маданият ва маърифат ҳамда халқ педагогикаси мавжудлигига ёрқин далилдир. «Энг мўътабар қадимги қўлёзмалар «Авесто»нинг яратилганига 3000 йил бўлаяпти, — дейди президент Ислам Каримов, — бу нодир китоб бундан XXX аср муқаддам икки дарё оралиғида, мана шу заминда умргузаронлик қилган аجدодларимизнинг биз авлодларга қолдирган маънавий, тарихий меросидир. «Авесто» айна замонда бу қадим ўлкада буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий ҳужжатдирки, уни ҳеч ким инкор этолмайди»¹.

Зардуштийлик динининг асосчиси Зардушт аталмиш буюк тарихий шахсдир.

¹ «Ўзбекистон овози», 1998 йил. 22-август сони.

Зардушт шарқнинг файласуфи, нотиғи, шоири, до-нишманди бўлган.

Зардушт милoddан олдинги VII асрда яшаган, Хо-разм ҳокимлигига қарашли чорвачилик билан шуғул-ланган Спитама уруғидан бўлган. Отасини Паурушаспа, онасини эса Дугдова деб аташган. Зардушт болалигидан от, туя боқиш билан шуғулланган, фавқулodда қобили-ят ва қудрат соҳиби бўлган чорвадор қавмларининг урф-одатлари, дину удумларини ўрганган.

Маълумки, қадимги ота-боболаримиз турли динлар-га, кўп худоларга топинганлар, уларга боғлиқ расм-русм-ларни бажарганлар. Ана шундай расмлардан бири қаби-ланинг ўз худосига қурбонлик қилиш бўлган. Зардушт кўп қурбонлик натижасида борган сари молларнинг ка-майиб, қирилиб кетаётганини кўриб азият чекади, бу-нинг оқибати хунук бўлишини кўриб, қабилалар ора-сида тез-тез содир бўладиган низо, қирғин урушларнинг негизи ҳам ана шу кўпхудолик билан боғлиқлигини ҳис этади. Турфа дунёқарашдаги кексалар билан суҳбат, баҳс-лар натижасида Зардушт кўпхудоликнинг зарарини тўла тушуниб этади ва йигирма ёшида ўзининг нор туясига миниб, (Зардушт — сариқ туя соҳиби) қишлоқма-қиш-лоқ, шаҳарма-шаҳар кезади, яккахудолик ғоясини тар-ғиб қилади; ўн йилдан кейин ягона худо — Ахурамазда-ни кашф этади ва қabila, уруғчилик эътиқодларига қарши яккахудолик ғоясини олға суради. Зардушт илга-ри сурган ғоянинг негизини икки нарса: мутлақ ғоя — Хурмузнинг яккаю-ягоналигини тан олиш; яхшилик билан ёмонлик, ростгўйлик, билан ёлғончилик; зулмат билан нур ўртасидаги доимий кураш ҳақидаги таълимот ва — борлиқни иккига бўлиб қараш — дуалистик қарашга содиқлик ташкил этади. Зардушт адолат, маърифат ғояларини ёйишда аждодлар анъанасидан моҳирлик би-лан фойдаланади.

«Авесто» соф диний китоб бўлмай, ижтимоий-фал-сафий, маданий, адабий-тарихий қимматга эга бўлган нодир қомусий ёдгорликдир. Унда адолат ва сулҳ улуғ-ланади.

«Авесто» зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлиш билан бирга, илм-фан, ҳаётий воқеалар ҳақида мукам-мал маълумот берадиган энг кўхна манбаа ҳисобланади. Унда Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги маросимла-ри: урф-одат, эътиқод, ибодат, қироат қиладиган оят-лар, диний маросимларда ижро этиладиган оғзаки ижод-лари ҳақида маълумот берилган.

«Авесто»да шаҳару қишлоқларни обод қилиш, боғу-роғлар, яйловларни кўпайтириш, кишиларнинг маданий турмушини ривожлантиришга ундаш, оила мустаҳкамлиги, фарзанд тарбияси хусусида ҳам диққатга молик фикрлар ифодаланган. «Авесто»да Хуросон ва Мовароуннаҳр халқларининг ахлоқ-одоб, таълим-тарбия, касб ўрганиш, меҳнатсеварлик, меҳмондўстликка доир фикр мулоҳазалари ҳам баён қилинади.

Зардушт ўз насиҳатлари — ўғитларида адолатни тарғиб этади, яхши хулқ-одобни эъозлайди. Унинг таълимоти уч нуқтада: Хумата — яхшилик, Нухта — тўғри сўз, Хваришта — яхши хулқларда мужассамлашган. У чорвадорлар, деҳқонлар ва ҳунармандлар ҳаётини бадавий кўчманчи йўлтўсарлар чопқинидан ҳимоя қилади. Адолат ва одиллик ғоясини олға суради.

«Авесто»да яхшилик, униб-ўсиш, ерда ҳаётни сақлаш учун интилувчи кучлар билан разолат ва қабоҳат, зулмат ва ҳалокат кучлари ўртасидаги курашда мардлик, жасорат ва матонат, маърифат ва инсонийлик ғалаба қозонади.

«Авесто»да ер, сув, замин, кийим-кечак, озиқ-овқатларни тоза тутиш ва сақлашга алоҳида эътибор берилган. Унда ғўристонларда тозаликка риоя қилиш кераклиги таъкидланади. Ахура Мазда ўт-ўланлар ва мевали дарахтлар экилган, сувлари равон бўлган ер энг яхши ер, аёл ва фарзандлари сарсон ва саргардон юрадиган (ғизо тополмайдиган) ер энг ёмон ер эканлигини айтади. Ерни ифлос қилган ва уни сақлаш қоидаларини бузган шахслар жазоланиши керак.

«Авесто»да инсон тозаликка, соғломликка даъват қилиниб, уларга бадан тарбия билан шуғулланиш, кунда юз-қўлни бир неча марта ювиш, сочни тоза тутиб, тирноқларни олиб тозалаб туриш тавсия этилади. Инсон меъёри билан овқатланиб доимо тўқ юриши лозимлиги уқтирилади.

«Авесто»да чорвачилик масаласига алоҳида эътибор берилади. Инсон чорванинг кўпайишига, яйловларнинг гуллаб яшнашига ёрдам берган тақдирдагина, деҳқончилик ва суғориш ишлари иштиёқ билан меҳнат қилгандагина худо иноятига ноил бўлғусидир».

«Авесто»да таъкидланишича, қариндошлар ўзаро оила қўрмаслиги, қавм ва уруғ қони тоза, авлод бенуқсон сақланиши керак, кўп болали оилаларга давлат ҳисобидан нафақа тайинлаш лозим, бир йўла 2—3 та туққан аёллар мукофот олишга сазовордир.

Бола асосан оила муҳотида тарбияланиб, инсон сифатида шаклланади. Тарбия эса, ҳаётнинг энг муҳим тиргаги (таянчи) ҳисобланади. Ҳар бир ёшни шундай тарбиялаш зарурки, у аввало яхши ўқиши ва сўнгра эса, ёзишни ўрганиш билан энг юксак поғонага кўтарилсин.

«Авесто»даги бундай фикрлар халқ педагогикасида ҳам ўзига хос тарзда ифодаланган.

Ўзбек халқининг ёш авлодни ҳаётга тайёрлашда кўп асрлар давомида қўллаган усул ва воситалари, тадбир шакллари ўзига хос урф-одати ва анъаналари, тарбия соҳасидаги ҳаётий тажрибалари халқ педагогикасида мужассамланган.

Халқ педагогикаси фан сифатида шаклланмаган даврдаёқ, қабила аъзолари болаларда меҳнатсеварлик, жанговарлик, дўстлик, аҳиллик, меҳр-оқибатлилик, инсонпарварлик, умуман, ахлоқий фазилатларни шакллантириш ва ривож топтиришга ҳаракат қилганлар.

Ўтмишда тарбияда ахлоқ тарбияси алоҳида ўринда турди. Ҳар бир қабила, элат ўзига хос ахлоқ қонунқоидаларини яратди, инсонийлик идеал ахлоқ қонуниятининг асоси ҳисобланди. Ота-боболар ахлоқий тарбияда Широқ, Тумарис, Алпомиш, Муродхон, Равшан каби афсонавий қаҳрамонлар тасвирланган дostonлардан фойдаланадилар, улар асосида ёшларни энг яхши анъаналар руҳида тарбияладилар.

Халқнинг ватанпарварлик, элга ҳурмат, унинг тинчлиги, осойишталиги учун ғамхўрлик қилиш, маърифатли бўлиши, маънавий камолоти учун қайғуриши, айниқса, у яратган дostonларда ёрқин ифодаланади. Буни, масалан, Марказий Осиё халқлари оғзаки ижодининг ёрқин намунаси бўлган «Алпомиш» ва қирғиз «Манас» дostonларида ўзбек ва қирғиз халқлари миллий анъаналари, маънавиятининг ифодаланишида ҳам кўриш мумкин.

«Алпомиш» дostonи туркий халқлар ўртасида кенг тарқалган ва севиб куйланадиган асарлардан бири бўлиб қолди. Бу дoston қаҳрамонлик ва гўзаллик, дўстлик ва биродарлик, вафодорлик ва содиқлик ҳақидаги халқ идеалларини ифодалаган асар сифатида қимматлидир.

Алпомишнинг қаҳрамонлиги закот талаб қилганлиги учун акаси Бойбўридан аразлаб, Кашал элига кўчиб кетган Бойсари оиласи устига бостириб келган қалмоқ шоҳи Тойчахон лашкарига қарши курашда ва уларни тор-мор қилишида яққол намоён бўлади. Масалан:

Қарамай баланд-пастига,
 От кўйди қалмоқ устига.
 Ёлғиз бўп бунда юради,
 Кўп қалмоқни ўлдиради,
 Қилич-найза соп куради.
 Бу алига таъсир қилмади,
 Қалмоқ айтгани бўлмади,
 Қалмоқлар фикр ўйлади...
 «Тиғи олмос бунга ботмас,
 Уруш қилган омон кетмас,
 Бу ўзбек қандай жолугар,
 Ё бу кашмирми, ҳийлагар?
 Ҳеч ким бўлмади баробар,
 Урсанг ботмайди яроқлар...
 Энди қолган қалмоқлар
 Қочмоқни ихтиёр қилди...»¹

Алпомишнинг адолатпарварлиги Қалмоқ шоҳ лаш-
 карига қарши курашда, оддий одамларга хайрихоҳли-
 гида кўринади. Алпомиш қалмоқ юртига босқинчилик
 қилиш учун эмас, балки Қалмоқшоҳ томонидан мол-
 мулки таланган, хизматкор қилинган Бойсарини Бой-
 сунга олиб келиш учун боради. Бу курашда у қалмоқ
 юртидаги илғор кучлар малика Товка ва оддий чўпон
 Қайкубот мададига таянади. Улар Алпомишга зиндон-
 дан қутилиб чиқишда ёрдам кўрсатадилар. Достонда бу
 тасвир орқали одамга одам дўст бўлиб, яхшилик қили-
 ши, садоқат ва мурувват кўрсатиши кераклиги тарғиб
 этилади. Бу улуғ инсоний фазилатдир. Алпомиш Тойча-
 хонни мағлубиятга учратгач, Қайкуботни унинг ўрнига
 подшоҳ қилиб тайинлайди.

Достонда Барчин ва Қалдирғоч ҳам Алпомишга ма-
 дадкорлик қиладилар. Улар юксак инсоний фазилатла-
 ри, ақл-фаросат ва тadbиркорлиги билан Алпомиш ва
 Қоражонни қаҳрамонликка ундайдилар.

Барчин ўз элида қолган суюкли ёри Алпомишга
 вафодор, эътиқодли бўлгани сабабли, совчи бўлиб кел-
 ган алпларга шундай жавоб қилади:

«Эшитган, қалмоқлар, айтган тилимдан,
 Мени олар келмас сенинг қўлингдан...
 Менинг тўрам, билсанг, Бойсин султони,
 Оти Хакимбекдир, элда даврони.
 Кўп айланма бунда, қалмоқ, беъмани.
 Хабар етса, алп Алпомиш келмасми,
 Қалмоқларга қиёмат кун бўлмасми,

¹ Алпомиш. Т., 1985, 158—159 бетлар.

Армон билан сендай алплар ўлмасми,
Ҳолинг билиб, тўғри юрсанг бўлмасми?!»¹

Достонда Қалдирғочга хос инсоний фазилатлар бутун воқеалар давомида сайқалланиб боради. Чунончи, Алпомишнинг Сурхайл мастон тузоғига илиниб, зиндонга тушиб қолгани ҳақида, Ултонтоз зулмидан қўрқмай, Олатоққа сургун қилинган Қоражонга хабар бериб, уни Алпомишни зиндондан қутқариш учун жўнатади: акасининг ўлганлиги ҳақидаги хабарга ишонмай, қийинчиликларга чидаб, Бойбўри қулида туяларни боқиб юради: акасидан ёдгор бўлиб қолган якка фарзанди Ёдгорни парвариш қилиб, унинг тарбияси билан шуғулланади.

Достондаги бошқа барча ижобий образлар, жумладан чўпон Култой бобо, Қайкубод, Қалмоқшоҳнинг қизи Товка ва бошқалар халқ тасаввурида ахлоқий покликни, жисмоний камолот ва маънавий юксакликни ўзида мужассамлантирган инсонлардир.

Достонда кишилардаги бахиллик, баднафслик, иккиюзламачилик, бошқаларни камситиш, шухратпарастлик, номардлик, виждонсизлик каби ярамас иллатлар Қалмоқшоҳ, Сурхайл мастон, Кўкалдош бош бўлган қалмоқ алплари, Бодомчўри ва унинг ўғли Ултонтоз каби одамлар тимсолида ифодаланган ва қораланган.

Маълумки, инсоннинг кундалик ҳаётида анъаналар ва урф-одатлар, жумладан, тўй тантаналари билан боғлиқ удумлар азал-азалдан катта ўрин эгаллаб, муайян даврнинг, иқтисодий ва сиёсий тузумнинг самараси ҳисобланган.

«Алпомиш» достонида севимли ёр, оила ва уруғ бирлиги йўлида кўрсатилган мардлик, жасурлик, қаҳрамонлик, ватанпарварлик, турли элатлар ва халқлар биродарлиги, дўстлик ва самимият улуғланади. Халқнинг қаҳрамонлик ва мардлик ҳақидаги идеаллари, содиқ дўст, вафоли ёр, оқибатли жон-жигар тўғрисидаги орзумидлари достоннинг асосий ижобий қаҳрамонлари: Алпомиш, Барчин, Қоражон, Қалдирғоч, Култой ва Ёдгорлар тимсолида тасвирланади. Халқ уларни ўз душманларига қарши курашда ҳар ишга қодир, жисмоний бақувват, маънавий етук қаҳрамонлар қилиб яратган. Масалан, қўнғирот уруғи бошлиқлари Бойбўри ва Бойсарининг болалари Ҳакимбек ёшлигиданоқ баҳодирона

¹ Ўша китоб, 61—62 бетлар.

ишларга қодир бўлиб ўсади ва етти ёшидаёқ бобоси. Алпинбийдан қолган ўн тўрт ботмонли сари ёйдан отиб, Асқар тоғининг чўққисини учуриб юборгани учун Алпомиш номини олади ва тўқсон алпнинг бири бўлиб қолади.

Алпомишдаги чинакам инсоний фазилатлар, унинг зулм ва разолатга қарши кураши, жасур ва жисмоний бақувватлиги қалмоқ паҳлавонларидан бири Қоражон билан дўстлашишига сабаб бўлди. Масалан, Қоражон Алпомиш билан дўстлашиб, ўз уйида меҳмон қилиб турган онаси Сурхайилнинг меҳмонни ёқтирмай айтган гапларига жавобан шундай дейди:

То ўлгунча яратганга рост бўлдим,
Ўз феълимдан чўпу хасдан паст бўлдим,
Худони ўртага солиб дўст бўлдим.
Келган меҳмон сенинг ўғлиңг бўлади,
Ундай десанг, эна, кўнглим қолади...
Дўстнинг меҳри жуда иссиқ келади...
Мазгилига ўғлиңг айтиб келади...
Дўст отини бунда тутиб туради,
Ундай дема, онажон, айб бўлади,
Кўнғиротнинг шунқори келиб кўнади,
Эшитса кўнғилга оғир олади...

Бу сўзларда Қоражоннинг Алпомишга самимий ва содиқ дўстлиги, унга ҳеч қачон хиёнат қилмаслиги ифодаланган.

Умуман, «Алпомиш» достонида қаҳрамонлик ва гўзаллик, дўстлик ва биродарлик, вафодорлик ва содиқлик, ёрдам, муҳаббат ва садоқат, ватанпарварлик каби юксак инсоний фазилатлар улуғланган. Уларда ўзбек халқининг ўзига хос фазилатлари аниқ, ибратли тасвирланган. Инсонийликка доғ туширувчи иллатлар қораланган.

Қирғизларнинг оғзаки ижодига оид намуналар жуда қадим замонлар билан боғлиқ. «Бошқа халқлар ўзининг ўтмиш маданиятини, тарихий ёзма адабиётда, ҳайкал-тарошлик, архитектура, театр, тасвирий санъатда сақлаб қолган бўлса, қирғиз эли ўзининг онглилигини, ор-номусини, курашини, кўзлаган мақсадини амалга оширишда тарихий воқеаларнинг эпик баёнидан фойдаланган»¹. «Манас» достони ҳам ана шу зайлда яратил-

¹ Чингиз Айтматов. Бойыркы кыргыз рухунун туу чокусу Манас. Эпос. 1 китеп Фрунзе: Кыргызистан, 1984, 8-бет.

ган. Достонда мактаб, ўқиш-ўқитиш жараёни, етти ёш тарбия учун энг қулай муддат эканлиги ҳақида фикр айтилади:

Кундан, кундан кун ўтиб,
Кун мазгили келибди,
Ойдан, ойдан ой ўтиб,
Ой мазгили келибди,
Шундай қилиб Манас ҳам
Етти ёшга тўлибди¹.

Достонда меҳнат, жисмоний камолот, ақлий ва ахлоқий сифатлар улуғланади, бу сифатлар бадиий шаклларда ифодаланади.

Қадимги қирғизларнинг ижтимоий, маиший ҳаётида овчилик, чорвачилик, қисман деҳқончилик билан шуғулланиши жамият аъзоларининг соғлом бақувват, жисмоний жиҳатдан етук бўлишларини талаб этарди. Шунинг учун ҳам достонда шахснинг жисмоний камолотига оид фикрлар устивор ўрин тутарди. Манас туғилишидаёқ алпқоматлиги, жисмоний бақувватлиги билан энагаларини лол қолдиради.

Энагалардан бири — Хонлижон чақалоқни рўмолга ўрамоқчи бўлса, чақалоқ Манас уни суғуриб олади.

Нақ қирдаги кишидай,
Қирқ яшарнинг ишидай,
Аёғин силтаб ўтгани
Ёпирай бу неткани.²

Манаснинг вояга етиб душман билан юзма-юз келганида, душманлар ҳам унинг жисмоний жиҳатларига кўпроқ эътибор беришади.

«Манас» достонида ақл-идрок ва донишмандлик мадҳ этилади, шу ҳислатларга бошқалар эътибори жалб этилади ва қирғизларнинг улуғи Оқболга шундай тасвирланади:

Ақли зиёда чол-да,
Ўзи пирзода чол-да,
Юрт жим қулоқ соларди,
Сўзидан маъни оларди...³

¹ Манас. Қирғиз халқ эпоси, 1-китоб, Миртемир таржимаси, Т. 1964 й. 79-бет.

² Ўша китоб, 62-бет.

³ Ўша китоб, 43-бет.

«Манас» достонида кексаларни ҳурмат қилиш, уларнинг сўзларига алоҳида эътибор бериш Манаснинг бутун хатти-ҳаракатига хос хусусиятдир.

Достонда қайсарлик, тажанглик, ўжарлик салбий хусусият сифатида баҳоланади, ноинсофлик, ноҳолислик, пастқашлик, беорлик жамият учун, хусусан, ёшлар учун ниҳоятда ярамас иллат эканлиги ҳам кўрсатилади, кибр-ҳаво, бошқаларни менсимаслик ёмон иллат эканлиги айтилади, ватанпарварлик — юксак инсоний фазилат эканлиги алоҳида таъкидланади.

«Манас» достонида табиат тасвири алоҳида ўринни эгаллайди. Бу тасвирда фақат унинг гузалликларидан баҳра ва завқ олишгина эмас, айтилган пайтда, табиат кўриниши Ватан ва юрт тушунчалари билан уйғун ҳолда акс эттирилган.

Эр йигит Ватан учун яралгандир, Ватаннинг бутунлиги йигитлар билан ва албатта, йигитнинг бахти Ватан биландир:

Эр йигит ўз орига,
Қайта кунгучи бўлар.
Керак бўлса эр учун,
Жангда ўлгучи бўлар.

Умуман, достонда ифодаланган таълим ва тарбиявий фикрлар ҳозирги давр учун ҳам қимматлидир.

Марказий Осиёда II—III асрларда феодал ҳукмронлигининг кучайиши натижасида халқ оммасининг аҳволи оғирлашди. Натижада V—VI асрларда феодал сиёсати ва зулмига қарши бўлган диний маздакизм оқими юзага келди. Бу оқим таълимотининг асосчиси Мездоқ деҳқонларнинг сосонийларга қарши ҳаракатига бошчилик қилди.

Маздакийлар ўз ижтмоий дастурларида жамиятда аҳолининг барча соҳада тенг бўлиши керак, деган фикрни олға сурдилар. Шу туфайли Маздак таълимоти халқ оммаси ўртасида кенг ёйилди. Бу таълимот аҳли ҳокимият вакиллари адолатли бўлишга, тинчликка даъват этганлари учун, уларнинг ҳаракати ўз даврида ижобий аҳамият касб этди, халқнинг ташқи босқинчиларга қарши мустақиллик учун курашига катта таъсир кўрсатди.

VII асрларда Марказий Осиёга араблар кириб келганда маҳаллий халқлар уларга қарши кураш олиб бор-

дилар. Буни Сумбатма қўзғолони (755), Абу Муслим ҳаракати (VIII асрнинг 30—40 йиллари), Муқанна қўзғолони, Бобек раҳбарлигидаги халқ ҳаракатлари мисолида кўриш мумкин.

И К К И Н Ч И Б О Б. **МАРКАЗИЙ ОСИЁДА VIII—XIII АСРЛАРДА** **ИЖТИМОИЙ ҲАЁТ, МАДАНИЯТ, ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ.**

VII асрда Арабистонда шаклланган ислом дини VIII асрга келиб Марказий Осиёда кенг ёйилди. Марказий Осиё араблар томонидан босиб олинди. Марказий Осиёда араб давлати — халифалиги ўрнатилиб, «Қуръон» қонун-қоидалари Марказий Осиёда ҳам амалга оширилди.

Ҳалифалик Ғарб ва Шарқ давлатларини ўзига бўйсундирди. Натижада VIII асрнинг охирига келиб, Атлантика денгизидан Тяньшангача, Кавказдан Ҳинд денгизигача бўлган ерларни, турли тилда гаплашувчи халқларни ўз ичига олган буюк араб давлати вужудга келди.

Марказий Осиёда хоразм, суғд, турк ёзувлари ўрнига араб тили ва араб ёзуви тарқалди. Арабларга қарши Абу Муслим, Муқанна, Ҳамза ал-Хориж, Рафи ибн Лайслар бошчилигида кўтарилган халқ қўзғолонлари бостирилди. VIII аср охирига келиб Марказий Осиёда араб халифалигининг ҳукмронлиги ва ислом узил-кесил ўрнатилди.

Ислом дунёвий дин сифатида вужудга келиши ва бошқа динлар ўрнини олиши тарихан ижобий рол ўйнади. Чунки унда аввалги динларнинг ижобий хусусиятлари ўз ифодасини топди. Чунончи, ислом ва унинг асосий китоби бўлмиш «Қуръон»да ахлоқ-одоб, иймон, инсонни улуғлаш, жамиятга хизмат қилиш, оилани мустаҳкамлаш, ота-онага ҳурмат каби масалалар равшан акс этди. Исмоил ал-Бухорий, Имом Муслим ибн ал-Хажжож, Абу Исо Муҳаммад ибн ат-Термизий, Имом Абу Довуд Сулаймон, Имом Аҳмад ибн Шубайб ан-Насоний тўплаган ҳадислар ҳам таълим-тарбияда муҳим аҳамият касб этди.

VIII аср охири, IX аср бошида араб халифалигининг маркази Бағдодда илм-фан ривожланди, юнон олимларидан Платон (Афлотун), Аристотель (Арасту), Сократ (Сукрот), Гиппократ (Букрот), Гален (Жолинус), Евклид (Иқлидус) кабиларнинг асарлари араб тилига тар-

жима этилди, христиан ва ислом олимлари уртасида ҳамкорлик амалга оширилди. Халифа Хорун ар-Рашид ўлимидан (813 йил) сўнг унинг ўғли ал-Маъмун халифа этиб тайинланди. У Бағдодда илмий Марказ — академия ташкил этиб, унга барча мусулмон ўлкалари, жумладан, Марказий Осиёдан ҳам олим, фозилларни тўплади. Бу марказда Мовароуннаҳр, Хуросондан келган Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Марвозий, Марваруддий, Жавҳарий каби олимлар Бағдод академиясини жаҳонга машҳур қилишда жуда катта фаолият кўрсатдилар.

IX асрнинг охирига келиб Марказий Осиёда Сомонийлар ҳукмронлиги шаклланди, кейин Тоҳирийлар, Хоразмшоҳлар, Ғазнавийлар давлатлари фаоллик кўрсатади. Бухоро, Самарқанд, Марв, Кўҳна Урганч, Хива каби шаҳарлар ўз даврининг маданият марказлари сифатида шухрат қозонди, савдо-сотиқ, ижтимоий-сиёсий ҳаёт билан бир қаторда, маданий алоқалар, билим ўчоқлари ривож топади. Бу марказий шаҳарлар улкан мусулмон Шарқининг турли ўлкаларини, Ғарб ва Шарқ, Шимол ва Жануб мамлакатларини боғлаб турувчи альянсларини давом эттирган ҳолда, алоқа манбаи сифатида машҳур бўлади. Марказий Осиё феодал давлатлари бошқа мусулмон давлатлар билан яқиндан алоқада бўлади, ерли олимлар бошқа ўлкаларга бориб илм олиш, ҳамкасблари билан яқиндан мулоқотда бўлиш имкониятига эга бўладилар.

Ислом ва унинг ҳуқуқшунослик, ҳадисшунослик соҳалари ривожланади. Бу даврда Марказий Осиё жаҳон илм-фанининг, кишилик жамиятининг ривожига, шунингдек, ислом динининг ахлоқий-ҳуқуқий тарбиядаги мавқеига катта ҳисса қўшади. IX—XII асрлар давомида Марказий Осиё жаҳонга Хоразмий, Фарғоний, Исмоил Бухорий, Ат-Термизий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Исмоил Журжоний, Марғилоний, Замаҳшарий, Маҳмуд Қошғарий каби улкан олимларни тақдим этди. Бу олимлар ўз ижодлари, асарлари билан ўз халқларининг, умуман, Марказий Осиёнинг шухратини оламга ёйдилар.

Марказий Осиё адабиёт соҳасида ҳам дунё маданиятида ўчмас из қолдирган номлар — Рудакий, Дақиқий, Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб кабилар билан машҳур бўлди. Бу давр бадиий адабиётида шоирлар форс, турк ва араб тилларида ижод этдилар. Улар ўз асарлари билан адабиёт тарихида, туркий адабиётнинг сўнгги ривожидан ўчмас из қолдирдилар.

Бу даврда яшаган мутафаккир олим, шоир ва дин-шуносларнинг асарларида таълим-тарбия ва ахлоқ-одобга оид педагогик фикрлар, ижтимоий тараққиёт учун муҳим бўлган инсонпарварлик, билимга эътиқод, халқ манфаатини ҳимоя қилиш, маънавиятини улуғлаш, комил инсон ва етук жамоага эришиш каби масалалар ёритилди. Бағдодда ташкил этилган «Байт ул-ҳикма» — Академиянинг энг нуфузли раҳбарларидан Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий «Ал-жабр ва ал-муқобила», «Астрономия жадвали», «Ҳинд ҳисоботи ҳақида рисола», «Қуёш соати тўғрисида рисола», «Муסיқа ҳақида рисола» каби асарлар яратиб, дунёга машҳур бўлди.

Ал-Хоразмийнинг асарлари XII—XIII асрлардан бошлабоқ лотин тилига таржима этила бошланди ва бутун Оврупога маълум бўлди.

Ал-Хоразмийнинг сафдоши Аҳмад Фарғоний астрономия фани ривожига улкан ҳисса қўшди. У «Юлдузлар ҳақидаги фан усуллари тўғрисида китоб», «Астрономия илмлари мажмуаси ёки осмон жисмлари ҳақида китоб», «Алмагест», «Осмон жисмлари сфералари», «Фарғоний жадваллари» китобларини ёзди. Фарғоний ўз асарларида қадимги Миср, Эрон, Сурия, Юнон ва Исроил олимларининг тақвим тузиш, география, осмон жисмлари ҳаракати ҳақидаги билимларини умумлаштирган ҳолда, ўз даври талаблари асосида яхлит астрономия илмлари мажмуасини яратди ва бу билан табиий илмлар ривожига катта ҳисса қўшди. Имом Исмоил ал-Бухорий IX асрда ислом оламида машҳур ҳадисшунос бўлиб танилди. У мусулмон Шарқда ҳадис тўплаш, уларни тартибга солиш билан машҳур бўлди. Унинг, хусусан «Саҳих ал-Бухорий» асари жаҳонга машҳур ва маълумдир. У исломшуносликнинг энг йирик устунларидан бири сифатида ўз ижодида диннинг тарбиявий томонларини ривожлантиришга ҳаракат қилди, шу билан ислом тарихида сўнмас из қолдирди.

Абу Наср Форобий 160 дан ортиқ илмнинг турли соҳалари, айниқса, фалсафа ва мантиққа, ижтимоий масалаларга оид асарлар ёзиб комил инсон, етук жамоа ва уларга эришиш йўллари ҳақида ғояларни олға сурди. У «биринчи муаллим» ҳисобланган Аристотель таълимоти ва фалсафасини жуда мукаммал билгани учун Шарқда «Муаллими соний» — «Иккинчи муаллим» номи билан шуҳрат қозонди.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Хоразмий X асрдан бизгача етиб келган «Мафотих ал-улум» — «Илмлар калиди»

асарида ўз давридаги барча илмлар ва уларнинг вазифалари ҳақида маълумот берди. Фанларни туркумларга ажратиб, уларга хос хусусиятларни кўрсатди. Ҳуқуқшунослик, мантиқ илмларининг ақлий, ахлоқий, ижтимоий-сиёсий тарбия учун муҳим аҳамиятга моликлигини қайд қилди.

Абу Райҳон Беруний Марказий Осиё фанини дунё миқёсига олиб чиққанлардан бири, машҳур қомусий олим сифатида тарих, астрономия, математика, география, фармокология каби илмларга оид 150 та асар ёзди. У ўз асарларида ўша даврда мусулмон Шарқда маълум бўлган барча илмларнинг умумий мазмуни ва қўламини кенг суратда намоён этди. Марказий Осиёда Ҳиндистон маданияти тарихини ўрганишга асос солди.

Абу Али ибн Сино илмнинг турли соҳалари — фалсафа, мантиқ, тиббиёт, адабиётшунослик, ижтимоиёт, ахлоқшунослик ва мусиқага доир асарлар яратиб, ушбу фанлар соҳасида ўчмас из қолдирди. «Китоб аш-шифо» (Руҳни даволаш китоби), «Китоб ат-тибб» (Тиббиёт китоби), «Китоб ан-нажд», «Китоб ан-инсоф», «Донишнома» асарларида тиббиёт ва фалсафа илмининг келгуси ривожланиш йўллари белгилаб берди.

Абул Қосим Маҳмуд аз-Замаҳшарий Шарқда ислом дунёсида гуманитар билимлар, хусусан тилшунослик, диншунослик, мантиқ каби илмларни яхши билган олим бўлиб танилди. Олим Замаҳшарийнинг араб тили грамматикасига бағишланган «Ал-муфасссал фи санъат ал-иъраби» (Флексия санъати ҳақида муфасссал китоб), «Навобиф ул-қалим» (Нозик иборалар), «Ал муъжам ал-арабий ал-фарсий» (Арабча-форсча қомус), «Нузхат ул-мастаанис» (Дўстлар фароғати), «Муқаддима ул-адаб» (Адабиётга кириш), «Ал кашшоф» каби Куръон тафсир этилган асарлари Шарқда машҳурдир. Унинг асарларида ахлоқ, таълим-тарбия ва илм ўқитишга оид муҳим педагогик фикрлар кенг ёритилган.

IX—XII асрлар Марказий Осиё халқлари маданияти ривожига ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга бўлган давр бўлиб, уни илк уйғониш даври деб атамоқ мумкин. Марказий Осиёнинг бу давр маданияти бутун мусулмон Шарқи маънавияти ривожига катта таъсир кўрсатди.

XI асрда ислом ва бошқа таълимотлар таъсирида Марказий Осиёда тасаввуф шаклланди ва мусулмон шарқига кенг тарқалди. Мусулмон Шарқда маҳаллий тиллар, хусусан, Марказий Осиёда форс ва туркий тиллар сақланган ҳолда, араб тили дин ва илм-фан

тили бўлиб қолди ва турли халқлар маданиятининг ўзаро бойишига кучли таъсир кўрсатди. Хусусан, Хамадондан Марказий Осиёга кўчиб келган таниқли тасаввуф вакили Юсуф Хамадоний (1048—1140) дан Бухорода Хўжа Аҳмад Яссавий таълим олади ва тасаввуф сирларини ўрганади.

XII асрда Хоразмда ҳам тасаввуф ёйилади. Бу ерда Нажмиддин Кубро (1146—1221) бошлиғида тасаввуфнинг кубровия оқими шаклланиб, Марказий Осиё ва бошқа Шарқ мамлакатларида кенг ёйилади. Нажмиддин Кубро Хоразмга ҳужум қилган мўғулларга қарши курашда қўлида Куръон билан ҳалок бўлади.

Марказий Осиёда кенг ёйилган тасаввурда ахлоқ, таълим-тарбия ва маърифатга оид қарашлар ўз ифодасини топди.

XI—XII асрларда Марказий Осиёда феодал ишлаб чиқариш муносабатларининг тараққий этиши, ички ва ташқи савдонинг ўсиши деҳқончилик, ҳунармандчилик, бинокорлик, ўймакорлик санъатининг ривожига жиддий таъсир этди: Самарқанд, Бухоро, Урганч, Термиз, Марв, Ўзган шаҳарларида сарой, масжид, мадраса, сардоба каби бинолар қурилди. Булар ўзбек халқининг адабий ёдгорлиги сифатида ҳамон дунё халқлари эътиборини ўзига жалб этиб турибди.

XI—XII асрларда ўзбеклар Мовароуннаҳрда асосий аҳоли сифатида таркиб топди. Ўша даврда «турк тили» деб ном олган ўзбек тили адабий тил хусусиятига эга бўлди. Бу даврда мусиқа санъати ҳам юксалиб Абдуҳафиз Суғдий найга монанд Шохруд номида асбоб ясади, халқ куйлари асосида «Рост», «Хусравоний», «Бода», «Ушшоқ», «Зерафканда», «Сипахон», «Наво», «Тарона», «Баста» ва бошқа куйлар ижод қилди. Бу куйларнинг кўпларини ўзбек, тожик халқлари ҳозирги кунда ҳам куйлаб, катта ва кичикларнинг ҳиссиётига ижобий таъсир кўрсатмоқдалар.

VIII аср бошларидан бошлаб Марказий Осиёда араб тили давлат ва фан тили ҳисобланиши билан, адабий ва илмий асарлар араб тилида ёзиладиган бўлди. Бу эса, ўз навбатида, араб тилидан мутахассислар етиштиришни тақозо этди. Шунга кўра, қишлоқ ва шаҳарларда қурилган масжидларда мусулмон болалари учун мактаблар ташкил қилинди, мактаблар оилаларда — уйларда ҳам очилди. Ўғил болаларни масжидда эркак домлалар, қизларни уйда аёллар отинойилар ўқитдилар. Ҳар бир домла, отинойи ўз истагича дарс ўтди. Шу

туфайли мактабларда ўқитиш шакли, мазмуни ва усуллари ҳам турлича бўлди, машғулотлар аниқ режа ва дастур асосида олиб борилмади. Таълим ва тарбия ислом таълимоти асосида амалга оширилди.

Марказий Осиёда вужудга келган бу мактаблар тизими бошланғич мактаб ва қироатхонадан иборат эди.

Мактабларда болаларга тахта-куракчага битилган араб ҳарфлари (алифбо) ёд олдирилди, сўнгра «Хафтияк» китоби ҳижо усулида (буғинлаб) ўқитилди. Тахтадан ҳарфларни, китобдан парчалар кўчиртириш, ёд олдириш орқали болалар ифодали ўқишга ва чиройли ёзувга ўргатилди.

Марказий Осиё мусулмонлари «Қуръон»ни инсонни улуғлашга, қадрлашга, уни меҳр-шафқатга, муҳаббатга, тинч-тотув яшашга, иқтисодий ва маънавий баркамолликка ундовчи ислом маърифати мужассами сифатида қабул қилдилар. Шу боисдан мактабларда «Қуръон» ҳам ўқитилди, қорихоналарда болалар, асосан, «Қуръон»ни ўқиб уни тўлиқ ёд олдилар. Натижада уларда арабча сўзларни тўғри талаффуз этиш, ифодали ва адабий ўқиш малакаси шаклланди, ривожланди. Қорихонани битирган болалар қори бўлиб етишиб, қорилик вазифасини бажардилар.

Араб халифати шоирлар, тиббий мутахассислар, географ, астрономлар, математиклар тайёрлашга эътибор берди. Дастлабки вақтларда уларни тайёрлаш учун катта масжидлардан фойдаланилди, кутубхоналар ташкил этилди. Ҳаёт саводхон, билимдон мутахассислар етиштириш учун бу тадбирлар етарли эмаслигини кўрсатди. Шунга кўра, янги шаклдаги илмий муассасалар — фан уйлари ташкил этилди. X асрда ташкил этилган бу тур ўқув даргоҳи, яъни мадраса биринчи бор Марказий Осиёда — Бухоро, Нишопур, Марвда, XI асрда Шарқнинг бошқа йирик шаҳарларида очилди. Мадрасалар икки босқичдан — ўрта ва олий мадрасадан иборат бўлиб, улардаги машғулотларни юқори диний ташкилотлар назорат қилиб борди.

XI асрда яқин Шарқда турк-салжуқийлар, XIII асрда мўғуллар ҳукмронлик қилган даврда араб тили ўрнини форс тили эгаллай бошлади. Шу муносабат билан мадрасаларда ўқишлар форс тилида ҳам олиб борилди. Дидактик жанрда ёзилган асарлар — Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ», Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Хужа Хофиз, Бедил асарлари ҳам ўқитилди.

IX—XII асрларда китоб ўқишга қизиқиш кучайди. Бу — Ўрта асрда маърифатга интилишнинг ёрқин кўриниши бўлди. Бу даврда қўлёзма китоблардан нусха кўчириш, уни купайтириш санъати ривожланди, араб алифбосида нусха кўчирувчи махсус котиб, насих, хаттот, муҳаррирлар етишди. Аста-секин турли шаҳарларда (Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда) китоб бозорлари бунёд этилди. Китобдан куплаб нусха кўчириш, китоб савдосининг кенг йўлга қўйилиши ҳамда маърифатпарвар шахсларнинг тинимсиз фаолияти натижасида Бухоро, Самарқанд, Марв, Нишопур, Бағдод, Дамашқ сингари шаҳарларда катта кутубхоналар вужудга келди. Бозорларда китоб расталари сони ошди. Марказий Осиёга Бағдод, Миср, Эрон, Испания Халифалигининг турли шаҳарларидан қўлёзмалар келтирилди. Марказий Осиё қўлёзмалари эса бошқа ўлкаларга олиб кетилди.

Исломда таълим-тарбия¹

Ислом жаҳонга кенг ёйилган диндир. Унинг таълимотлари Аллоҳ томонидан пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо салаллоҳу алайҳи вассалламга нозил этилган — Қуръони Каримда баён этилган.

Қуръони Карим мусулмон аҳлининг дунёқараши фалсафаси, маънавияти, ахлоқи, ҳуқуқининг асоси бўлиб, унда илоҳиёт, диний эътиқод масалалари билан бирга, инсонпарварлик, инсонларни қовуштириш, уларнинг ўртасида юзага келадиган зиддият-низоларнинг олдини олиш, улар орасида адолат ўрнатиш каби ахлоқий муаммолар ҳам ифодаланган.

Ислом Қуръони Каримдан кейин мўътабар саналган пайғамбаримиз Муҳаммад Алайҳиссаломнинг «Ҳадиси» Шарифларида мусулмонларнинг моддий ва маънавий жиҳатдан баркамол бўлишларини орзу қилиб ота-онага ҳурмат, меҳнатсеварлик, ўзаро аҳил бўлиш, меҳроқибат, эҳсон, сабр-тоқат, камтарлик, вафо-садоқат, поклик каби инсоний сифатлар ҳақидаги насихатлари ва яхши фазилатли бўлиш йўллари баён этилган.

¹ Ушбу мақола 1992 йилда «Камалак» нашриётида босилган Қуръони Карим (ўзбекча изоҳли таржима) ва 1991 йилда чоп этилган «Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар» асосида тайёрланди. Мақолада келтирилган оятлар Қуръон сураларининг таржимасидир.

Куръони Каримда таъкидланишича, ота-она билан мулоқотда бўладиган фарзанд беш нарсани билиши керак. Мулоқот чоғида у:

— ота-оналари қаттиқ-қурум гапириб юборганларида ҳам уларга малол келиб «уфф» демасликлари;

— ота-онани хафа қиладиган сўз сўзламасликлари;

— ота-оналарга доимо эҳтиром билан яхши сўзларни сўзлашлари;

— ота-оналарга доимо раҳм-шафқат кўрсатиб, ўзларини уларнинг олдида камтар тутишлари;

— Аллоҳдан ота-оналарига раҳмат тилаб дуо қилишлари лозим эканлиги уқтирилади.

Ота-оналар болани дунёга келтиришга сабаб бўлганликлари учун эмас, балки уни одобли, ҳаёли, ахлоқли қилиб вояга етказганликлари учун олқишга сазовордирлар. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом: «Киши ўз боласига одобдан кўра афзалроқ нарса ато этолмайди»¹ — дейдилар.

Ислом динида оналар муътабар зот сифатида улуғланади ва шарафланади. Пайғамбарларимиздан бир саҳоба: «Кимга яхшилик қилай?» — деб сўраганда, у улуғ зот: уч марта «Онанга» — деб, тўртинчисида «Отанга»² — деб ва яна «Жаннат оналарнинг оёқлари остидадир»³ — дея қўшиб қўйган эканлар.

Она бўлиш — улуғ бир неъмат ва назирсиз бир шарафдир. Оналик вазифасини тўла адо этган, ўзига иффат, номус либосини кийган, сабр деган улуғ фазилат билан зийнатланган, қаноатли, одобли она — бахт-саодатнинг мужассам тимсолидир.

Пайғамбаримиз Расулуллоҳ: «Ота-онанинг вафотидан кейин уларнинг дўстларига яхшилик қилиш — ота-онага яхшилик қилишнинг афзалидан ҳисобланади»⁴, деб ҳам уқтирганлар.

Ислом динида меҳнат қилиш ибодат қилиш билан баробарлиги, меҳнат қилишдан уялмаслик кераклиги айтилади. Зеро, меҳнат — инсон ҳаётининг кўрки, беаъги. Меҳнат инсонга бахт-саодат, фаровонлик бахш этади. Ҳалол меҳнат маънавий ҳаётнинг мезонидир. Меҳнат инсонни уч балодан сақлайди: юрак сиқилишидан, ахлоқий бузилишдан, муҳтожликдан.

¹ Муҳаммад Пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. Т., 1991, 735-ҳадис.

² Ўша китоб, 188-ҳадис.

³ Ўша китоб, 378-ҳадис.

⁴ Ўша китоб, 230-ҳадис.

Муҳаммад пайғамбаримиз Расулуллоҳ меҳнат ҳақида айтган ҳадисларида деҳқончиликни улуғлайдилар. Улар: «Деҳқончилик билан шуғулланинглар. Деҳқончилик муборақ касбдир. Унга қўриқчиларни кўпайтиринглар»¹ — дейдилар ва мусулмон аҳлини экин экишга, мевали дарахтлар ўтказишга даъват этадилар, мусулмонларни сидқидилдан меҳнат қилишга чорлайдилар.

Пайғамбаримиз: «Кимки ҳалол ризқ истаб меҳнат қилиб, чарчаб ухласа, шу кечани маърифат қилинган ҳолда ўтказибди»² — деганлар.

Қуръонда илмга катта эътибор берилган. Бунга унда «илм» сўзининг 765 марта такрорланиши ёрқин далилдир. Илмларни ўрганиш ҳар бир инсон учун фарздир. Илм ўрганишдан мурод мансаб эмас, аввал ўқиган илмига ўзи амал қилиб, сўнг халқ ва Ватан олдидаги бурчни адо этишдир.

Ислом дини илм талаб қилинишини ибодат даражасига кўтаради, илм талабини ихтиёрий ибодатдан юқори қўяди. Ислом таълимотига кўра, илм олишда эркак ҳам, аёл ҳам тенг ҳуқуқлидир.

Қуръонда ва Муҳаммад пайғамбаримизнинг ҳадисларида илм инсон камолотининг негизи, эзгулик ва поклик, инсонларнинг турли офатлардан сақловчи воҳита сифатида изоҳланади.

Илм — улуғ ҳикмат, илм — иймон, эътиқод. Дин асосини, Қуръоннинг мазмуни ва моҳиятини билиш, англаш учун ҳам илмли бўлиш, уни мукамал эгаллаш керак. Муҳаммад пайғамбаримиз айтадиларки: «Бир соат илм ўрганиш кечаси билан номоз ўқиб чиққандан афзалдир. Бир кун илм ўрганиш уч ой рўза тутгандан яхшироқдир»³, «Илму ҳунарни Хитойдан бўлса ҳам бориб ўрганинглар»⁴ деб даъват қиладилар.

Кенг қалбли ҳар бир илм аҳли одамлар ҳурматига сазовордир. У қилган савобли ишлардан инсонлар, барча мавжудот баҳраманд бўлади. Қуръонда «эҳсон» сўзи «яхшилиқ» маъносида келган. Яъни, Аллоҳ сенга яхшилиқ қилиб, сени инсон қилиб яратди, ҳамма аъзоларингни ўз вазифасини бажарадиган қилди. Сенга ақл берди, энди сен ҳам шу эҳсонлар эвазига унга иймон келтиришинг, унгагина ибодат қилишинг, унинг айт-

¹ Ўша китоб, 44-ҳадис.

² Ўша китоб, 804-ҳадис.

³ Ўша китоб, 536-ҳадис.

⁴ Ўша китоб, 126-ҳадис.

ганини қўлингдан келганича бажариб, қайтарганларидан қайтишинг лозим. Демак, эҳсон қилиш инсоннинг табиий вазифасидир, эҳсон қилувчига Аллоҳ неъматлар ато қилади, «Аллоҳ сенга эҳсон қилганидек, сен ҳам эҳсон қил»¹ дейилади Куръонда.

Эҳсоннинг фойдаси эҳсон қилувчининг ўзига бўлиши уқтирилади: «Агар эҳсон қилсаларингиз, ўзингиз учун қиласизлар».

Куръонда эҳсонга лойиқ кишиларнинг энг биринчиси ота-она эканлиги алоҳида уқтирилади. Чунки уларнинг ҳаққи жуда улуғдир, ота-онага яхшилик қилиш, улар билан мулоқатда бўлиш, сенинг қошингда улардан бири ёки икковлари қарийдилар, сен уларга қаттиқ ҳам қарамагин. Доимо яхши сўзларни айт. Икковларига раҳмат қанотингни ёз. Эй, парвардигор, булар мени кичкиналимда тарбия қилганларидек, сен ҳам буларга раҳматингни кўрсатгин, деб айт»².

Маълумки, саҳийлик қўли очиқ, олий ҳимматлик демакдир. Саҳийлик гўзал хулқларнинг энг аълосидир. Қўли очиқ саҳий одам ҳар кимнинг қошида ҳурматли ва қадрлидир. Саҳий бўлиш учун бой бўлиш шарт эмас, оз нарса билан ҳам саҳийлик қилиш мумкин. Муҳаммад пайғамбаримиз умматларни огоҳлантириб: «енглар, ичинглар, кийининглар, садақа қилинглар, аммо исроф қилманглар, мағрурланманглар»³ дейдилар ва чанқаган кишига сув бериш ҳам садақа бўлишини айтадилар.

Ислом таълимотида сабр ахлоқий фазилат, мусулмон кишининг руҳий таянчларидан бири ҳисобланади. Сабр мусулмонлар қалбига сукунат ва хотиржамлик бахш этади, алам бераётган дардига малҳам бўлади. Сабрсизлик инсонни қайғудан қутқаза олмайди: унинг ўзи куйдирувчи бир қайғу.

Ислом динида инсонлар садоқатли бўлишга ҳам даъват этилган. Чунки садоқат жамият ва оила учун зарур бўлган қадрият ҳисобланади. Садоқат барча яхшиликларнинг бошланиши, одамларда бир-бирларига ишонч ҳосил қилувчидир. Шу туфайли ҳам Куръонда: «Эй, иймон келтирганлар, Аллоҳга тақво қилинглар ва садоқатлилар билан бўлинглар»⁴ деб, Мусулмон аҳлини садоқатли бўлишга чақирилган.

¹ Куръони Карим. «Қасос» сураси, 77-оят.

² Куръони Карим. «Исро» сураси. 23-24 оятлар.

³ Муҳаммад пайғамбар қиссаси. 634-ҳадис.

⁴ Куръони Карим. «Тавба сураси» 119-оят.

Ислом таълимотида вафодорлик садоқат турларидан ҳисобланади. Вафо — инсоний энг олий фазилят. Бу фазилятга эга бўлганлар Қуръонда:

«Улар шундай кишиларки, омонатларига ва аҳдларига риоя қиладилар»¹ деб таърифланади.

Вафо ҳаётда обрў-эътибор ва муваффақиятга сабаб бўлувчи фазилятдир. Омонат ва вафо ҳаётда тинчлик ва бахт-саодат орзу қилган ҳар бир жамият, халқ, оила, инсон учун зарурий фазилятдир. Вафодорлик инсонийликдир. Фазилят фарзанд кабидир. Уни авайлаб сақлаш ва янада баркамол этиш лозим. Муҳаммад пайғамбар одамларга манфаатлироғларни яхши одам ҳисоблаганлар.

Қилинган гуноҳ, хатони авф этиш ҳам мақтовга сазовор бўлган фазилятдир.

Ислом таълимотида мол-дунёга эришган ҳар бир инсон ўз бойлигини тўғри йўлда сарфлаши кераклиги таъкидланади. Бойлик бир мато (нарсa). У тезда тугайди. Ҳақиқат ва яхшилик эса абадийдир. Инсоннинг улуғлиги ўз нафсини идора ва тарбия қилиш кучига эга бўлишида билинади.

Ислом динида бировнинг ҳақиға ҳиёнат қилиш, ҳалол меҳнат билан топган молини, маблағини зўрлик ва алдов билан олиш, ўғрилиқ қилиш оғир гуноҳ, қабиҳ одат ҳисобланади.

Қуръонда бундай иллатли кишилар ҳаром йўлдан қайтишга, Аллоҳ насиб этган покиза ризқни истеъмол қилишга чақирилади.

Исломда баҳиллик кишилар ўртасидаги ўзаро аҳиллик, ҳурмат-эҳтиром ва муҳаббатни йўққа чиқарувчи иллат ҳисобланади. Баҳил одам ўзаро ёрдамни ёқтирмайди. Натижада унинг қалбини ҳасад эгаллайди.

Ислом таълимотида айтилишича, баҳил киши оқибатда хор бўлади, кўпчиликнинг нафратига учрайди. Ҳар бир одам, агарда кўнгли тинч, ҳаёти саодатли бўлишини истаса, у баҳил бўлмаслиги, кўнгилсиз ҳолатларга учрамасликка ҳаракат қилиши керак. Пайғамбаримиз айтадиларки, «Дилинг юмшаб, ҳожатинг равон бўлишини ҳоҳлайсанми? Етимга раҳм қил, бошини сила, овқатингдан едир, шунда дилинг юмшайди ва ҳожатинг чиқади.»²

Исломда тавба — қайтиш деган маънони англатади.

¹ «Муъминун» сураси, 8-оят

² Муҳаммад пайғамбар қиссаси. 17-ҳадис.

Инсон тавба қилар экан, демак у хато ва гуноҳларга йўл қўйганидан афсусланади.

Ислом таълимотида ҳавои-нафсга берилиш, манманлик, ичкилик ҳўрлик ва қиморбозлик, ёлғончилик, ўзгаларни камситиш, бадгумонлик, ғийбат, зино, ғазаб, ҳасад, очкўзлик, мунофиқлик қораланади.

Манманлик хусусияти бўлган кишида гўзаллик бўлмайди. Мол-дунёси билан фахрланса, ўлганда улардан асар ҳам қолмайди.

Камтарлик инсоний энг гўзал фазилатдир. Камтарлик инсоннинг маданияти, одамийлиги, мардлиги каби инсоний фазилатлар билан белгиланади. Инсон камтарлиги, аввало унинг меҳнатида намоён бўлади. Камтар кишида ҳавои ғурур, манманлик бўлмайди, у одоб-ахлоқли, меҳр-шафқатли бўлади, ишида, сўзида қатъий туради.

Муҳаммад пайғамбаримиз: «Сўзида туриш, аҳдига вафо қилиш иймондандир»¹, «Кийим кийишда, юриштуришда ўзини камтарроқ олиш иймондандир»², дейдилар.

Ислом динида инсонга бахш этилган сифатлардан яхшиси, хушхулқдир. Хушфеъллик инсон ақл-идроки, маданияти, билимлилигидан далолатдир. Хушфеъл инсон самимий, мулоҳазали, покдил, иродали, сабртоқатли бўлади. Бундай фазилатли инсон бошқаларда ўзига нисбатан ҳурмат, самимийлик, иззат, ҳурмат ҳиссини уйғотади.

Исломда ғазаб тажовузкорликнинг боши ҳисобланади ва қораланади. Ҳалимлик кучли ва юқори диднинг аломатли сифатида улуғланади.

Умуман, Ислом дини халқимизнинг руҳияти, маслаги, турмуш анъаналари, улуғ боболаримиз маърифатининг мужассамидир. Ёшлар дин — руҳиятимиз тарбиячиси, илм-дунёни билиш воситаси эканини билишлари керак. Зеро, бу табаррук маданий қадриятлар ҳозирги даврда ҳам инсоннинг иймон ва эътиқодли, гўзал ахлоқ-одобли, маънавият ва тафаккур соҳиби бўлиб етишувида асосий манбадир. Ислом динининг миллий педагогика тарихи ривожда абадий илм манбаи бўлиб хизмат қилиши шубҳасиздир.

¹ Ўша китоб, 234-ҳадис.

² Ўша китоб, 332-ҳадис.

ИМОМ ИСМОИЛ АЛ-БУХОРИЙ

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Муғира ибн Бардибза ал-Бухорий ҳижратнинг бир юз тўқсон тўртинчи йили шаввол ойидан ўн уч кун ўтганда жума номозидан кейин (милодий ҳисоб билан 809 йил 13 майда) Бухорода таваллуд топди. Отаси Шайх Исмоил ибн Иброҳим аҳли ҳадислардан бўлиб, савдо ишлари билан шуғулланар эди.

Имом ал-Бухорий ёшлик чоғида отасидан ажрайди ва онаси қўлида тарбия топади. Ўн ёшиданоқ араб тили ва ҳадис китобларини мутолаа қилиш ва уларни ёд олишга қунт билан киришди. Кейин Бухоролик Муҳандислар Муҳаммад ибн Саллом ал-Пайкандий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий ал-Жуъфийлар ҳузурига бориб, улардан кўп ҳадисларни ёд олади. 16 ёшида онаси ва акаси Аҳмад билан ҳаж сафарига отланади. Сафар асносида, у қайси шаҳардан ўтса, ўша ердаги ҳадис олимларидан озми-кўпми дарс олади. Шу тариқа Балх, Басра, Куфа, Бағдод, Хомс, Дамашқ, Фаластин, Макка ва Мадина каби кўплаб шаҳардаги машҳур ҳадис олимларидан шу илм асрорларини ўрганади.

Ривоятларга кўра, Имом Исмоил ал-Бухорий 16 ёшга қадам қўйганида Абдуллоҳ ибн Муборак ал-Марвазий ва Вакиъ ибн ал-Жарроҳларнинг китобларини батамом ёд олган. У ёд олган ҳадисларнинг матнини далиллари ва ровийларнинг таржимаи ҳоллари билан бирга қўшиб ёд олади...

Имом ал-Бухорий Макка, Мадина, Дамашқ, Кайсария, Хомс, Бағдод, Куфа, Восит, Балх, Нишопур, Асқалон, Марв каби шаҳарларда бир неча йил яшаб, ҳадислар тўплаш, ёзиш ва кўплаб толибларга илм ўргатиш билан шуғулланади. Йигирма ёшидан бошлаб китоб таълиф эта бошлади. Ул зот қаламига мансуб бўлган «Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ», «Ал-адаб ал-муфрад», «Ат-Тарих ал-кабир», «Ат-тариху-с-сағир», «Ал-Кироату халфа-л-имом», «Рафъул-йадайн фи-с-салоти» каби асарлар ҳозирда республикаимиз китоб хазиналарида сақланмоқда.

Имом ал-Бухорий Нишопурдан асл ватани — Бухорога қайтгач, бирмуна вақт толиби илмларга ҳадис илмидан дарс берди.

Инсоният маданиятига беназир ҳисса қўшган, замину замонларда барча авлодларга маънавий озуқа бахш этган Имом ал-Бухорий ахлоқ ва одобга оид ҳадислар

мужассамлашган, аҳамиятига кўра Куръони Каримдан кейинги иккинчи диний манба деб эътироф этилган «Ал-жомеъ ас-Саҳиҳ» китобидан кейин яратган «Ал-адаб ал-муфрад» («Адаб дурдоналари») асарида ахлоқий қадриятларни баён этади.

Имом Исмоил ал-Бухорий ушбу асарида ахлоқ, одоб ҳақида сўз юритар экан, одамларни ота-онага ҳурматда бўлишга, онани эъзозлашга, меҳр-оқибатли, пок ва имонли бўлишга даъват этади, яхшилик қилиш инсоннинг муқаддас бурчи эканини таъкидлайди.

«Ал-адаб ул-муфрад»нинг 1—24 боблари фарзандларнинг ота-она ҳурматини жойига қўйишлари, уларни эъзозлаб, дилларига озор етказмай фарзандлик бурчларини адо этишлари зарурлиги каби масалаларга бағишланади. Масалан, асарда шундай ривоят қилинади.

Одам учун энг оғир гуноҳ, бу Аллоҳга ширк келтириш, фарзанднинг ота-онага оқ бўлишидир. Имом Исмоил ал-Бухорий бу ҳақда шундай ривоят қилади: «Халифа Абу Бакр Сиддиқ айтадилар: «Расулуллоҳ саҳобалардан; «Мен сизларга гуноҳларнинг энг каттасини айтиб берайми?» — деб уч марта сўрадилар. Улар: «Эй Расулуллоҳ, айтиб беринг,» — дейишди. Шунда Расулуллоҳ «У — Аллоҳга ширк келтиришдек ва ота-онага оқ бўлиш, — деб жавоб бердилар»¹.

Имом ал-Бухорий болаларнинг солиҳ-қобил бўлишлари Аллоҳ таолонинг тавфиқи билан бўлади, аммо уларга одоб-ахлоқ ўргатиш оталарнинг вазифаси дейди.

Исмоил ал-Бухорий қариндош-уруғларга яхшилик қилишни, уларга нисбатан раҳм-шафқатли бўлиш ва улар билан муттасил борди-келди қилиб туришни таъкидлайди. «Анас ибн Молик (розияллоҳу анҳу) айтадилар: «Ризқи кенг ва фаровон бўлишни ва ҳаёти узоққа боришни яхши кўрадиган киши қариндошларидан ўзини узмасин, дедилар».² Исмоил ал-Бухорий раҳм-шафқат хусусида қилган насиҳатларида, айниқса, беморлар ҳолидан хабар олишни, етим болаларга отасидек марҳаматли бўлишни, ҳар бир одам ўз боласига қандай бўлса, қўлидаги етимга ҳам шундай қараш кераклигини уқтиради. Мутафаккирнинг таъкидлашича, мусулмон кишининг ўз биродаридан уч кундан ортиқ аразлаб,

¹ Имом Исмоил ал-Бухорий. Ал-адаб ал-муфрад. Тошкент, 1990, 17-бет. (Ушбу асардан олинган кейинги кучирмалар матн ичида фақат бети кўрсатилади).

² Уша китоб, 33-бет.

гина сақлаб, гаплашмай ва сўрашмай юриши дуруст эмасдур. Улардан қай бири биринчи бўлиб саломлашса, ўшаниси яхшироқдир.

Улуғ мутафаккир меҳр-шафқат ҳақидаги қарашларида одамларни аҳилликка, ўзаро ҳурмат-эҳтиромда бўлишга ундаб, кимки Аллоҳга ва охиратга иймони бўлса, у зинҳор, қўшнисига озор бермаслиги, Аллоҳга ва охиратга ишончи бўлса, меҳмоннинг ҳурматини ўрнига қўйиши, Аллоҳга ва охират кунига ишонса, фақат яхши гаплардан гапириб, ёхуд сукут сақлаши лозимлигини айтади.

Шунингдек, Исмоил ал-Бухорий кимки фаровон ҳаёт кечириб, яхши ном қолдирай деса, қариндошуруғларига силаи раҳм қилиши, уларнинг ҳол-аҳволларидан хабардор бўлиб юриши зарурлигини таъкидлайди. Исмоил ал-Бухорий одамларга тил билан, қўл билан озор бермасликни, юксак амал ҳисоблайди.

Улуғ олимнинг жавоб таъкидлашича, ҳар бир одам комил инсон бўлиш учун ўзи яхши кўрадиган нарсасини ўзгаларга раво кўрадиган, гўзал ахлоқли бўлиши керак.

Аъробийлар: «Ё Расулуллоҳ! Инсонларга берилган фазилатларнинг энг яхшиси нима?» — деб сўрашади. Расулуллоҳ: «Инсонларга берилган фазилатнинг энг яхшиси яхши ахлоқдир», дедилар.¹

Исмоил ал-Бухорий ҳаёли бўлишни жуда улуғлайди. Ҳаёни иймон белгиси деб билади. Бу хусусда шундай ривоят келтиради: «Расулуллоҳ ўз биродарига шарму ҳаёдан панду-насиҳат қилаётган бир ансорийнинг ёнидан ўтатуриб: «Ҳаё ҳам иймон белгиларидандур», — деб унинг гапига қўшимча қилдилар.

Улуғ олим одамларни тўғри сўзли бўлишга, ваъдага вафо қилишга даъват этиб, мунофиқ кишининг учта белгиси бўлишлигини кўрсатиб, улар ёлғон гапиришдан, ваъдага вафо қилмасликдан ва омонатга ҳиёнат қилишдан иборатлигини айтади.

Исмоил ал-Бухорий мусулмон кишини ҳақорат қилишни гуноҳ, у билан уришишни кофирлик деб билади. Ва яна шу фикрни давом эттириб, инсоннинг куч-қудрати жисмонан паҳлавонлигида эмас, балки жаҳл чиққан вақтда ўзини тия олишни паҳлавонлик деб ҳисоблайди.

У бу ҳақда шундай ривоят қилади: «Расулуллоҳ са-

¹ Ўша китоб, 291-ҳадис.

ҳобаларидан: «Сизлар паҳлавон деб кимни ҳисоблай-сизлар?» — деб сўрадилар. Улар: «Курашдан ҳеч кимдан йиқилмайдиган кишини биз паҳлавон деб биламиз»¹, дейишади. Расулуллоҳ: «Ундай эмас, Паҳлавон деб жаҳли чиққан вақтда ўз нафсига эга бўла оладиган кишини айтилади»², — дедилар.

Исмоил ал-Бухорийнинг фикрича, ҳар бир одам биродаридаги бирор камчиликни тузатишга ҳаракат қилмоғи лозим. Шу маънода улар бир-бирлари учун кўзгудирлар. Бу ҳақда асарда шундай ривоят баён этилган:

«Абу Хурайра айтадилар: «Ҳар бир мўмин банда ўз биродарининг кўзгусидир. У биродарида бир айбни кўрса, ўзида бўлган шундай айбни тузатишга ҳаракат қилиши керак»³. Яна Расулуллоҳ: «Ҳар бир мўмин биродарининг кўзгуси, ҳар бир мўмин иккинчи мўминнинг биродари — акаси ё укасидир, уни зое бўлишдан сақлайди ва уни муҳофаза қилиб юради»⁴ — дедилар... деб айтдилар.

Исмоил ал-Бухорийнинг таълим-тарбия хусусидаги таълимотида ахлоқий қарашлари муҳим ўринда туради. Унинг уқтиришича, баланд товуш билан ўринсиз кўп кулиш бошқалар дилига озор берувчи ҳислат. Бу фикр куйидаги ривоятда таъкидланади: «Абу Хурайра айтадилар: Расулуллоҳ: «Товуш чиқариб кулишни кам қил. Чунки кўп кулиш дилни ҳалок (вайрон) қилади», — дейдилар.

Исмоил ал-Бухорий халққа ёқимли, доимо эҳтиромли, унинг муҳаббатига сазовор бўлишни гўзал ахлоқлилик деб билади. Бу ҳақда олим шундай ривоят қилади:

«Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Амр ибн ал-Ос (разиёллоҳу анҳу) Расулуллоҳдан эшитдилар. Расулуллоҳ: «Қиёмат куни менга энг яқин бўлувчиларингиз кимлигини айтиб берайми?» — деб сўраганларида, саҳобалар жим туришди. Расулуллоҳ бу саволларини икки ё уч мартаба қайтарганларидан кейин, улар: «Ё расулуллоҳ! Айтиб беринг!», — дейишди. Расулуллоҳ: «Улар ахлоқда (халққа) ёқимлироқ бўлганларингиздир», дедилар⁵.

Буюк олимнинг таъкидлашича, инсон учун энг катта бойлик — қалб саховатидир. Бу ҳақдаги фикрни олим куйидаги ривоятда ифодалайди:

¹ Ўша китоб, 81-ҳадис.

² Ўша китоб, 103-бет.

³ Ўша китоб, 237-ҳадис.

⁴ Ўша китоб, 238-ҳадис.

⁵ Ўша китоб, 272-ҳадис.

«Абу Хурайра Расулуллоҳдан ривоят қилдилар: «Бойлик молнинг кўплиги билан эмас, балки (чин) бойлик — нафснинг бойлигидир»¹ — дедилар.

Улуғ мутафаккир оилавий муҳитнинг барқарор, тинч, оила аъзоларининг соғ-саломат, тўқ бўлишини истади. Шундай бўлган оила бахтиёрдир. Унинг ривоят қилишича: Расулуллоҳ: «Убайдуллоҳ ибн Миҳсан ан-Ансорий айтидилар: Расулуллоҳ: «Кимки ўз оиласи билан тинч, тани соғ бўлиб турса ва олдида шу кунга етарли таоми бўлса, у одамга гуё бутун дунё берилган ҳисобланади»², — дедилар.

Исмоил ал-Бухорий кишиларга қилинадиган яхшилик ҳақида қилган ривоятида дейди: «Жобир ибн Абдуллоҳ айтидилар: Расулуллоҳ: «Кишиларга қилинадиган ҳар бир яхшилик садақа ҳисобланади, ҳатто бир биродарингга очик юз билан рўпара келишинг ва челагингдан унинг идишига (сув) солиб беришинг ҳам садақа бўлади, — дедилар»³.

Исмоил ал-Бухорий одамларнинг ўзаро дўстлигини, меҳр-шафқатли бўлишини талаб қилар экан, бу инсоний фазилатларга эга бўлганларни инсон танасидаги аъзоларга қиёс қилади. У дейди: «Мўминлар ўзаро дўстлик, меҳр ва шафқатда худди инсон танасидаги аъзоларга ўхшайдилар, зеро, унинг бирор аъзоси оғригудек бўлса, бошқа аъзолари ҳам бедор ва лоҳас бўладилар»⁴.

Бухорий инсонлар ўртасидаги кўнгил яқинликни, энг улуғ неъмат, яхшилик деб таъкидлайди. «Абдуллоҳ ибн Аббос айтидилар: «Неъматлар (яхшиликлар) инкор қилиниши ва раҳмдиллик узилиб қўйилиши мумкин, аммо кўнгилларнинг бир-бирига яқинлигидек нарсани биз кўрмадик».

Мутафаккир ўз асарида кичикларга шафқатли, катталарга ҳурматда бўлиш зарурлигини алоҳида таъкидлайди. Бу фикр қуйидаги ривоятда шундай ифодаланади. «Расулуллоҳ: «Кимки ёши кичикларимизга раҳмдил бўлмаса, у одам бизнинг қавмдан эмас, — дедилар»⁵.

Демак, ҳар бир мусулмон бу бурчни доимий суратда адо этмоғи даркор.

Улуғ олим ўз таълимотида илм ўрганиш, уни ўрга-

¹ Ўша китоб, 276-ҳадис.

² Ўша китоб, 27-бет.

³ Ўша китоб, 98-бет.

⁴ Ўша китоб, 88-бет.

⁵ Ўша китоб, 109-бет.

тиш йўллари ва қоидаларини билиш масаласига ҳам жиддий эътибор берди. Куйидаги ривоят фикримизнинг далили бўла олади:

«Абдуллоҳ ибн Аббос... айтадилар: Расулуллоҳ: «Кишиларга илм ўргатинглар, уларга қийин эмас, енгил йўлни кўрсатинглар, қачон жаҳлингиз чиқса, жим туришга ўрганинг»¹, — дедилар.

Исмоил ал-Бухорий одамларни ҳайвонларга ҳам марҳаматли бўлишга, келгуси авлодлар учун кўчат экиб, ўзидан ёдгорлик қолдиришга даъват этади. Олимнинг бу даъвати Расулуллоҳ қилган ривоятда ҳам муфассал ифодалангандир.

Ривоят қилишларича: «Бир киши йўлда кетаётиб, қаттиқ ташна бўлади. Йўлда бир қудуқ кўриниб қолдида, унинг ичига тушиб сувидан ичди. Қудуқдан қайтиб чиққан вақтда бир ит ташналигидан ҳансираб, ҳўл тупроқни ялаётганини кўради-ю, бу бечора менга ўхшаш ташна экан, дедида, қайта қудуққа тушиб, махсисига сувдан тўлдириб чиқиб итга ичирди. У кишининг қилган иши Аллоҳ таолога мақбул бўлиб, гуноҳини кечди». Шунда саҳобалар: «Ё расулуллоҳ! Ҳайвонларга қилган яхшилигимиз учун ҳам бизларга савоб бўладими?» — деб сўрашди. Расулуллоҳ: «Ҳар бир юмшоқ жигарга (тирик жониворга) қилинган яхшилик учун савоб бўлади», — дедилар»².

Бу ҳадисда шариятда ўлдиришга буюрилган илон, чаён кабилардан бўлак ҳамма жониворларга яхшилик қилиш ва озор бермаслик кераклиги баён этилган.

«Ал-адаб ал-муфрад» асарида ривоят қилинишича, бирор одам экин учун қўлида бир кўчатни ушлаб турган пайтда қиёмат қойин бўлиб қолганда ҳам, уни экиб қўйиши керак. Кўчатни экаётган вақтда дажжол чиқиб қолибди, деб эшитса ҳам, уни тузатиб экишга ҳаракат қилиши лозим. Чунки кўчат ундан кейин яшайдиган одамлар учун керак, одамлар ундан тановул қилиб баҳра оладилар.

Ал-Бухорий таълимотининг аҳамияти

Ислом оламининг буюк мутафаккири, ҳадис илмининг султони имом ал-Бухорий таваллудининг 1225 йиллигига бағишланган тантанали маросимда президент

¹ Ўша китоб, 83-бет.

² Ўша китоб, 378-ҳадис.

Ислом Каримов дейдики: «Имом ал-Бухорий ҳазратлари нафақат ўзбек халқи, балки бутун мусулмон оламининг фахр-ифтихоридир. Ул табаррук зотнинг ҳаёти том маънодаги илмий ва инсоний жасорат, букилмас ирода, сўнмас эътиқод тимсолидир...

Буюк ватандошимиз башариятига тенгсиз маънавий-мерос қолдириб кетди. Бу меъроснинг гултожи — энг ишончли ҳадислар тўплами — «Ал-Жоми ас-Сахиқ» ислом динида Куръони Каримдан кейин эъзозланадиган иккинчи манбадир. Бутун дунё мусулмонларининг эътиқодига кўра, у башарият томонидан битилган китобларнинг энг улуғидир.

Мана, ўн икки асрдирки, бу китоб миллионлаб инсонлар қалбини иймон нури билан мунаввар этиб, ҳақ ва эзгулик йўлига чорлаб келмоқда.

Яратганимизга шукурлар бўлсинки, озодлигимиз шарофати билан ал-Бухорийдек улуг аждодларимиз эл-юрти бағрига қайтмоқда. Алломанинг ўлмас меъроси ҳар бир юртдошимиз хонадонига кириб, онгу тафаккуримизни равшан этмоқда, Қалбимизни иймон нури ва меҳр-оқибат туйғулари билан мусаффо этмоқда»¹.

АБУ ИСО АТ-ТЕРМИЗИЙ

Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ибн Саадара ат-Сулами ал-Буғий ат-Термизий 824 йили Термиз шаҳрида дунёга келди.

Имом ат-Термизий ҳам ёшлик чоғидан ҳадис мутолаасига киришиб, тезда ҳадисларни тўплай бошлаган ва бу йўлда қўплаб ҳадис олимлари билан мулоқотда бўлиб, уларнинг суҳбатини олган.

Имом ат-Термизий Имом ал-Бухорийга шогирд бўлган. Ундан ташқари Муслим, Абу Довуд, Қутайба, ибн Саъид, Исҳоқ ибн Мусо, Муҳаммад ибн Ғийлон, Саъид ибн Абдурахмон, Муҳаммад ибн Башорот, Али ибн Хужр, Аҳсад ибн Муниъ, Муҳаммад ибн ал-Мусанно, Суфён ибн Вақиъ каби қатор йирик муҳандисларни ҳам ўзига устоз деб билган.

Умрнинг сўнгги йилларида ат-Термизийнинг кўзлари ожиз бўлиб қолади ва у 279-892 йили она шаҳри Термизда вафот этади.

Имом ат-Термизий ўзининг «Сунан» асаридан ташқари яна қуйидаги китобларни ёзганлиги маълум. Чу-

¹ Ислом Каримов. «Маърифат» газетаси, 24 октябрь, 1998

нончи: «Китоб ал-илал» («Нуқсонлар китоби»), «Китоб ат-тарих» («Тарих китоби»), «Китоб аш-шамоил аннабийя» («Пайғамбаримизнинг ахлоқ-одобларига боғлиқ оид китоб»), «Китоб аззуҳд» («Зоҳидлар ҳақида китоб»), «Китоб ал-асмо валкуна» («Ровийларнинг исм ва лақаблари ҳақида китоб») ва бошқалар.

Имом ат-Термизий юксак ахлоқий ва инсоний фазилатларга эга, ўткир зеҳн ва заковат соҳиби эди. У зот тақвода алоҳида ажралиб турар, кам таом, аммо кўп ижод ва меҳнат қилар, ахлоқсизликни қаттиқ қоралар эди. Имом ат-Термизий доимо илм-фанни тарғиб қилар ва айни вақтда мулойимлик, хушфеъллик ва ҳалимлик каби гўзал фазилатлар у кишида мужассам эди.

Имом ат-Термизий Ислом равнақи йўлидаги, хусусан, пайғамбаримиз Муҳаммад саллолоху алайҳи вассаламнинг суннати санияларини мусулмонларга етказишдаги хизматлари беқиёсдир.

Имом ат-Термизийнинг «Сунан» китобида келтирилган ҳадисларда унинг таълим-тарбияга, ахлоқ-одобга оид фикрлари кўп учрайди. Чунончи, доим инсонда яхшилик фазилатларини такомиллаштиришни қўидаги ҳадисларда баён этади: «Аллоҳ наздида энг яхши дўст деб доимо хайрли ишларни қилиб юрувчи кишиларга айтилади. Аллоҳ наздида энг яхши қўшни ўз қўшниларига яхшилик қилгувчисидир», «Одамларга шукур айтмайдиган киши Аллоҳга ҳам шукур қилмайди», «Одамларга хайрихоҳлигинг — бу сенинг садақанг».

«Хайрли ва яхши ишлар қилишга даъват этишинг ва зулмдан қайтаришинг — сенинг садақанг».

«Адашган кишиларга тўғри йўл кўрсатишинг ҳам — садақа». Ҳатто камбағалларга хушмуомилада бўлишинг ҳам — сенинг садақанг», «Ерда халақит бериб ётган бирор тош, тиканак ёки суякни бир чеккага олиб қўйишинг ҳам — садақа», «Ўз пақирингдаги сувдан бошқаларнинг идишларига солиб беришинг ҳам садақа ҳисобланади».

«Соғ танда соғлом ақл» деган нақлга амал қилиб, аллома ёшлиқданоқ соғлиқни сақлашга, вақтни бекор ўтказмасликка даъват этади: «Икки нарса борким; кўпчилик уларнинг қадрига етмайди: бири соғлиқ, иккинчиси бўш вақт».

Имом ат-Термизий тўплаган ҳадислар орасида болаларни ахлоқ-одобга, марҳумларга ҳурмат руҳида тарбиялашга даъват кучли: «Чинакам сабр-тоқатли деб му-

сулмон кишининг мусибат юз бергандаги чидамлилигига айтилади»: «Яқин кишиси вафот этганда жоҳилият давридаги одат бўлган ёқа йиртиш, ортиқча навҳа тортиб йиғлаш каби одатларга амал қилган зот мусулмон саналмайди», «Марҳумларнинг фақат яхши сифат ва қилмишларини сўзланглар. Ўлган киши ҳақида ёмон сўзлар айтилмасин», «Ҳақиқий мўмин деб хушхулқ ва аёлига нисбатан хушмуомила кишига айтилади». Ат-Термизий ҳадисларнинг кўпчилигида одамларни аҳил бўлишга, кўпчиликка, жамоага фойда, наф келтиришга, дўстлик ва биродарликка даъват этади: «Кимда-ким бир кучат ўтказса, ё бўлмаса экин экса-ю, улар ҳосилидан одамлар, қушлар ва ҳайвонлар баҳра олса — бу ҳам ўша одам учун садақа саналади»; «Барча мусулмонлар ўзаро биродардурлар. Улар ҳеч қачон бир-бирларига ёмонликни раво кўрмасликлари керак. Кимда-ким ўзининг мусулмон биродарларига ёрдам қилса, охиратда Аллоҳ унга ёрдам қилади. Кимда-ким ўз биродари ҳожатини енгиллатса, Аллоҳ ҳам унинг охиратини енгил қилади».

Имом ат-Термизий китобида қариндош-уруғларни ҳурмат қилишга, марҳум ота ёки оналарнинг дўстлари, яқинлари билан мулоқотда бўлиб туришга, айниқса ота-онага ҳурмат ва эътиқод билан қарашга чақирувчи кўплаб ҳадислар бор: «Кимда-ким мусулмон биродарлари айбини яширса, қиёмат куни аллоҳ ҳам унинг хато ва камчиликларини ошкора қилмайди»; Пайғамбардан бир киши сўрабди:

— Ё Расуллулоҳ, мен кимни ҳурмат қилай?

— Ўз онангни, — деб жавоб берибдилар Пайғамбаримиз. У яна сўрабди:

— Онамдан бошқа яна кимни?

— Пайғамбаримиз:

— Онангни — деб жавоб берибдилар.

Ҳалиги киши учинчи марта сўраганда ҳам «Онангни» деган жавобни олибди.

У тўртинчи марта ўз саволини қайтарганда, Пайғамбаримиз:

— Ўз отангни, сўнгра яқинларингни ва қариндошларингни, деб жавоб берибдилар»; марҳум отасининг дўстлари билан доимо мулоқотда бўлиб туриш ҳам энг олижаноб ишлардандир.

Пайғамбаримиз айтибдилар: «хола ҳам онадек ҳурмат ва эътиборга муносибдир», «Уч хил дуо сўзсиз мустажоб бўлади: мазлумлар дуоси, мусофир киши-

нинг дуоси ва ота-оналарнинг ўз фарзандлари ҳақидаги дуолари», «Қариндош-уруғлари» билан алоқани узган киши жаннатга доҳил бўлмас».

Умуман, Имом ат-Термизийнинг маънавий қадриятлар меъросини, унинг ахлоқ-одоб ва таълим-тарбияга доир қарашларини, дунёқарашини ўрганишда ва улардан ҳозирги ёшлар таълим-тарбиясида фойдаланишда у тўплаган ҳадислару, аллома яратган «Сунан» китобининг аҳамияти гоят катта.

АҲМАД АЛ-ФАРҒОНИЙ

Ҳаёти ва илмий, маърифий фаолияти

Жаҳон илм фани ривожига бебаҳо ҳисса қўшган ал-Фарғоний Фарғона вилояти Қува туманида туғилиб вояга етади. Унинг тулиқ исми Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир ал-Фарғонийдир.

Ал-Фарғоний дастлаб она юртида, сўнгра Марвда, ўша даврда илм-маърифат ривож топган Дамашқ, Қоҳира ва Бағдодда таълим олади. Бу даврда Бағдодда Ҳорун ар-Рашид (786—809) асос солган «Байтулҳикма» — «Донишмандлар уйи» унинг ўғли ал-Маъмун даврида (813—833) чиннакам илмий марказга айланган эди. Бу илмий марказга турли мамлакатлардан олимлар келтирилди. Улар орасида Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Аҳмад ибн Марвазий ва Абу Наср Жавҳарий ҳам бор эди. Улар «Байтулҳикма» кутубхонасида сақланаётган турли тилларда — ҳинд, грек, форсий тилларда битилган ноёб китобларни араб тилига таржима қилиш билан шуғулландилар.

Бағдодда илмий тадқиқот давлат миқёсидаги масала ҳисоблангани туфайли, Халифа ал-Маъмун даврида кенг қулоқ ёйди. Бағдодда Шамоссия маҳалласида ва Дамашқ яқинида Касийун тоғида расадхона қурилди, уларда астрономик кузатишлар йўлга қўйилди. Бунга Птоломей астрономиясида олиб борилган илмий тадқиқот ишлар ёрқин далилдир.

Бу анъана Бағдод ёш тадқиқотчилари ижодида, хусусан ал-Фарғоний, марвлик Яҳё ибн Абу Мансур, Хабаш ал-Хосиб Марвазий каби Марказий Осиёлик олимларнинг илмий фаолиятларида ўз ифодасини топди.

«Байтул-ҳикмат» олимлари ўзларидан олдин ўтган аждодлар қолдирган маданий меросни ижодий ўзлаш-

тирган ҳолда, амалий фаолиятларида жиддий ютуқларга эришдилар.

Ал-Фарғоний «Байтул-ҳикмат» — «Донишлар уйи»-да, асосан, астрономия илми билан шуғулланди, Бағдод ва Дамашқ яқинидаги расадхоналар қурилишига, уларда олиб борилган кузатиш ишларга раҳбарлик қилди. У «Астрономия асослари ҳақида китоб», «Астурлоб ясаш ҳақида китоб», «Астурлоб билан амал қилиш ҳақида китоб», «Ал-Фарғоний жадваллари», «Ойнинг ер устида ва остида бўлиш вақтларини аниқлаш ҳақида китоб», «Ал-Хоразмий зижининг назарий қарашларини асослаш» асарларини ёзди. Оврупода XII асрда «Астрономия элементлари» асари лотин тилига таржима қилинди. Мазкур асар бир неча аср давомида астрономия илмини ўрганишга хизмат қилди.

Буюк олимнинг «Астрономия асослари ҳақида китоб»и педагогик мазмунда бўлиб, унда ал-Фарғоний мураккаб геометрик шакллар, математик формулаларни ва ҳисоблаш йўллари баён этди. У баён этган бу йўллар астрономия бўйича билимларни осонлик билан ўзлаштиришга ёрдам берди. Китобда иқлимлар назарияси асосида баён этилган географик маълумотлар — қитъалар, денгизлар, аҳоли яшайдиган жойлар иқлими, саҳролар, тоғлар, дарёлар ва уларнинг ирмоқлари, шаҳарлар ҳақидаги маълумотлар муҳим аҳамият касб этди, «Маъмун харитаси» яратилди.

Китоб ана шу хусусиятларга кўра астрономия таълимида юқори баҳоланди, 1145 йилдан бошлаб лотин тилига бир неча бор таржима қилинди, ўқув юртларида дарслик сифатида хизмат қилди.

Ал-Фарғоний қолдирган илмий мерос бебаҳо билим манбаи бўлиб, халқлар маънавий-маданий ҳаётида ғоятда муҳим ўринда туради. Бу буюк аллома Шарқда «Ҳосиб» — «Ҳисобчи», Ғарбда «Ал-франгус» номи билан шуҳрат қозонган. Ал-Фарғоний муҳандис сифатида ҳам шуҳрат қозонган буюк мутафаккирдир. Умуман, «Аҳмад ал-Фарғонийнинг оламшумул меъроси дунё маданияти ва маърифати хазиналаридан бири бўлиб, миллий салоҳиятимиз, миллий тафаккуримиз кўламини ва қудратининг исботидир...»

Йиллар ўтади, асрлар ўтади, янги авлод дунёга келади, лекин бу зотнинг номи, буюк мероси халқимиз учун шон-шараф рамзи бўлиб абадул-абад сақланиб қолади.»¹

¹ Ислон Каримов. «Халқ сўзи» 28-октябрь. 1998.

АБУ НАСР ФОРОБИЙ

Ҳаёти, илмий фаолияти

Абу Наср Форобий — ўрта аср Шарқининг машҳур мутафаккири, қадимги юнон фалсафасининг Шарқдаги энг йирик давомчиси ва тарғиботчисидир. У Сирдарё бўйидаги Ўтрор (Фороб) шаҳрида 873 йилда туғилиб, Шош (Тошкент), Бухоро шаҳарларида ўқиди, сўнг Араб халифалигининг маркази Бағдод шаҳрига бориб, у ерда кўп йил истиқомат қилди. Юнон файласуфларининг асарларини мутолаа қилиш, турли тилларни ўрганиш билан шуғулланди. У турли соҳаларга оид илмий асарлар қолдирди. У ўз даврининг файласуфи, мусиқачиси, шоири, қомусий олими сифатида шуҳрат қозонди. У «Ақл ҳақидаги рисола», «Фалсафадан олдин нимани ўрганиш керак», «Субстанция ҳақида», «Фалсафа манбалари», «Логикага кириш», «Масалалар манбаи» каби 160 дан ортиқ рисоалар яратди. Умрининг сўнгги йилларида Дамашқда яшади. 950 йилда вафот этди.

Форобийнинг инсонпарварлик ғоялари

Форобийнинг педагогик таълимотлари ўз даври учун айниқса катта аҳамиятга эга бўлиб, инсонпарварлик ғоялари билан суғорилган. Унинг уқтиришича, инсонни бахт-саодатга элтувчи жамоа етук жамоа бўла олиши мумкин. Комил инсонни яратиш, уни бахт-саодатга элтиш ҳар қандай давлат жамоа бошлиғининг вазифаси бўлиши даркор.

Форобийнинг таъкидлашича, инсонни тарбиялаш икки хил усул ёрдамида олиб борилиши мумкин. Тарбияланувчи ихтиёрий равишда зарурий, тақлий ва ахлоқий хислатларни — билимли бўлишга, туғрилиқни, ҳақиқатни севишга, жасур дўстларга садоқатли бўлиш каби фазилатларни эгаллашга интилмоғи лозим. Бундай инсоний фазилатларга эга бўлиш учун бахт-саодатга элтувчи жамоа бўлиши керак.

Олим таълим фақат сўз ва ўрганиш билан, тарбия эса, амалий иш, тажриба билан амалга оширилишини айтади ва тарбияни ҳар бир халқ, миллатнинг амалий малакаларидан иборат бўлган иш-ҳаракат, касб-хунарга ўрганишдан иборат деб ҳисоблайди.

Демак, ~~Ф~~Фаробий таълим ва тарбия беришни бир-биридан фарқ қилади. Таълим сўз билан, бир нарсани уқтириш, ўрганиш билан амалга оширилади, ёшлар назарий билимларни шу таълим ёрдамида эгаллайдилар.

Тарбия эса амалий фаолиятда намоён бўлади, ёшларга у маълум иш-ҳаракат, касб-хунар, одоб орқали сингдирилади.

Таълим-тарбия жараёнида назарий билим билан амалий ҳаракат-одат, малака, фаолият бирлашиб боради, етуклик шу бирлашувнинг даражасига қараб юзага келади.

Фаробий таълим-тарбия жараёнида тарбияланувчи ёки таълим олувчи шахсга якка ҳолда ёндашувни, унинг табиий, руҳий ва жисмоний хислатларини назарга олиш зарурлигини таъкидлайди. ~~У~~ Бу ҳақда шундай ёзади: «Бу барча табиий хислатларни, уларни олий камолотга етказиш шу ёки камолотга яқин бўлган даражага кўтаришга хизмат қилувчи восита ёрдамида тарбиялашга муҳтождир... Инсонлар турли илм, хунар фаолиятга мойиллиги ва қобилиятлиги билан табиатан фарқ қиладилар. Тенг табиий хислатларга эга бўлган одамлар эса, ўз тарбияси (малакалари) билан тафовут қилади.

Тарбияси жиҳатдан тенг бўлганлар эса, бу тарбия натижаларининг турличалиги билан бир-бирларидан фарқ қиладилар»¹.

Тарбия жараёни, Фаробийнинг фикрича, тажрибали педагог, ўқитувчи томонидан ташкил этилиши, бошқарилиб турилиши ва маълум мақсадларга йўналтирилиши лозим, чунки «ҳар бир одам ҳам бахтни ва нарса-ҳодисаларни ўзича била олмайди. Унга бунинг учун ўқитувчи лозим.

Фаробий инсонга хос бўлган ва унинг маънавий юксалишида муҳим аҳамият касб этувчи тафаккур ва нутқнинг ривожланишини таълим-тарбиянинг асосини ташкил этувчи муҳим жараён ҳисоблайди.

Фаробий инсонни дунё тараққиётининг энг мукамал ва етук якуни деб билади. Шунга кўра, у ўз асарларида инсонга тарбия ва таълим бериш зарурлигини айтади ва бунда таълим-тарбия усулларида кўтилган мақсад асосий ўринда бўлишини айтади.

¹ Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-ата, 1976, с. 119—120.

² Ўша асар, 122-бет.

Фаробий таълим-тарбия ҳақида

Фаробий таълим-тарбияда табиат ҳодисаларидан фойдаланиш ва бу йўлда бошқа кишилар билан тўғри муносабатда бўлиб, жамиятнинг ички тартиб-қоидаларини тўғри ўрганиб, унинг талабларига жавоб бера оладиган инсонни етиштириш зарурлигини таъкидлайди.

Фаробий инсоннинг маънавий ҳаётида, асосан, унинг икки томонига: ақли-онига ва ахлоқига (хулқ-атворига) эътибор беради. Шунинг учун таълим-тарбия, унинг фикрича, инсонни ақлий томондан ҳам, ахлоқий томондан ҳам етук мукаммал киши қилиб етиштиришга қаратилмоғи лозим. Демак, таълим-тарбиянинг бирдан-бир вазифаси — жамият талабларига тўла-тўқис жавоб бера оладиган ва уни бир бутунликда, тинчликда, фаровонликда сақлаб туриш учун хизмат қиладиган идеал инсон тайёрлашдир. «Идеал шаҳар аҳоли илмининг фикрлари» ҳамда «Бахт-саодатга эришув ҳақида» номли рисоаларида олимнинг бу фикрлари аниқ ифодаланган.

Фаробий таълим-тарбия ишига киришиш, уни бошлашдан аввал одамларнинг шахсий хислатларини билиш лозимлигини айтади. Унинг фикрича, инсоннинг хоҳиш, ихтиёр, ифода, яхшилик ва ёмонлик каби хислатларини, нимага қобилияти борлигини аниқламай туриб ишга киришиш кутилган натижани бермайди.

Олимнинг уқтиришича, кимки энг гўзал ва фойдали кашф этиш фазилатига эга бўлса ва кашф этган нарсаси чиндан ҳам ўзининг ва бошқаларнинг истагига мувофиқ бўлса, у хайрли ва фойдали бўлади.

Таълим-тарбия усуллари ҳақида

Фаробий таълим-тарбия бериш усуллари ҳақида шундай ёзади: «Амалий фазилатлар ва амалий санъатлар (касб-хунар ва уларни бажаришга одатлантириш масаласига келганда, бу одат икки турли йўл билан ҳосил қилинади: биринчи йўл — қаноатбахш сўзлар, чорловчи, илҳомлантирувчи сўзлар ёрдамида одат ҳосил қилинади, малакалар вужудга келтирилади, одамдаги ғайрат, касб-интилиш, ҳаракатга айлантирилади.

Иккинчи йўл (ёки усул) — мажбур этиш йўлидир. Бу усул гапга кўнмовчи қайсар шаҳарликлар ва бошқа саҳрои халқларга нисбатан ишлатиларди. Чунки улар ўз

истакларича, сўз билан ғайратга кирадиганлардан эмас-дир. Аммо улардан қайси бирики, назарий билимларни ўрганишга астойдил киришса ҳамда фазилати яхши бўлиб, касб-хунарларни ва жузъий санъатларни эгаллашга интилиши бўлса, бундай одамларни мажбур этмаслик, мақсад уларни фазилат эгаси қилиш ва касб-хунар аҳлларига айлантиришдир».¹

Тарбия бериш усули, Форобийнинг фикрича, икки турли бўлади. «Аввалги усул — санъатни ўз рағбатлари билан ўрганувчиларга ишлатадиган усул. Иккинчи усул эса, мажбурий равишда тарбияланувчиларни тарбиялаш учун ишлатиладиган усул. Болалар устида турган одам эса, муаллим бўлиб, у болаларга тарбия беришда турли тарбия усулидан фойдаланади».²

Форобий билимдон, маърифатли, етук одамнинг образини тасвирлар экан, бундай дейди:

«Ҳар кимки илм-ҳикматни ўрганмаган деса, уни ёшлигидан бошласин, соғ-саломатлиги яхши бўлсин, яхши ахлоқ ва одобли бўлсин, сўзининг уддасидан чиқсин, ёмон ишлардан сақланадиган бўлсин, барча қонун-қоидаларни билсин, билимдон ва нотик бўлсин, илмли ва доно кишиларни ҳурмат қилсин, илм ва аҳли илмдан мол-дунёсини аямасин, барча реал, моддий нарсалар тўғрисида билимга эга бўлсин».³

Бу фикрлардан Форобийнинг таълим-тарбияда, ёшларни мукаммал инсон қилиб тарбиялашда, хусусан, ақлий-ахлоқий тарбияга алоҳида эътибор берганлиги кўриниб турибди, унинг эътиқодича, билим, маърифат, албатта, яхши ахлоқ билан безатмоғи лозим, акс ҳолда кутилган мақсадга эришилмайди, бола етук бўлиб етишмайди. Олим, дарахтнинг етуклиги унинг меваси билан бўлганидек, инсоннинг барча хислатлари ҳам ахлоқ билан якунланади, дейди.

Педагогик таълимотининг аҳамияти

Форобий ўз давридаги ёшларни таълим, билим, ҳунар эгаллашлари, фаолият кўрсатишлари, меҳнат қилишлари зарурлиги хусусида фикрлар билдирди. Бу фикрлар ҳозир ҳам таълим-тарбияда ғоят муҳимдир.

¹ Ўша китоб, 198-бет.

² Ўша китоб, 198-бет.

³ Ўша китоб, 198-бет.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ

Ҳаёти, илмий-маърифий фаолияти

Абу Райҳон Беруний жаҳон фанининг тараққиётига улкан ҳисса қўшган зўр истеъдод эгаси ва заҳматкаш тадқиқотчи эди. Унинг ўлмас илмий асарлари жаҳон тарихида ва тараққиётида бениҳоя юксак аҳамиятга моликдир.

Абу Райҳон Беруний 973 йил 4 сентябрь (ҳижрий 362 й. 2-зулҳижжа) куни Хоразмнинг қадимий пойтахти Кот шаҳрида дунёга келади.

Бўлажак олимнинг ёшлик чоғлари жамиятнинг энг қуйи доирасида кечган, ўша пайтларидаёқ турмушнинг аччиқ-чучугини татиб кўрган. Араб истилоси давридан бошлаб (VII аср) Хоразмда икки мустақил ҳокимият — шимолий қисмда Маждакхон, ғарбий қисмда Гурганж (қўҳна Урганч) шаҳри юзага келади. X асрга келиб бу ерда маъмунийлар сулоласи ҳукмронлик қилди. 995 йили Гурганж амири Маъмун ибн Муҳаммад Котни босиб олади, ҳукмдорини ўлдириб, ўзи Хоразм шоҳи бўлади. Орол бўйидаги давлатлар, Волга бўйи, Шимолий Кавказ, Киев Руси билан алоқалар ўрнатади.

Абу Райҳон Беруний ана шундай тарихий воқеалар юз бераётган даврда яшади. У ёшликдан илм-фанга ғоят қизиқади. Хоразмда шуҳрат қозонган олим Абу Наср ибн Ироқ Мансур қўлида таълим олади, фаннинг турли соҳалари билан шуғулланади, бутун Шарқнинг фан ва маданиятини ўрганади, она тилидан ташқари араб, суғдий, форс, сурёний, юнон ва қадимги яҳудий тилларини мукаммал эгаллайди. Ҳиндистонда санскрит тилини ўрганади.

Абу Наср ибн Ироқ Берунийни абу Райҳон деб атади. Беруний 995 йили Котда африғийлар ҳокимиятига барҳам берилгач, Хоразмдан чиқиб кетиб, Эроннинг Рай шаҳрида истиқомат қилади. Журжон (Гургон) шаҳрига келиб, бу ерда «Ўтмиш ёдгорликлари», «Камтарлар ёки оқ кийимдаги кишилар тарихи» асарини ёзади.

Рай шаҳри ҳукмдори Қобус ибн Вашмгар (1012 йилда ўлдирилган) Абу Райҳон Берунийни ўз ҳимоясига олади, вазирлик лавозимини таклиф қилади. Аммо, олим Абу Аббос Маъмун ибн Маъмун II (1009—1017) Берунийни Урганчга чақиртиради, унга катта ҳурмат эҳтиромда бўлади. Беруний саройда тупланган олимлар-

га раҳбарлик қилади, шоҳ Маъмун II нинг энг яқин маслаҳатчиси сифатида мамлакат сиёсий ишларида ҳам фаолият кўрсатади.

Беруний Хоразмда экани пайтида замондоши, буюк табиб ва файласуф Абу Али ибн Сино билан бирга илмий ишлар олиб боради.

1017 йили Хоразмни Маҳмуд Фазнавий босиб олгач (1017 йил) Беруний бошқа хоразмлик олимлар қаторида Фазнага олиб кетилади ва умрининг охиригача шу ерда қолади. Беруний ўн уч йил давомида Маҳмуд Фазнавий ҳукми остида бўлади. Фазнадалиқ пайтида у география ва геодезияга оид «Таҳдид» (ёзиб тугалланган пайти 1025.18.IX) асарини ёзади. 1029 йили астрономия ва астрологияга оид «Тафҳими авоил санъат аттанжим» («Астрономия санъати асослари») дарслигини ёзади. 1030 йили «Ҳиндистон» деб номланувчи машҳур асарини яратади.

«Ақл ва маърифатда ҳали унга ўхшаш бирор кишини даврон ярата олгани йўқ», — деб ёзган эди XIII аср тарихшуноси Екут.

Беруний 1048 йили декабрда Фазна шаҳрида 75 ёшида вафот этади.

Берунийнинг дидактик ғоялари

Беруний ўз дидактик қарашларида табиат, жамият ҳодисаларига, турмуш воқеаларига ҳолисона баҳо бериш — инсон табиатини билдирувчи омил эканлигини таъкидлаб, кишиларни воқеаларга мустақил ва онгли муносабатда бўлишга ундайди.

Олимнинг таъкидлашича, сезги ўз кўзғатувчи аъзолари орқали юзага келади. Кўзғатувчилар бир меъёردа бўлса, ёқимли ва зарарсиз, агарда меъёрдан ортиқ бўлса, дардли ва ҳалокатли бўлади.

Кўриш сезгисини нур кўзғатади, эшитиш, ҳидлаш ҳаво билан бурунга уриладиган ҳидлар орқали пайдо бўлади, таъм — озуқанинг мазаси билан вужудга келади. Бу тўрт сезгини ҳис этувчи махсус аъзолар танада мавжуддир. Бешинчи сезги эса, бутун баданда воқеадир.

Беруний инсон ана шу хусусиятлари билан барча мавжудотлардан устунлигини таъкидлаб, инсоннинг асосий вазифаси меҳнат орқали кўзлаган мақсадига эришиш, яхшилик кўришдир, деган ғояни олға суради.

Беруний «Менинг қалбим икки биқиним ўртасида туриб, кўзларнинг кўргани қулоқларнинг эшитганини

англайди,» — дер экан у билим эшитиш ва кўриш орқали эгалланиши ва у қалбга боғлиқлигини таъкидлайди.

Психологик ғоялари

Беруний яратган ҳар бир ишининг киши руҳиятига, қобилиятига мос, уни толиқтирмайдиган бўлишига эътибор беради. Беруний ёзади: «Бизнинг мақсадимиз ўқувчини толиқтириб қўймасликдир. Ҳадеб бир нарсани ўқий бериш зерикарли бўлади ва тоқатни тоқ қилади. Агар ўқувчи бир масаладан бошқа бир масалага ўтиб турса, у худди турли-туман боғ-роғларда сайр қилгандек бўлади, бир боғдан ўтар-ўтмас, бошқа боғ бошлади. Киши уларнинг ҳаммасини кўргиси ва томоша қилгиси келади. «Ҳар бир янги нарса роҳат бағишлайди» деб беҳуда айтилмаган».¹

Беруний меҳнатни улуғлайди, айниқса, олимлар меҳнати туфайли илмий ёдгорликлар бунёд этилишини таъкидлайди. Унингча, ёзиш хабар турларининг бири бўлиб, уни бошқа турлардан кўра шарафлироқ санаш мумкин: қаламнинг абадий излари бўлмаганда, халқларнинг хабарларини билиб бўлмайди.

Беруний кишилар ҳаётидаги ёмонликни қоралайди. Унинг фикрича, бу иллатни йўқотишнинг асосий йўли унинг илдизларини топиш ва кесиб ташлашдир. Ёмонликнинг шохобчалари кўп, аммо уларнинг асоси уч нарсаси: таъма, ғазаб, юз илмсизликдир. Агарда бу асослар қирқиб ташланса, шохобчалар қуриydi. Бу асосларнинг негизи эса, иштаҳа ва ғазабдир. Иштаҳа инсонга энг кучли ва энг халокатли душман бўлиб, инсонни овқатларни тановул қилиш лаззати ва ўч олиш завқи билан алдайди-лар. Олимнинг тушунтиришича, бу иллатлар, ранж ва гуноҳга олиб келади. Уларнинг таъсирига берилиб кетган киши инсонлик қиёфасини йўқотади.

Беруний ростгўйлик, тўғри сўзликни улуғлайди, ёлғончиликни одамлар ўртасига низо солувчи иллат сифатида қоралайди.

Беруний ростгўйликни адолат билан баробар қўяди. Унинг фикрича, халқ адолатни севгани каби, ростгўйликни ҳам севади. Аммо унинг моҳиятини, ёқимлилигини билишни истамайдиган киши уни севмайди.

Берунийнинг маърифат ва билимдонлик даражаси, кишиларнинг мулоҳаза юритиш ҳолати тўғрисида бил-

¹ Беруний. Избранные произведения. Т., 1957. 39-стр.

дирган фикрига кўра, ҳар бир нарсани аниқ, синчиклаб ўрганиш, билиш, бундан сўнггина бир хулосага келиш керак. Беруний бу ишда тажрибага асосланишни алоҳида уқтиради, нодонлик, эринчоқлик, илмсизликни танқид қилади.

Беруний мурувват ва футувватни энг яхши инсоний фазилат ҳисоблайди. Унинг таъкидлашича, мурувватли киши ўз қобилияти, хушмуомалалиги, шафқатлилиги, қатъиятлилиги, чидам, фазилат ва камтарлик ҳислатлари билан ажралиб туради.

Беруний мурувват ва футувват (шафқат)нинг юксак ҳислат эканини таъкидлар экан, бу фазилатлар кишининг асл зоти, келиб чиқишига боғлиқ эмаслигини, кишининг қилган ҳайр ва яхшилиги муҳим эканлигини уқтирди. Беруний ўз дидактик фикрларини якунлаб деди:

Карамнинг ниҳояси ўзни фидо этишдир,

Шавқатлилар ичида энг шавқатлиси ҳам эрталаб,

ҳам кечкурун

Душманга зарба, дўстга фойда келтирган кишидир.¹

Беруний педагогик таълимотининг аҳамияти

Абу Райҳон Беруний илм-фаннинг буюк ҳомийси ва мухлиси сифатида мамлакатнинг ободончилиги, илм-фаннинг гуллаб яшнашида, одамнинг бахти эса, унинг билим ва маърифатида деб билди. Яратган асарларида ҳар бир инсон ўз қалбининг фармойишига кўра ҳайр-эзгуликка интилиши, сунъий обрў, шуҳрат қозониш учун мурувват ва шафқат кўрсатмаслиги кераклигини таъкидлади.

Беруний олға сурган инсонпарварлик ғоялари, таълим-тарбия хусусидаги фикр-ўғитлари мустақиллик даврида ҳам ёшларни баркамол қилиб етиштиришга хизмат қилади.

АБУ АЛИ ИБН СИНО

Ҳаёти, илмий-маърифий фаолияти

Ибн Сино бутун мусулмон Шарқининг улкан қомусий ақли, жаҳон илми ва маданиятининг энг машҳур намояндаларидан биридир. Ибн Сино ўрта аср фани-

¹ Ўша китоб, 16-бет.

нинг турли соҳалари — фалсафа, тиббиёт, табиатшунослик, бадиий адабиёт бўйича ёзган асарлари билан маданиятимиз тарихида ўчмас из қолдирди, унинг ривожига катта ҳисса қўшди, ўз даврида «Шайх-уррайс» (Олимлар раиси) унвони билан тақдирланди.

Ибн Сино Бухоро яқинидаги Афшона (ҳозирги Вобкент тумани)да 980 йили туғилди. Бу даврда Бухоро Сомонийлар давлатининг маркази бўлиб, Шарқда ҳунармандчилик, савдо-сотиқ соҳаларида энг ривожланган, иқтисодий, илмий ва маданий томондан тараққий этган машҳур шаҳарлардан ҳисобланар эди.

Ибн Сино мактабда ўқиди, турли устозлардан таълим олиб ўз даври илмлари — математика, мантиқ, астрономия, қонуншунослик, физика, фалсафа асосларини эгаллади, хусусан, тиббиёт илмини эгаллашга қизиқди, табиблик билан шуғулланди.

У ўз даврининг етук олимлари — Абу Райҳон Беруний, Масиҳий, Ибн Ироқ, Абу Ҳайр Ҳаммар билан мулоқотда бўлди.

Ибн Сино ўз асарларини ўша давр илмий-адабий тиллари — араб ва форс тилларида ёзади, 450 дан ортиқ асар яратади. Ибн Сино 1037 йилда вафот этади.

Ибн Сино инсон фаолияти ҳақида

Ибн Сино «Тиб қонунлари» асарида инсон ҳаёти, унинг фаолияти фақат жамоада амалга ошиши ва ривож топиши мумкинлигини қайд қилади. Инсон уни ўраб олган табиат ва табиий ҳодисалардан ташқаридаги нарсаларга муҳтожлик сезадик, бу нарсаларни фақат меҳнат қилиш билан яратади, лекин бу нарсаларни фақат ўз меҳнати билан амалга ошира олмайди, уларни яратиш учун бошқалар ҳам иштирок этиши керак ёки жамоа ёрдам бериши лозим. Бунинг учун жамоа аъзолари ўзаро яхши муносабатда бўлишлари керак. Бу муносабат тил, маъноли овозлар орқали юзага келади. Яхшилик одамларни иноқликка, ёмонлик билан келишмовчиликка олиб боради. Ибн Синонинг таъкидлашича, яхши одат, яхши хулқ ва ёмон хулқ ҳақидаги тушунча, билимлар инсонда шу асосда шаклланиб боради.

Инсон онгли суратда ҳаракат қилади ва бу ҳаракат натижасини билади, яъни у келажакни ўйлаб ҳаракат қилади. Аниқ мақсад билан ҳаракат қилиш инсонни ва жамоани ёмонликдан сақлайди, яхши ишлар қилишга йўллайди, унда ишонч туйғусини ҳосил қилади.

Ибн Сино яхшиликка олиб борувчи ахлоқ қойдаларини эгаллаш, инсоннинг ахлоқий муносабатларини ривожлантиришга ёрдам берувчи тadbирлар орқали таълим-тарбияни изчил амалга ошириш мумкинлигини алоҳида қайд қилади.

Ибн Сино бола тарбияси ҳақида

Ибн Сино ёш болаларни туғилганидан бошлаб тарбиялаш масаласига алоҳида эътибор беради. Бола туғилганидан бошлаб оёққа тургунча маълум тартибда тарбияланиб бориши лозим. Бу тартиб ўз вақтида овқатлантириш, чўмилтириш, ухлатиш, йўргаклаш каби тартиблардан иборат.¹ Буларни ҳам маълум қоидалар асосида амалга ошириш даркор. Бола табиатини мустаҳкамлашдаги муҳим воситалар аста-секин тебратиш, мусиқа эшиттириш, ашула айтишдан иборат бўлиб, улар тартиб билан амалга оширилса, бола яхши ухлайди. Тебратиш унинг танасига, мусиқа унинг руҳиятига ором бахш этади. Ибн Сино ёш бола тарбиясини турли шароитда маълум изчиллик ва тартиб билан олиб бориш ҳақида оналарга жуда яхши маслаҳатлар беради.

Болаларнинг ўспиринликка ўтиш даври тарбияси ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, бу даврда уларда хулқ-атвор шаклланади. Бола хулқ-атворининг бир хил мувоzanатда бўлиши учун уни кескин ғазабланишдан, қаттиқ кўрқувдан ва уйқусизликдан сақлаш зарур. Бу тadbир уни ёқимли хулқ-атворли қилиб тарбиялаш имконини беради.

«Бола хулқини муътадилликда сақлашга алоҳида эътибор бериш керак. Бундан икки манфаат бор. Бири — боланинг руҳи учун бўлиб, у ёшликдан бошлаб яхши хулқли бўлиб ўсади ва кейинчалик бу унга ажралмас малака бўлиб қолади.

Иккинчиси — унинг бадани учундир, чунки ёмон хулқ турли мижоз бузилишларидан бўлади. Шунингдек, агар ёмон хулқ одатда кириб қолса, у мижоз бузилишини келтириб чиқаради. Масалан, ғазаб кучли қиздиради, қайғу кучли қуритади...»¹

Бола 6 ёшга тулгандан сўнг уни мактабга бериш керак. Ўқитиш, билим бериш, ўргатиш ҳам аста-секин амалга оширилиши керак. Боланинг китоб ўқишга ҳаддан ташқари берилиши унинг соғлигига салбий таъсир

¹ Ибн-Сина. Книга о думе. Изб. Филс. произведение. С. 111.

қилади. Боланинг ўспиринликка ўтиш даврида болага оғир жисмоний иш топширилмаслиги керак: Иш топширишда боланинг хоҳиши, истаги ҳисобга олиниши лозим. Боланинг кун тартиби... уларнинг танаси ва нафасининг саломатлигини сақлаш ва ўсишини таъминлашга қаратилган бўлмоғи даркор. Буларнинг ҳаммаси боланинг танаси ва руҳияти мувозанатини сақлаш учун хизмат қилиши лозим.

Болалар тарбияси — бу изчил ва аста-секин амалга ошириладиган тартибдан иборатдир. Бола балоғатга етгунча, ота ўз вазифасини бажариб бориши керак. Авваламбор, отанинг мажбурий вазифаларидан бири ўз фарзандига яхши ном беришидир. Болани эмизиш даври тугаб, мустақил овқатланиш даври бошланиши билан ота унинг ахлоқий тарбиясига киришуви зарур. Мақсадга эришиш учун тарбияда болани баъзан мақташ, баъзан жазолаш ҳам керак.

«Бола бақувват бўлиб, сўзлашув нутқини яхши тушуна бошлагандан сўнг, у савод ўрганишга қобил бўлади, шундан сўнг саводга ўргата бориш мумкин.

Авваламбор ахлоқий ва ақлий тарбия усулларини яхши эгаллаган, иродали, доно, ғамхўр ва динга ишонган ўқитувчи ва тарбиячи танлаш керак бўлади. У соғлом, тозаликни севувчи, софдил ва одамларга яхши муносабатда бўла оладиган бўлиши керак.¹⁾

Ибн Сино таълим тизими ҳақида

Ибн Сино болаларни битта-битта, алоҳида ўқитишдан кўра, жамоа тартибида ўқитишни афзал деб билади ва унинг устунлиги ҳақида гапириб шундай ёзади: «Ўқувчилар ўқиш ва тарбия давомида илмга чанқоқлик сезадилар. Ўз билимлари билан ғурурланадилар, бир-бирларининг билимларига ҳавас қиладилар. Ғурур ва ўзига эътибор тарбияланувчиларни бир-бирларидан орқада қолмасликка ундайди.

Ўқувчилар бирга бўлганда, доим бир-бирлари билан гаплашадилар ва бу билан ўз хотиралари ва нутқларини ривожлантирадилар»².

Ибн Сино болаларга Қуръонни ва грамматик қоидаларни ўргатиб, диннинг мақсадларини тушунтириб

¹ Абу Али ибн Сино. Канон врачебной науки. Тошкент, 1985. С. 112.

² Ўша китоб, 85-бет.

бўлгандан сўнг, уларни маълум ҳунарга жалб этишни, ҳунар асосларини эгаллашларига эътибор беришни, улар ҳунарни эгаллаб, ўз ҳаётларини таъминлай олишларига эътибор беришни тавсия этади. Ўқитувчи болани ҳунар-га ўргатишда унинг қобилияти, истеъдоди, имкониятларини эътиборга олиши керак, барчани бирданига бир ҳунарга ўргатиб бўлмайди.

Айрим бола тилни ўрганади, айримлари шоир бўлиб етишади ёки нотиқлик санъатини эгаллайди. Илмларнинг турли соҳаларидан кимдир тилни ўрганиш, кимдир бошқа илмни ўрганишга киришганидан сўнг, баъзиларининг тиббий фанни, баъзиларининг геометрия илмини танлагани маълум бўлади.

□ Демак, ўқитувчи болаларга таълим беришга киришишдан аввал, ўқувчининг хулқ-атворини ўрганиши ва билимларини текшириб кўриши керак бўлади. Аввало, у ўқувчининг нимага эътибор беришини текшириб кўриши, сўнгра унга ҳунар ёки илм турини тавсия этиши керак. ۛ

Ибн Сино жисмоний ва ақлий тарбия ҳақида

Ибн Сино «Тиб илмлари қонуни» асарида бола катта бўлиб, етилган чоғида жисмоний тарбияга аҳамият бериш зарурлигини айтади. Унинг уқтиришича, одамнинг йигитлик, етуклик ёшида ҳамда улғайган ёшида соғлиқ-саломатлигини сақлаш учун зарур бўлган жисмоний машғулот билан шуғулланиши керак.

Улуғ мутафаккир жисмоний тарбия деб инсон саломатлиги учун зарур бўлган баданни турли хил машғулот ҳаракатларига ўргатишни назарда тутди. Унинг фикрича, жисмоний машғулотлар билан ўз вақтида ва мустақил шуғулланиб борувчи одам ҳеч қандай даволанишга муҳтож бўлмайди. Жисмоний машғулот инсон руҳини ҳам тетиклаштиради. Аммо жисмоний машғулотлар ортиқча бўлмаслиги керак, акс ҳолда баданнинг тезда чарчаб қолишига олиб келади. Жисмоний машғулотларни бутунлай ташлаб юбориш эса, баданнинг қариб, тезда ишдан чиқишига сабаб бўлади.

Ҳар бир инсон ўзининг хулқ-атвори, имкониятлари, қобилияти, хоҳишига қараб жисмоний машғулот турини белгилаб олиш керак.

Ибн Синонинг ақл ва ақлий тарбиянинг табиий ва психологик асосларини аниқлашга ҳаракат қилади. Унинг

фикрича, ҳаёт, ҳаётий қувват уч шаклда: ўсимлик, ҳайвонот ва инсон шаклида намоён бўлади.

Ибн Сино боланинг илм-фан ёки ҳунар эгаллашга интилишида ўқитувчининг унга билим, ҳунар ўргатиши зарурлигини ўқтиради.

Илм-фанга интилиш инсоннинг энг олий маънавий ҳаракатларидандир. Чунки илм одамни маънавий юксакликка кўтаради, жамият равнақининг асосий омили бўлиб хизмат қилади.

Тарк қил бор нарсани, жон барчадин аълодурур,
Жон камоли илмдандир, илмдандир сулу соғ.
Жон агар бир шиша бўлса, илм шам чироғ.
Ҳикмати инсонин билгил уч чироқда мисли ёғ.
Ул агар равшан ёнар, сен ҳам саломат ҳам тирик.
Ул чироқ сўнса, сенинг ҳам ўлганингмасму шу чоғ.¹

Унинг фикрича, таълим-тарбия, аввало, ақлий тарбияни, ёшларга илм-фан ўргатишни, жисмоний тарбияни (бунга тиббиёт илми хизмат қилади), ахлоқий тарбияни, нафосат тарбиясини ҳамда ёшларни маълум ҳунарга ўргатиш масалаларини ўз ичига олади. Ахлоқий тарбия инсон учун ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Боланинг ахлоқий тарбияси ёшликдан, болаликдан бошланиши керак.

Болага дуқ қилма ёмон, бўлма қўпол,
Уйку қочар, қўрқар, ахир бўлур баттол,
Юмшоқ бешик бўлсин ўрни ухлаганда,
Қоронғулик тушиб турсин мисли тундай...
Уйғоқ чоғи ёруғликдан айирмагил,
Юлдуз-само кўрсун бола шодланур дил.
Ранг-тусларни кўрсат унга турли-туман
Кундуз кун, этмоқ эрсанг кўзни равшан.
Гар истасанг, ўргатмоққа сўзу камол,
Эркалатиб овоз чиқар ҳар хил муқом.

Ибн Сино ахлоқий тарбия ҳақида

Энг муҳим ахлоқий бойлик, Ибн Синонинг таъкидлашича, адолатдир. Адолат мувозанат, ўрталик тушунчалари билан боғлиқ. Ахлоқий тушунчалар ақлга, ақлий билимга асосланиши лозим. Лекин инсон қанчалик билимдон, олим бўлмасин, ахлоқий талабларга таянмаса,

¹ Ибн Сино. Донишмона, 102-бет.

у одобсизлик ва ёмонликка йўл қўяди. Ибн Сино ўзининг «Куш тили» асарида иккиюзламачилик, ёлғончилик, хоинлик каби ҳислатларни қоралайди, инсон устидан ҳар қандай зўравонликни инкор этади.

Ибн Синонинг ёзишича, инсоннинг энг яхши фазилатларидан бири — ўзининг ёмон ахлоқий ҳислатларини англаб, уларни йўқотишга интилишидир. Унинг яхши ҳислатларида ичида бошқаларга эътибор ва ғамхўрлик билан муносабатда бўлиши махсус ўрин тутаяди. Кимки ўзининг ахлоқини тарбиялаш учун ўз олдига қўйган вазифасини бажариб, ўз хулқини тузатишга интилса, унга ҳеч нарса қўрқинчли эмас. Кимки ўз хатосини тузатса, у бошқаларнинг тарбияси ҳақида ғамхўрлик қила олиши мумкин. Бошқа одамни тарбияламоқчи ва унинг ахлоқини тузатмоқчи бўлган тарбиячи, аввало уни яхши ўрганиши ва барча камчиликларини яхши билиб олиши керак. Акс ҳолда тарбиячи ўз олдига қўйган вазифасини бажара олмайди. Яъни беморнинг касалини билмай туриб, уни тузатишга киришган одамдай бўлиб қолади. Тарбия тарбияланувчини ёмон ахлоқий ҳислатлардан озод қилиш, унга яхши ахлоқий фазилатларини сингдириш жараёнида амалга оширади.

Ибн Сино оила тарбияси ва тарбия усуллари ҳақида

Ибн Сино боланинг ахлоқий тарбияси ҳақида билдирган фикрларида уй-рўзғор тутиш масалалари хусусида ҳам сўз юритади. Болани тарбиялаш оила, ота-онанинг асосий вазифасидир. Ўз камчиликларини тузатишга қодир бўлган ота-она тарбиячи бўлиши мумкин. Ахлоқий тарбияда энг муҳим воситалар боланинг нафсониятига, гурурига тегмаган ҳолда, яккама-якка суҳбатда бўлиш, унга насиҳат қилишдир.

Насиҳат қилишда суҳбатдошга ниҳоятда ҳурмат билан ёндошиш, уни камситмаслик керак. Ортиқча, сўз айтиб, уни зериктирмаслик зарур. Бир ҳил насиҳатларни қайтара беришлик таъсир қилмайди. Ибн Сино шундай ёзади: «Сенинг фикрларинг (боланинг) юрагига етиб бориб, унга ўйлаб, фикр юритиб кўришга имкон берсин... Агарда сенинг суҳбатдошинг ёки дўстинг сенинг сўзларингга ва насиҳатинга эътибор бермаётганини сезсанг, суҳбатни бошқа вақтга кўчир»¹.

Ибн Сино болада ахлоқий ҳислатларни меҳнат, жис-

¹ Ўша китоб, 85-бет.

моний ва ақлий тарбия билан узвий бирликда шакллантиришни, уни инсон қилиб камол топтиришда асосий омил деб билади.

Ибн Синонинг ахлоқий қарашлари гўзаллик, нафосат ҳақидаги фикрлари билан ҳамоҳангдир. Ибн Синонинг гўзаллик, нафосат ҳақидаги фикрлари унинг форс ва араб тилида ёзилган шеърларида, бадий асарларида, гўзаллик, мусиқа, шеърят ҳақидаги фалсафий фикрларида ўз ифодасини топган.

Ибн Сино педагогик таълимотининг моҳияти

Буюк мутафаккир Абу Али Ибн Синонинг инсон камолоти ва бу соҳада қилинадиган ишларни тажриба асосида амалга ошириш, дунёвий илмларни ўрганиш йўллари ҳақидаги таълимотлари ғоятда қимматлидир.

Ибн Сино ўқувчининг шахсий ҳислатларига, руҳиятга эътибор бериб, унинг ақлий хусусиятлари, руҳияти, меҳнатсеварлиги, билими, иродасига асосланган ҳолда таълим-тарбия ишини олиб бориш кераклиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалари билан миллий ва умуминсоний педагогик фикр ривожига улкан ҳисса қўшди.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ

Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳаёти

Юсуф Балосағуний Етгисув ўлкасидаги Кузурда (Балосагун) шаҳрида 1016—1018 йиллар орасида дунёга келди. Бу даврда Етгисув ва Шарқий Туркистон ўлкалари туркий қарлуқ қабиласидан чиққан Қорахонийлар сулоласи қўл остида эди. X аср охирларида улар Мовароуннаҳрни бутунлай эгалладилар. Юсуф Хос Ҳожиб 1069—1070 йилларда ёзиб тугатган «Кутадғу билиг» («Бахт-саодатга эриштирувчи билим») асарини машриқ малики Тавгачхан даргоҳига келтиради. Малик уни улуғлаб ўз саройида Хос Ҳожиблик лавозимига тайинлайди. Шу туфайли у Юсуф Улуғ Хос Ҳожиб номи билан шуҳрат қозонади.

Юсуф Хос Ҳожиб араб ва форс тилларини мукамал эгаллайди. Бу тилларда ёзилган диний, бадий адабиётларни, қадим турк ёзма адабиёти, туркий халқлар оғзаки ижодини чуқур ўрганади. Шу билан бирга, туркий элатларнинг қадимги қўшиқлари, хитой, мўғул,

ҳинд, эроний халқлар маданияти, юнон фалсафаси, ўз даври маънавий ҳаёти ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлади.

«Кутадғу билиг» асарида ўша давр ижтимоий, ахлоқий воқеалигини акс эттиради.

Юсуф Хос Ҳожиб жамиятни уйғунлаштириш, такомиллаштириш ғояларини олға суради, ўша давр маънавиятига хос бўлган хусусият — ақлга таяниш, билимга чорлаш, ижтимоий адолат, марғуб ахлоқни ақл, заковат кучи билан ўрганишга ишонч Юсуф Хос Ҳожиб асарида ҳам ўз ифодасини топади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг педагогик ғоялари

Юсуф Хос Ҳожибнинг педагогик қарашларида халқ билан бирга бўлиш, адолатпарварлик ғоялари асосий ўрин тутди. У ҳар бир кишининг юксак камолот чўққисига — етишини орзу қилади.

Юсуф Хос Ҳожиб «Кутадғу билиг» асарида XI асрдаги ижтимоий ва оилавий тарбия, мактаблардаги фан тармоқлари, ўқитиш тизимининг ўзига хос хусусиятларини ақлий, ахлоқий, меҳнат ва жисмоний, нафосат тарбиясига доир фикрлари баён этилган.

Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрича, инсоннинг улуғлиги, ақл-идроки, сўзлаш қобилияти билими, ўқуви хунарга эгалигидир. Уқув туғма равишда инсон руҳиятида мавжуддир, билим эса, ўқиш-ўрганиш ва меҳнат туфайли эгалланади. Агар уларнинг ҳар иккиси ўзаро бирлашса, инсоннинг қадри ортади:

Уқув қайда бўлса, улуғлик бўлур,
Билиг кимда бўлса, бедуглу алур.
Уқушлуғ уқар — ул, билиглиг билир,
Билигли, уқуғли тилакка тегир¹.

Яъни:

Заковот қаерда бўлса, улуғлик бўлади,
Билим кимда бўлса, буюклик олади.
Заковотли уқади, билимли билади,
Билимли, заковатли тилакка етади.

¹ Юсуф Хос Ҳожиб «Кутадғу билиг» (Саодатга йўлловчи билим), Т., «Фан», 1971, 84 бет.

Юсуф Хос Ҳожиб таълим-тарбия ҳақида

Шоирнинг фикрича, билим бир бонибоб ёки жилов кабидир. У кишини ҳар хил нолайиқ ишлардан асрайди. Шу хусусияти туфайли билим азиз ва муътабардир.

Адиб таълим тизими, таълим назарияси ва амалиётига, таълим мазмунига оид бир қатор жиддий фикрларни айтади. У айрим фанларни ўқитишдаги изчилликни ҳам кўрсатиб ўтган. У Ҳанса (Геометрия), зарбу қисмат (купайтириш ва бўлиш), қусур (қаср), тазвиф (қарра), тансиф (бўлиш), адаз жазри (илдиз топиш), жамъу тафрик (қўшиш ва айириш), жабру муқобил (алгебра), Уқлидус (Эвклид) математик назарияси ҳақида маълумот беради.

Юсуф Хос Ҳожиб инсонда ўқув-идрок ва билим тил, сўз орқали аён бўлишини айтади, равон тилни билишга даъват этади. У дейди:

Ўқушқа, билигқа бу тилмачи тил,
Яруттачи эрни йўрик тилни бил.¹

Яъни:

Ўқувга, билимга бу тил таржимондир,
Кишини ёритувчи, деб йўриқ — равон тилни бил.

Юсуф Хос Ҳожиб тилни авайлаб асраш зарурлигини таъкидлайди. Кўп сўзлик фойдасиз машғулотдир. Шунинг учун ҳам туман сўз тутунини бир сўзда ёзиш лозим. Зеро, киши сўз туфайли қадр топиши ёки, аксинча «боши эгик бўлиши» мумкин.

Бунинг фарқига билим билгангина етади. Билимсиз одам кўзи кўр кишига ўхшайди. Бу ҳол унинг сўзлар маъносига айримини ҳам қўрмасликка олиб келади. Демак, сўз маъноларини илғаш учун ҳам билимдонлик талаб этилади.

Юсуф Хос Ҳожиб оилада бола тарбияси ва мураббий ҳақида

Юсуф Хос Ҳожибнинг ўқитиришича, ҳар бир киши жамиятга муносиб бўлиб камол топмоғи керак. Бунинг

¹ Ўша китоб 84-бет.

учун у, туғилган кунидан бошлаб зарур тарбияни олоғи лозим. Чунки:

Ўрунғ сут била кирса эзгу қилиқ,
Ўлум тутмагунча эвурмас йўрик¹.

Яъни:

Яхши қилиқ от сути билан кирса,
Ўлим келиб тутмагунча, ўз тарзини ўзгартирмайди.

Шоир ўғил ва қизнинг тарбияси ҳақида фикр юртар экан, уларнинг ўзларига хос хусусиятига эътибор беришни таъкидлайди.

Фарзандлар тарбияси ниҳоятда эрта бошланмоғи шарт. Шундагина уларнинг ноўрин хатти-ҳаракатларга берилишининг олди олинади. Бунинг учун махсус тайёргарликка эга бўлган, эзгу ниятли ва покиза мураббий тақлиф этилиши керак.

Юсуф Хос Ҳожиб таълим ва тарбиянинг узвий боғлиқ ҳолда бўлишини тавсия этади, ўғил болаларнинг бир неча санъат турларини ва ҳунарларни тугал ўрганмоғи лозимлигини таъкидлайди, бу — уларнинг келажак ҳаётлари жамият ривожини учун керак.

Юсуф Хос Ҳожиб онлада ота-онанинг мавқеи ҳақида

Улуғ шоир ота-оналар назоратида бўлган боланинг масъулият ҳисси ривож топади, шў сабабли ҳам бола тарбиясида ота-онанинг мавқеи алоҳида аҳамиятга эгадир, улар танлаган тўғри йўл фарзандларининг келажак, камолоти учун ниҳоятда муҳимдир, у дейди:

Ата эмгаки бўлса ўғли уза,
Ул ўғил билир ўтру қилқ, янг уза,
Қиса тутса ўғлин, кўр, эзгу бўлур...
Атаси, анаси ярунғи бўлур.

Яъни:

Болага отанинг меҳнати синган бўлса,
Сўнғ у боланинг хулқ-атворида билинади.
(Ота) болани назоратда тутса, у яхши, эзгу бўлади,
Отаси ва онасининг юзи ёруғ бўлади.

¹ Ўша китоб, 184-бет.

Юсуф Хос Ҳожиб ота-оналарни бола тарбиясига эътибор беришга даъват этар экан, жамият фарзандлар хулқ-атвориға қараб ота-оналарига баҳо беришни ай-тиб, уларни огоҳлантиради. У дейди:

Неку тек, эшитгил, ўғуллуғ киши,
Бошинда кечурмуш етурмуш яхши:
Кимнинг ўғлағу бўлса ўғли-қизи,
Ангар йиғлағу бўлди мунгулуғ ўзи,
Кичикда ата идса ўғлин ява,
Ўғулдин язуқ йўқ, атадин жафа,
Ўғул-қиз эсиз бўлса, қилқи янги,
Ул эсиз ата қилди, андин унги¹.

Яъни:

Болали киши нима дейди, эшитгин,
Ёши етилган ва бошидан ўтгазган киши,
Кимнинг ўғил-қизи эрка бўлса,
Унга шу кишининг ўзи мунгли бўлиб йиғлайди.
Ота болани кичиклигидан бошлаб бебош қилиб қўйса,
Болада гуноҳ йўқ, барча жафо отанинг ўзида.
Ўғил қизнинг хулқ-атвори ярамас бўлса.
Бу ярамас ишни ота қилган бўлади, ундан бошқа ҳеч
ким эмас.

Юсуф Хос Ҳожиб ақлий тарбиянинг баланд мавқе тутишини эслатади. Адиб тарбиянинг барча турлари бир-бири билан уйғун бўлишини талаб этади. Шундагина инсоннинг ақлан баркамол, жисмонан етук, ахлоқий-маънавий бой бўлишига ишонади. Фарзандларга турли билим ва ҳунарлар ўргатиш, уларни гузал ахлоқли қилиб, вояга етказиш ота-онанинг бурчидир.

Юсуф Хос Ҳожиб тарбияда катталар намунаси, аждодлар тажрибаси алоҳида аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди.

Неку тер, эшитгил синамиш қари,
Синамиш қарилар сўзи сўз қури...²

Яъни:

Кўп нарсаларни синаган қари киши нима дейди,
эшитгин,
Синаган қариларнинг сўзлари сўз кўр-қути.

¹ Ўша китоб, 232-бет.

² Ўша китоб, 162-бет.

Юсуф Хос Ҳожиб тарбия ҳақидаги қарашларининг аҳамияти

Юсуф Хос Ҳожибнинг Шарқ ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий ҳамда бадий тафаккури тараққиётига қўшган ҳиссаси беқиёсдир. Алломанинг педагогик қарашлари ҳам бу соҳадаги улкан меъросдир. Улар тарих нуқтаи назари билангина эмас, бугунги кунимизга хизмат қилиши билан ҳам зур аҳамият касб этади.

УМАР АЗ-ЗАМАҲШАРИЙ

Ҳаёти, илмий-маърифий фаолияти

Абулқосим Умар аз-Замахшарий 1075 йил 19 мартда Хоразмнинг Замахшар қишлоғида туғилди, бошланғич билимни ўз қишлоғида олди, сўнгра Хоразм мадрасасида ўқиди. У мадрасада араб тили ва адабиётини, диний билимларни, хаттотлик санъатини мукаммал эгаллади, Бухоро мадрасасида таҳлил кўргач, Хоразм шоҳ саройида хизмат қилди.

Замахшарий Марв, Нишопур, Дамашқ, Бағдод, Макка ва Ҳижоз шаҳарларида сафарда бўлиб, тилшунослик, луғатшунослик, география, тафсир, ҳадис, фикҳ илмларига доир асарлар, жумладан, «Ал-муфассал фи санъат ал-иъраб» («Флексия санъати ҳақида муфассал китоб»), «Ал кустас» («Аниқ мезон»), «Навобиғ ул-калим» («Нозик иборалар»), Атвоқ уз-заҳоб» («Олтин шодалар»), «Ал-фоиқ фи ғариб ил-ҳадис» («Ғариб ҳадислар ҳақида ажойиб асар»), «Асос ул-балоғат» («Балоғат асослари»), «Таълийм ал-мубтадий ва иршад ал-муқтадий» («Ибтилога ўргатиш ва эргашганга йўл кўрсатиш»), «Нузҳат ул-мустаанис» («Дўстлар фароғати»), «Китоб хасоис ул-ашарат ул-киром ал-барара» («Сахий, кароматли ул кишининг хусусиятлари ҳақида китоб»), «Ал-кашшоф» — «Ал-Кашшоф ан ҳақоиқ ит-танзийл ва уйун ил-яқовийл фи вужуқ ит-таъвийл» («Куръондаги берк ҳақиқатларни ва уни шарҳлаш орқали ривоятлар кўзларини очғич») каби асарларини ёзди, уларда инсоний камолот, илм-маърифат, ахлоқ-одоб ҳақидаги қарашларини ифодалади.

Бу асарлари туфайли у ўз даврида «Устоз ул-араб вал-ажам» («Араблар ва ғайри араблар устози»), «Фахрил-Хоразм» («Хоразм фаҳри») номи билан шуҳрат қозонди.

Аз-Замахшарий 1144 йилда Хоразмда вафот этди.

Аз-Замахшарийнинг инсон олийжаноблиги ғоялари

Замахшарий олийжаноблик фазилатига эга бўлганларни улуғ одамлар ҳисоблади ва уларни эл-юрт олқишига сазовор, азиз одамлар деб билди. «Одамларнинг, — дейди Замахшарий, — энг азиз ва ҳурматлилари қайғу-ҳасрату ташвишли дамларида билинур, гўёки бу ташвишлар улар учун туғишган опа-сингилдек яқиндир».¹

Замахшарий илм ва илм аҳли ҳақида

Замахшарийнинг фикрича, одамларнинг ўзаро дўстона муносабатда бўлишларида миллати, насл-насаби эмас, балки илм-маърифатли, ақли ва заковатли бўлиши муҳимдир. Илм ўқиш ва ёзиш орқали мукаммаллашади, бу — олимнинг камолотга эришганига ёрқин далолатдир. «Еру заминнинг кўркемлиги олимлар билан бўлса, осмону фалакнинг зийнати эса юлдузлар биландир»² — дейди Замахшарий.

Замахшарий илм-фанни инсонларнинг, илм аҳлининг ўзаро мулоқатда бўлишларида асосий восита ҳисоблайди.

Замахшарий ахлоқ-одоб ҳақида

Замахшарий ўз педагогик қарашларида ахлоқ-одоб тарбиясига алоҳида эътибор беради. У одамларни тўғрилиққа, ҳақ йўлидан боришга даъват этади. Унинг фикрича, тўғрилиқ кучли маҳобатдир. «Тўғри ва ҳақ йўлдан юрган кишининг юриши арслон юришидан кўра ҳам маҳобатлироқдир».³

Замахшарий аҳилликни ҳам улуғлаб, одамларни, қавм-қариндошларни ўзаро дўст, ҳамдард, хайру эҳсонли бўлишга, бир-бирларига эзгулик кўрсатишга чорлайди. Аҳиллик жамият тинчлиги, халқ фаровонлиги учун ғоят муҳимлигини таъкидлайди. Инсон ифбатли, гузал хулқли бўлмоғи лозим.

Замахшарий ҳалоллик-покизаликни шарафлайди, бу сифатларни одамларни ҳалокатдан сақловчи улуғ фазилат ҳисоблайди. «Ҳалол, покиза киши доимо хотиржаму

¹ Абу-л-Қосим Махмуд аз-Замахшарий. «Навобиг ул-калим» («Нозик» иборалар). Т.: «Камалак нашриёти. 1992, 53-бет.

² Ўша китоб, 59-бет.

³ Ўша китоб, 32-бет.

тинчликдадир, бировга хиёнат у ёмонлик қиладиган киши эса, ҳалокатга гирифтордир»¹ — дейди Замаҳшарий.

Замаҳшарий хасислик, такаббурлик, манманликни қоралайди, одамларни бу иллатлардан йироқ бўлишга ундайди, гўзал фазилатли бўлишга чорлайди. У дейди: «Гўзал сифат ва ҳусни хулқ сийратлари беазамаган кишини ҳеч қандай чиройли кийимлар кўркам қилолмас, гуноҳ ва хатолардан сақланмаган кимсанинг қалби сира айбдан фориғ бўлмас»².

Аз-Замаҳшарийнинг инсонларни яхшилик, инсоний яхши фазилатларни эгаллаш, ахлоқ-одоб ҳақидаги фикрлари, панд-насиҳатлари ўз даврида кишилар, ёшлар тарбиясида муҳим аҳамият касб этди, педагогик фикр ривожда муносиб ҳисса бўлди, ҳозир ҳам таълим-тарбияда ўзига хос ўринда бўлиши шубҳасиздир.

МАҲМУД ҚОШҒАРИЙ

Ҳаёти, илмий-иҷодий фаолияти

Маҳмуд Қошғарий XI асрда Марказий Осиёда яшаб иҷод этган таниқли олим-лингвистдир. У ўзининг бебаҳо «Девони луғотит турк» («Туркий сўзлар девони») асарида XI асрдаги халқларнинг урф-одатлари, анъаналари, қадриятларини, ўша давр кишиларининг ўзига хос руҳий-маънавий оламини баён этган. У туркий халқларнинг ватанга бўлган муҳаббати ва садоқатлари, Ватанни ардоқлаш, унга тегишли ҳар бир нарсани муқаддас билиш, ўзини шу Ватаннинг фарзанди деб ҳис қилиш — ҳақиқий инсонга хос фазилат сифатида эъзозлаган.

Эрк, мустақиллик, ватанпарварлик ғоялари

Эрк, озодлик, мустақиллик инсониятни ҳамма вақт фаол ҳаракат қилишга чорлаган. Озодлик, мустақиллик истаган инсон лоқайдлик қилмаган, унинг учун курашган. Шу сабабли ҳам, Маҳмуд Қошғарий: «Ўқуз азақи бўлгинча, бузоғу баши бўлса йиқ»³ — ҳукизнинг оёғи

¹ Ўша китоб, 52-бет.

² Ўша китоб, 74-бет.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. Биринчи том. Нашрга тайёрловчи С. Муталибов. ЎзФанашр. Т., 1960. 93-бет.

бўлгунча, бузоқнинг боши бўлган яхшироқ, — деб «мустақиллик бўйсуннишдан яхши»лигини айтади.

Олим мардлик, довюраклик, абжирлик каби ҳислатларни ватан ҳимоячисига хос фазилат деб тушунади. У душманга нисбатан шафқатсиз бўлади. Девонда бу фикр ватанпарварнинг ҳаракати душманга айтган сўзлари мисолида шундай ифодаланади:

Ўтру тириб яғди ангар киши ўқи жигилвар,
Айдим асиг қилғу эмас сен тақи ялвар.¹

Яъни: Менга юзлангач, суғдоқдан ўқни ёмғирдек ёғдирдим. Энди сенинг ялиниб ёлворишларинг фойда бермайди, дедим, — дейди ватанпарвар.

Илм аҳлининг инсон руҳий камолотидаги ўрни ҳақида

Маҳмуд Қошғарий илм аҳлининг инсон руҳий камолотидаги ўрнини юқори баҳолайди.

Эмди ўза эранлар,
Эрдам беги билиг таг.
Айди ўкуш ўгутлар,
Кўнглим бўлур ангар соғ.²

Яъни: Илгарилари илм чўққиларини эгаллаган, фазилат устодлари бор эди. Улар кўп-кўп насиҳатлар сўзлар эдилар, насиҳатлари кўнгилга ором берар эди.

Бу мисолда Маҳмуд Қошғарий инсоннинг руҳий олами, маънавияти илм-фан, маърифат ва маданият билан боғлиқлигини таъкидлаган. Шу сабабдан ҳам илм толибларига хитоб қилиб дейди:

Эрдам тила ўрганин бўлма кўваз,
Эрдамсизин ўкунса энгмағўза ангар³.

Яъни: Илм, ҳикмат ўрган, ўрганишда ҳавойилик ва такаббурлик қилма, ҳеч нарса ўрганмасдан ўзини билимдон кўрсатиб мақтанган киши, имтиҳон вақтида уялади.

Бу ўринда олим камтарлик билан илмларни пухта ўрганиш, эгаллашни маслаҳат беради.

¹ Ўша китоб, 455-бет.

² Ўша китоб, 456-бет.

³ Ўша китоб, 253-бет.

Илм ўрганиш йўллари ҳақида

Маҳмуд Қошғарийнинг таъкидлашича, илм ўрганишда энг туғри йўл доно, билимдон одамларга эргашишдир. Аммо уларнинг панд-насиҳатларини ҳаётга тadbиқ эта билишдир.

Билга эриғ эзгу тутиб сўзин эшит,
Эрдамини ўрганибан ишқа сура¹.

Яъни: илмли, ақлли одамларга яхшилик қилиб, сўзларини тингла. Илмларни ўрганиб, амалга ошир, — дейди Маҳмуд Қошғарий ва ўз ўғлига ҳам:

Ўғлим, ўғит олғил биликсиз кетар,
Талқан қимик бўлса оқар бекмас қатар².

Яъни: Ўғлим, ўғит-кенгашимни қулоғингга ол, билимсизликни ташла. Кимнинг талқони бўлса, шиннига қоради, — деб ақлли киши насиҳатни қабул қилиши кераклигини таъкидлайди.

Маҳмуд Қошғарий илм аҳлининг панд-насиҳатини қабул қилиб, уни амалга оширишни яхши хислат ҳисоблайди, катталар тажрибаси ва панд-насиҳатлари ҳам инсон маънавиятига таъсир кўрсатувчи омил бўлишини айтади.

Маълумки, яхшилик кенг маънога эга бўлган ҳиммат-мурувват билан уйғун тушунчадир.

Қариндошларга, қўни-қўшниларга мурувватли бўлиш ҳам улуғ яхшиликдир. Олимнинг таъкидлашича, яхшиликнинг жавоби яхшилик, эзгулик, ҳиммат кўрсатишдир. Яхшилик мужассамланган киши мақталади.

Кўб сукутга қуш қонар;
Курклук кишига сўз келир³.

Яъни: Шохи кўп, шохлари ўралаб кетган дарахтга қуш қўнади, яхши кишига сўз (мақтов) келади.

Кенгашли меҳнат ҳақида

Тadbбиркорлик, ўзаро аҳиллик, меҳнатсеварлик, қатъиятлик қадим даврлардан бери инсоният улуғлаб келган хислатлардир. Маҳмуд Қошғарий бу хислатларни

¹ Ўша китоб, 403-бет.

² Ўша китоб, 412—413-бетлар.

³ Ўша китоб, 309-бет.

юқори баҳолаб, ҳар бир кишига меҳнатнинг аҳамиятини уқтириб: «Эмгак экинда қолмас» — меҳнат бўш кетмайди, — деб ихлос билан қилинган меҳнатнинг зое кетмаслигини айтади.

Маҳмуд Қошғарий кишиларни бирлашиб, ўзаро кенгашиб меҳнат қилишга чорлайди. «Кенгашлик билик ўзрашур, кенгашсиз билик ўпрашур»¹ — маслаҳатли иш борган сари яхшиланиб боради, бемаслаҳат иш борган сари бузилишга юз тутади, — деди у.

Олимнинг фикрича, кенгаш билан иш юритиш, ҳар бир ишда бошқалар маслаҳати тажрибасига таяниш яхши фазилатдир.

Ахлоқ-одоб ҳақида

Маҳмуд Қошғарий «Девон»да босиқлик, ҳалимлик, ота-онага, катталарга ҳурмат билан бирга, меҳмон ва меҳмондорчилик ҳақида ҳам ўз фикрини билдиради. У меҳмонга имконият доирасида ҳурмат кўрсатиш, унинг кўнглини хушнуд этиш кераклигини айтади. «Ануқ ўтру тутса, йўққа санмас» — меҳмонга бор таом тақдим қилинганч, кўрмадим демайди.² Бу ўринда Маҳмуд Қошғарий, уй эгаси бор нарсасини меҳмонга тақдим қилиши эрур, деган фикрни изҳор этади. У меҳмонга терс қарашни унинг бетига иссиқ кул сочиш билан баробар ҳисоблайди.

Педагогик қарашларининг аҳамияти

«Девону луғотит турк» асарида Маҳмуд Қошғарийнинг таълим-тарбия ҳақидаги қарашлари ҳам ифодаланганлиги билан ҳозирги кунда ҳам муҳим маънавий қадрият сифатида қимматлидир. Унда баён этилган педагогик фикрлар боболаримиз, шонли аجدодларимиз давомчилари бўлган ҳозирги авлодларимизнинг маънавиятини бойитишга хизмат қилиши шубҳасиздир.

Тасаввуф таълимотида таълим-тарбия.³

Тасаввуф ислом дини пайдо бўлгандан сўнг, унинг доирасида, Қуръони Карим ва Ҳадис аҳкомига мос

¹ Ўша китоб, 134-бет.

² Ўша китоб, 91-бет.

³ Ушбу мақола «Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар» (Академик М. М. Хайруллаев таҳрири остида) қўлланмасида берилган «Ўрта Осиёда тасаввуф оқимлари» матни асосида тайёрланди. Т. «Ўзбекистон» нашр. 1995 й. 103—115 бет.

равишда пайдо бўлади, X—XI асрларда Мовароуннахр умуман мусулмон мамлакатлари халқларининг ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий ҳаётида ғоявий оқим сифатида кенг ёйилади.

Таркидунёчилик, бу дунё бойликларидан ва нознеъматларидан воз кечиш, Аллоҳ висолига етишмоқ учун пок, ҳалол, ўзининг ҳалол меҳнати билан яшаш, ихтиёрий равишдаги фақирлик тасаввуфга хос хусусият ҳисобланади.

Марказий Осиёда тасаввуфий таълимотларнинг пайдо бўлиши йирик мутафаккир ва мутасаввуф донишманд Шайх ул-шуйук (шайхлар шайхи) Ҳазрати Юсуф Ҳамадоний номи билан боғлиқдир.

Юсуф Ҳамадоний 1048 йилда Ҳамадон (ЭРОН) яқинидаги Гузанжирд қишлоғида таваллуд топади. Унинг таълимотига кўра, ўзининг фикри-зикрини Аллоҳ таолонинг висолига етишишга бағишлаган, бундай эзгу ва нажиб йўлда поклик, тўғрилиқ, ҳалоллик, ўз қўл кучи, ҳалол меҳнати билан кун кечирадиган, бунинг учун ҳормай-толмай мужудала ва мубориза қилувчи, ҳар томонлама камолотга эришганларгина аҳли тасаввуф, деб аталиши мумкин.

Юсуф Ҳамадоний Аллоҳ васлига етмоқ учун саъй-ҳаракат қилади, ўз камолотини оширади, бошқаларни ҳам шу йўлга даъват қилади ва бу соҳада кўп шогирдлар етиштиради.

Юсуф Ҳамадоний 1140 йилда Томиён (ҳозирги Афғонистон) шаҳрида вафот этади.

XII асрда Марказий Осиёда пайдо бўлган илк тасаввуфий тариқатнинг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавийдир. Яссавий 1041 йилда Сайрамда Шайх Иброҳим оиласида дунёга келади. Яссавий ўзининг «Ҳикмат» асарида «Яссавия» тариқатининг барча ақидаларини муфассал баён этган. Бу асарда «Яссавия» таълимотидаги поклик, ҳалоллик, тўғрилиқ, меҳр-шафқат, ҳалол меҳнат билан кун кечириш, Аллоҳ висолига етишиш йўлида инсонни матонан ва зоҳиран ҳар томонлама такомиллаштириш каби илғор умуминсоний қадриятлар ифода этилган.

Хожа Аҳмад Яссавий Марказий Осиёдаги илк тасаввуфий тариқат — «Яссавия»нинг асосчиси, нафақат Хуросон ва Мовароуннахр, балки бутун дунё туркий забон халқларининг ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий ҳаётида катта мавқени эгаллади. Яссавий 1166 йилда вафот этади.

XII асрда Марказий Осиёда йирик тасаввуфий тари-

қат — «Кубровия» вужудга келади. Бу тариқатга асос солган Шайх Нажмиддин Кубро 1145—1146 йилларда Хоразмдаги Хива шаҳрида дунёга келади.

«Кубровия» тариқати Ҳадис ва шариятга асосланган бўлиб, ўз даврида Хуросон, Мовароуннаҳр, Ҳиндистон ва бошқа мусулмон мамлакатларида кенг ёйилади. Мазкур тариқат соликлари (аъзолари) зикрни овоз чиқармасдан ижро қилиш усулини қўллайдилар.

Нажмиддин Кубро асос солган «Кубровия» тариқатининг одоблари (қоидалари) ўнта бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1. Тавба. Тариқат йўлига кирган солиҳ қилган қилмишларидан тавба қилиб, Аллоҳни билиш, унинг васлига етиш учун доимо ўз ақлига яна ақл қўшиш, ўзини ҳам зоҳиран, ҳам ботинан поклаб, такомиллашиб бормоғи лозим.

2. Зухд фи-дунё. Тариқат аъзоси дунёвий бойликлардан, мол-мулк ва ноз-неъматлардан воз кечмоғи даркор.

3. Таваккул ал-Аллоҳ. Тариқат аъзоси Худога мутлоқо ишониши, унга чуқур ва сидқидилдан эътиқод ҳамда эътимод қилиши зарур.

4. Қаноат. Солиҳ мол-дунёга муккасидан кетмаслиги, унга ҳирс қўймаслиги, сабр-тоқатли ва қаноатли бўлиши шарт.

5. Узлат. Тариқат аъзоси кўпроқ ёлғиз қолиши, халойиқдан узоқлашиб, қалбини мустаҳкамлаб, ботинан ўзини чиниқтириб, покланиб бормоғи лозим.

6. Мулозимат аз-зикр. Тариқат аъзоси худо номини доимо тилга олиб, унинг шаънига сидқидилдан зикр-самоъ қилиши шарт.

7. Таважжуъ ал-Аллоҳ. Тариқат аъзоси бутун қалби, бор вужуди ила Аллоҳ-таолога мурожаат қилиб юрмоғи керак.

8. Сабр. Тариқат аъзоси ҳайвоний хусусиятлардан, шаҳвоний ҳирсу ҳаволардан қутулмоғи лозим.

9. Муроқаба. Тариқат аъзоси ўз қалбини ҳар қандай пасткашликлардан сақламоғи, риё ва макру ҳийладан халос бўлмоғи шарт.

10. Ридо. Тариқат аъзоси Аллоҳ васлига етишгач, ўзини Аллоҳ таолони таниган (ориф) ва конеъ, деб ҳисобламоғи керак.

Нажмиддин Кубро араб ва форс тилларида «Рисолат мин муаллифот аш-Шайх-ул-миллат ва д-дин ал-Кубро», «Шарҳи рисолаи одобу з-зокин», «Рисолаи шайх Нажмиддин» ва бошқа асарлар ёзиб қолдирган.

Кубро 1188 йилда муғул босқинчилари томонидан ваҳшиёна ўлдирилади.

Нажмиддин Кубродан кейин, унинг тариқати қоидалари (одоблари)нинг аксарияти Хожа Аҳмад Яссавий, Баҳовуддин Нақшбанд тариқатларида давом эттирилди.

XV асрда Марказий Осиёда «Нақшбандия» тариқати юзага келади. Бу тариқат «Хожагон» номи билан ҳам машҳур бўлиб, унинг асосчиси Абдухолиқ Фиждувонийдир.

Абдухолиқ Фиждувоний Бухорода «Хожагон» (кейинроқ «Нақшбандия» деб аталган) таълимотига асос солиб, ўз муридлари учун бир неча қонун-қоидалар, одоб-ахлоқ мезонларини ишлаб чиқади. Бундай ахлоқ мезонларини Фахруддин Али ас-Софий «Рашаҳа», яъни «томчи» деб атаб, бевосита Фиждувонийнинг ўз ўғлига қарата айтган панд-насиҳатлари тариқасида баён этади:

«Эй писарак (ўғилча), сенга насиҳат қилиб айтаманки, илм-маърифат, ахлоқ-одоб, тақво учун ҳамиша сабъ-ҳаракат қил, вақтида намозингни ўқи, лекин имомлик ва муаззинлик қилма, ўзингдан кейин қимматбаҳо осор ва таълифот ёзиб қолдир, суннат ва жамоа мулозимати учун интил, фикҳ илмларини тўхтовсиз ўрганиб бор, ҳаргиз шуҳратталаб бўлма, чунки шуҳратталабликдан доимо офат келади, мансабга муққайид бўлиб қолма (мансабпараст бўлма), доимо гумномликка ҳаракат қил (камтар бўл), подшоҳ ва ҳукмдорлардан, зўравонлардан, қози ва амалдорлардан ўзингни узоқда сақла, ҳонақоҳлар қурма ва ҳонақоҳларда яшама, кўп самоъ қилма (қўшиқ-мусиқага берилма), чунки кўп самоъга берилиш кишилар орасида нифоқ туғдиради, ҳаддан зиёд самоъ дилларни вайрон этади, лекин самоъни инкор ҳам қилма; кам гапир, кам е, оз ухла, ўз ҳилва-тингда бўлиб, аҳоли ила кам суҳбат қил, тавонгарлар (пуркудрат кишилар) ҳамда олийлар ила суҳбатдош бўлма, ҳамиша ҳалол ва пок яша, ҳалол, е, нашадан (тарёқдан) парҳез қил, иложи бўлса, уйланма (хотин олма), чунки аёл туфайли толиби мол-дунё бўлиб қоласан, молпараст ва дунёпараст бўлгач, дину иймондан ажраб қоласан; ҳа деб хандон ташлаб кулаверма, қаҳ-қаҳ олиб кулиш дилни вайрон этади, ҳар бир кишига меҳр-шафқат кўзи билан боқ (меҳрибон бўл), ҳеч кимни фақир ҳисоблама, ҳеч кимни ўзингдан паст ҳисоблаб, уни таҳқир этма, зоҳиринг (ташқи кўринишинг) оройишига кўп аҳамият берма, чунки бундай аъмолдан ботининг (ички кўринишинг) расво бўлади, халойиқ

ила мужодалаға борма, бировдан асло бирор нарса таъма қилма, бировни хизматга буюрма (хизматкор тутма); Машойихларга молу жонинг билан сидқидилдан хизмат қил, мол-дунёга мағрур бўлма, ўшанда дилинг ором олади, мол туфайли доимо дилинг вайрон, чашминг гирён бўлади; аъмолинг доимо холис, рафиқинг дарвиш, моянг фақир, хонанг масжид, мунисинг ҳамиша Ҳақ Субҳонаҳу бўлғай.»¹

Абдухолиқ Гиждувоний томонидан баён этилган юқоридаги панд-насиҳатларнинг аксарияти кейинчалик «Нақшбандия» тариқати аъзолари учун асосий одоб-ахлоқ мезони бўлиб хизмат қилган.

Хожа Баҳовуддин Нақшбанд «Хожагон» («Нақшбандия») тариқатини XIV асрда чуқур асослаб, бутун муслмон оламига ёяди.

Шундай қилиб, нақшбандия таълимоти Ўрта Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ халқларининг ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий ҳаётида жуда катта аҳамият касб этади.

Нақшбандийлар инсонларни савдо-сотик, деҳқончилик, ҳунармандчилик, бадий адабиёт, мусиқа, илм-маърифат, хаттотлик, наққошлик, миниатюрасозлик, қурувчилик каби барча фойдали ва хайрли юмушлар билан шуғулланишга даъват этганлар. Шунинг учун ўз давридаги илм-маърифатнинг, адабиётнинг атоқли намоёндалари бўлмиш Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Хушхолхон Хатак, Аҳмад шоҳ Дурроний, Сўфи Оллоёр, Машраб, Маҳтумқули каби Шарқдаги улкан тараққийпарвар, инсонпарвар шоирлар ва мутафаккирлар нақшбандия йулидан бориб, ўз асарларида ҳаётини ва инсонни улуғлаб куйладилар.

АҲМАД ЯССАВИЙ

Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти

Аҳмад Яссавий туркий тасаввуф шеърятининг атоқли вакили, у «Девони ҳикмат» асари билан жаҳоннинг бир неча мамлакатларида маълум ва машҳур бўлган.

Яссавийнинг туғилган йили аниқ маълум эмас. Лекин илмий адабиётларда вафоти 1166—1167 йиллар деб кўрсатилади. У Сайрамда таваллуд топган. Кейинчалик

¹ Рашоҳат айн-ул ҳайёт, 20-бет.

у, туғилган ерини «ул муборак Туркистондин», деб таърифлаган. Отаси Шайх Иброҳимдан етти ёшида етим қолган. Илк таҳсилини Яссиди, машҳур турк машойихи Арслонбобдан олган. Арслонбоб вафотидан сўнг, у таҳсилини Бухорода Юсуф Ҳамадоний қулида давом эттирган.

Исломий гоялари

Яссавийнинг ишқ, ҳақиқат, адолат, қаноат, диёнат сингари масалаларда ўз даври фарзанди сифатида ислом дини кўрсатмалари ва исломий ақидаларга таянган.

Яссавий ўз диний-фалсафий ақидасига кўра, ёмонлик, нодонлик, жаҳолат, молпарастлик иллатларини юракдан қувишга даъват этади.

Яссавий ҳикматларидаги марказий образ — Аллоҳ. У худо ишқи, яъни ишқи илоҳийни тан олади. У иймонда собит. Унингча, «Тан сўзламас, жон сўзламас, иймон сўзлар». Яссавий ҳикматларини диёнат зиёси ва иймон шафқати нурлантириб туради. Аллоҳнинг қаҳру ғазабларидан қўрқмай одамларга ранж етказиб, бечораларнинг кўзларидан ёшлар оқизувчи бағритошларни иймонсизлар ҳисоблайди. Унинг нуқтаи назари бўйича, на мусулмон, на кофир ҳеч бировга озор бермаслиги шарт:

Суннат эрмиш кофир бўлса берма озор,
Кўнгли қаттиғ дилозордан худо безор¹.

Подшо ва амалдорларнинг адолатсизликлари одамлар ўртасида ҳурматсизлик, оқибатсизлик, шафқатсизлик ҳиссиётларини кучайтиради. Бундай ижтимоий муҳитда риё ва маккорликлар қарийб қонуниятга айланади. Бу каби иллатларнинг вужудга келишини Яссавий охир-оқибатда бир нарсага тақайди. Бунинг номи — ишқсизлик. Унингча, «Ишқсизларнинг ҳам жони йўқ, ҳам иймони». Улар ҳақ ва ҳақиқат сирларидан огоҳ эмаслар.

Яссавийнинг «Олло дедим, шайтон мендан йироқ қочди, ҳою-ҳаввас моуманлик турмай кўчди», — сўзларида ҳою-ҳаввас ва барча манманликларининг дояси нафс ҳам «олло» деганда енгилади. Бошқача қилиб айтганда «олло сари тўлғонмоқ» — нафсдан кечмоқдир.

¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990, 47-бет.

Эй беҳабар, халққа кўнгил югуртмадинг,
Дунё ҳаром, андин кўнгул совутмадинг.
Нафсдин кечиб, олло сари тўлғонмадинг,
Бу нафс учун зору ҳайрон бўлдим мано.¹

Яссавий «нафс бошига юз минг бало» ёғдириш ташвишига тушганларга қарата, «Золим агар жафо қилса, олло дегил, Илкин очиб зоре айлаб бўйин сунғил» деган. Бу фикр нафсидин кечиб оллоҳ сари талпинмаган, яъни ишқи илоҳийдан маҳрум кимсаларга бир насиҳат бўлган. Бизнинг учун муҳими бунда шоирнинг нафсга нисбатан аёвсизлиги ва ботиний покланиш учун фикр кўзгашидир.

Яссавий инсон камолоти ҳақида.

Яссавийнинг фикрича, инсон ҳаёти нечоғлик ўткинчи, кулфат ва машаққатларга тула бўлмасин, у комилликка интилиши шарт. Камолот йўлига тушган инсонни виждон руҳий оғриқларга гирифтор этиб, амалга юзмаюз қилиб қўяди, юракни қўрқув ва гуноҳ, шубҳа ва ишонч оралаб ўтади. Уйғоқ виждон энг охирги чегараларгача одамни ёлғизлантиради. Шундан бошлаб ўлим чекланади. Абадиятга чинакам ишонч шундан туғилади. Бу виждоннинг ахлоқ билан алоқаси йўқ. Қонун қоидалардан йироқ. У эркин руҳ билан яшаш сирларини очади, ақлий толиқишларини енгиб, мутелик занжирларини синдиради. Бу — виждонни энг ноилож, энг кулфатли вазиятларда ҳам йўлсизликдан халос этади. Бу шахснинг ўз виждонига бориш йўлидир. Шу йўлни топган одамгина худо томонга талпинади. Талпинган сари эса, ўзига нисбатан мурасасизликлари ортади:

Ҳақиқатни дарёсидин кечғон киши,
Ўзи мунглуғ, кўнгли синук, кўзда ёши,
Хорлик, зорлуқ, машаққатдур доим иши,
Дийдорини талаб қилиб топар, дўстлар.² —

дейди шоир.

Аҳмад Яссавий нодонликни ақлнинг кулфати ҳисоблайди. Нодонлик ўзига хос ёвузликдир. Нодон — ақл жаллоди. Мана шунинг учун Яссавий «Дуо қилинг,

¹ Ўша китоб, 19-бет.

² Ўша китоб, 21-бет.

нодонларни юзин кўрмай», дея ёлворган ва ўнлаб ҳик-
матларни нодонликдан шикоятга бағишлаган.

Дуо қилинг нодонларни юзун кўрмай,
Ҳақ таоло рафи бўлса, бирдам турмай
Бемор бўлса, нодонларни ҳолин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано.¹

Яссавий ахлоқ ҳақида

Аҳмад Яссавий инсон ҳаётидаги катта кураш нафси-
ни таслим этишга хизмат қиладиган курашдир. Нафсга
мағлуб шоҳ — қул, нафсга устунликка эришган ғариб
шоҳдир.

Унинг таърифига биноан, нафс «ябон қушдек қўлга
қўнмас» бир нарса. Бу «қуш» ўз хоҳишича парвоз эта-
верса, одамни кундан-кун тўғрилиқдан оздираверади.
Оқибатда эса:

Нафс йўлига киргон киши расво бўлур,
Йўлдин озиб, тойиб тўзиб гумроҳ бўлур.
Ётса-турса шайтон билан ҳамроҳ бўлур,
Нафсни тебқил, нафсни тебқил, эй бадқирдор!²

Шоир нафс бандаларига қарата: «Нафсни тебқил,
нафсни тебқил, эй бадқирдор», — деб мурожаат этади.

Яссавий «Аллоҳ дарди»ни ишқ ўтларида дилни ёқмоқ,
покланиш изтироблари, тамаъ, ёлғон, макр, мансаб ва
бойлик ҳирсларига қул бўлмаслик деб тушунган.

Қўзум намлик, дилим ғамлик, ман аламлик,
Нечук илож айларимни билмом дўстлар.
Бу ҳасратда, надоматда ёшим оқиб,
Қаю тараф кетаримни билмом, дўстлар.³

Инсон ҳақиқат қаршисида оёққа тура билиши, Аллоҳ
олдида юзни ёруғ этгандек, ўзлиги қаршисида ҳам қома-
тини букмаслиги шарт.

«Алло» демакдан асосий мурод гуноҳ ва ёмонликни
рағбатлантирувчи «шайтон»дан қутилишдир. Манман-
лик, калтабинлик, кибр, «ҳойи-ҳаввас» ҳисларни туб
илдизлари билан суғуриб ташлаш лозим.

¹ Ўша китоб, 30-бет.

² Ўша китоб, 102-бет.

³ Ўша китоб, 11-бет.

Яссавий «зоти билим либосидин маҳрум», калтабин ва худпараст кимсаларнигина нодон санамаган. Балки у «золимман — деб китоб ўқиб «маъни уқмаслар» фикр-сизлик зулматидан руҳи симсиёҳ амалдорларни ҳам ашаддий нодонлар сафига қўшади. Унингча, «улуғ кичик ёронлардан адаб»нинг кетиши ҳам аввало нодонлик тазйиқидан. Шоир ҳалол ҳаромнинг фарқига бора олмайдиган нафспараст халойиқ учун «малоикдин» шарм қилади. У «Оқил эрсанг, эранларга хизмат қилғил» деганида «Муҳаббатни майдонида жавлон» қилиб, «Ҳақиқатнинг дарёсидин гавҳар олғон» мард кишиларни эътиборда тутати. Бироқ ўзи шундай одамларни излай-излай, охири мана бундай ҳолатга етади:

Ер остига қочиб кирдим нодонлардин
Илким очиб дуотилаб мардонлардин.
Ғариб жоним юз тасаддуқ донолардин,
Доно топмай ер остига кирдим мано.¹

Аҳмад Яссавийнинг донолик тўғрисидаги тушунчаси — идеал тушунча. Шунинг учун доно одамлардан унинг талаби ниҳоятда катта бўлган. Масалан, у, олимнинг хушодади — ҳалимдек, хушодад орқали олимликка эришмоқ — илм аҳлининг ихтиёрий равишда зулмкорлар сафига қўшилувдир деб билган.

Яссавий инсон бахт-саодати ҳақида

Аҳмад Яссавий учун саодат ва ҳақиқат ашёвий нарсаларга эга бўлиш эмас. Булар ҳатто мақсад ҳам эмас. Унинг фикрича, ҳақиқат юракда, ҳақиқат — руҳ; борлик; олам билан уйғунликка киришиш — олий саодат; саодат — маърифат нурларидан онг ва дилни тиниқлаштиришдир. Шоир ўз мавжудлигини руҳ ва руҳий ҳаётдаги ўзгаришлар, тўлғанишлар, юксалишлар орқали идрок қилмоқни хоҳлайди. У инсондаги ички бойликларни муқаддас билган. Шунинг учун у, ташқи бойликларни, гуноҳ ва мутелик «нархи»ни оширувчи ҳисоблаб уларнинг ҳар қандай туридан ҳазар қилади.

Дунёдорлар молин кўриб ҳаво қилур,
Манманликда у даъвои худо қилур.²

дейди Яссавий.

² Ўша китоб, 30-бет.

¹ Ўша китоб, 112-бет.

Яссавий Ватан туйғуси ҳақида

Шоир ижодиётига «Куръон»дан утган ғоя ва образлар сезиларли мавқега эга. Яссавий наздида туфроқ Аллоҳнинг мунаввар нури, сувнинг ёруғ ҳаёти, ҳаво — буюклиги, олов — унинг ғазаби тимсоли.

Туфроқ — Ватан. Туфроқ неча асрлардан бери буюк фарзандларини ўз қучоғига босиб келаётган мушфиқ замин. Шунинг учун биз уни эъзозлаб Она Ватан деймиз. Шу сабабли ҳам Аҳмад Яссавий:

Бошим туфроқ, ўзим туфроқ,
Ҳақ васлига етарман деб руҳим муштоқ.¹

дейди ва инсонларни Ватан билан уйғунлашишга чорлайди. Инсон Ватан билан уйғунлашса, у нафақат ўз элининг, балки олам эҳтиромига сазовор бўлади. Бундай кишини эл тушунади, дунё танийди, улуғлайди.

Аҳмад Яссавий педагогик таълимотининг моҳияти

Инсоний фазилат, ахлоқ-одоб, саховат, етимларга мурувват, эзгулик, Ватан ҳақида Аҳмад Яссавий баён этган диний-фалсафий фикрлар ҳозирги мустақиллик даврида ёш авлодни иймон-эътиқодли қилиб камол топтиришга хизмат қилади.

ҲОЖА БАҲОУДДИН НАҚШБАНД

Ҳаёти, илмий фаолияти

Бухоро атрофида, «Қасри ҳиндивон» деб аталмиш қишлоқда 818 (1318 мелодий) йилда дин арбоби Жалолиддин оиласида туғилиши аввалдан авлиёлар томонидан каромат этилган бола дунёга келади. Болага Муҳаммад номини берадилар. Муҳаммад чуқур диний руҳда тарбияланади. Балоғатга етгач, у деҳқончилик билан шуғулланади, матога нақш (суврат) солиш касбини ҳам эгаллайди («Нақшбанд» лақаби шу туфайли унга берилган).

Нақшбанд фақат ёшлигидагина эмас, балки бутун

¹ Ўша китоб, 38-бет.

² Ушбу мақола «Баҳовуддин Нақшбанд абадияти» (1994) китоби асосида тайёрланди.

умрида ҳалол меҳнат билан яшашга алоҳида аҳамият беради. Нақшбанднинг талабича мусулмонликда иймондан сўнг ҳалоллик биринчи ўринда туради. Ҳалоллик фақат меҳнат орқалигина амалга оширилиши мумкин.

Муҳаммад ибн-Жалолиддин ўз онгли ҳаётини, диний билимларни эгаллашдан ташқари, тариқат аҳлининг асосий қоидаси — ҳалол меҳнат билан тирикчилик қилиш қоидасига қаттиқ риоя қилган ҳолда яшаган ва ўсган. Баҳовуддин Нақшбанд 719 (1389) йилда Бухорода вафот этади.

Жамият ва бунёдкорлик таълимоти

Баҳовуддин Нақшбанд ўз таълимотида Аллоҳга яқин бўлишнинг энг тўғри ва самарали йўли — жамият саодати учун яшаш, бунёдкорлик, савоб ишлар ва мукамал ахлоқ эканини тасдиқ этувчи мафкурани энг изчил ва ёрқин ифода этди.

Оламини билиш, одамини билиш ва ахлоқий мукамалликка, дунё гуноҳларидан ҳалолликка интилиш ёш Муҳаммаднинг олий мақсади бўлиб қолади, аммо ўзига маъқул тушган муршид (раҳнамо)ни топганда, унинг қошида узоқ муддат қолиб кетади.

Баҳовуддин Нақшбанд IX асрда Мовароуннаҳрда ва бутун мусулмон оламида тариқатнинг энг машҳур намойндаларидан бири бўлиб қолади.

Нақшбандия тариқати аслида бир неча авлод машоихининг ва биринчи навбатда Юсуф Ҳамадоний, Аҳмад Яссавий, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Баҳовуддин Нақшбанднинг тўхтовсиз ривожлана борган дунёқарашини ўзида инъикос эттиради.

Баҳовуддин Нақшбанд таълимоти (нақшбандия тариқати) икки қатламдан иборат. Биринчи қатлам (уни «ташқи қатлам» деса бўлади) таълимотнинг тариқатдаги бошқа таълимотлар бирлаштирган хусусиятларидир. Иккинчи («Ички» қатлам) — ҳар бир тариқатнинг ўзига хос хусусиятларидан иборат.

Тариқат йўлига кирган ҳар бир кишининг фаолияти ва ҳаёти бошқа оддий кишиларнинг ҳаётидан нима билан фарқ қилишини Алишер Навоий ўзининг «Насоим» асарида «бу тоифанинг» тақдири ва ахлоқий қиёфасидаги хусусиятларини санаб чиқиш ва тушунтириб беришдан бошлайди.

Бу хусусиятларнинг биринчиси тавбадир.

Тавба нима? Одам қандайдир лаҳзада ўзининг яшаш

тарзи Аллоҳнинг талабларига мувофиқ эмаслигини тушунади. Унинг олдида тавба қилади ва янгича, яъни тариқатнинг талабларига мувофиқ яшай бошлайди. Бу лаҳзада, одамнинг ўз ҳаёти тарзини ўзгартириб, янгича яшай бошлаши зарурлиги ҳақида бир илоҳий ишора бўлади.

Муҳаммад (Нақшбанд)нинг ёшлик чоғи эди. Уни бир куни кечкурун аллақандай изтироб босди. Бу ҳолатдан қутулиш учун у Бухоро атрофидаги қабристонга борди ва уч мазорни зиёрат этди. Уччала мазор устида шамъ ёнар, аммо чироғларнинг идиши ёғга тўла ап фатила (пиликлар) ёғ ичида бўлса ҳам, шамълар хира ёнар эди. «Сўнгги мутабаррак мазор» деворига тикилиб ўйга ботган Муҳаммад кўз олдида сирли манзара пайдо бўлади: қибла томондаги бу девор шартта иккига бўлиниб, орқасида бир улуғ тахт кўринади. Тахт атрофида кўп киши йиғилган эди. Муҳаммад ўзининг марҳум устоди Ҳожа Муҳаммад Бобойини бу одамлар орасида кўриб, уларнинг руҳлари қошида турганини тушунади. Тахт атрофидагилардан бири унга бу тахт Ҳожа Абдуҳолиқники эканини айтади. Тахт атрофидагилар яна Муҳаммадга айтадилар: «Кулоқ сол ва яхши эшитки, улуғ Ҳожа ҳазратлари сенга сўзлар айтгусиларки, ҳақ субҳонаху ва таоло йўли сулукида сенга андин чора йўқтур». Нақшбанд ҳикояни давом эттиради: «Ул жамоадан илтимос қилдимки, ҳазрат Ҳожага салом қилай ва муборақ дийдорларига мушарраф бўлай». Тахт устидаги парда очилади ва Муҳаммад Абдуҳолиқ Ғиждувонийнинг нуроний қиёфасини кўриб мафтун бўлади. Буюк шайх унга тариқатнинг кўп масалаларини тушунтиради ва дейди: «Сен кўрган шамълар сенинг тариқат йўлидаги қобилият ва истеъдодидан ишора ва башоратдир. Аммо истеъдод фатиласини ҳаракатга келтирмоқ керак, то ёруғай ва асрор зуҳур қилғай» (илоҳий сирларни очгай).

Шайх ёш муридга тариқатнинг хираланиб қолган чироғларини янгидан ёқиб, оламни илоҳий нурлар билан тўлдириш вазифаси Аллоҳ томонидан унинг зиммасига юкланганидан башорат беради. Нақшбандия тариқати асосчисининг фаол ҳаёти ана шу тавбадан бошланади.

Баҳовуддин Нақшбанднинг таълимотича, ҳалол луқма ҳамма учун мажбурийдир. Ҳаром луқмадан келадиган балоларни дафъ этиш имконияти маълум эмас.

Табиийки, луқмаи ҳалол қондасига риоя этиш Баҳовуддин Нақшбандга ёшлигиданоқ одат эди.

Тараққиётнинг ўзига хос ахлоқий талаблар сираси бор. Тариқат одобининг биринчи шarti — «Ул адабдурки, яхши ва ёмонга, улуғ ва кичикка бажо келтирурлар. Андоқки, барча халойиққа ўзларини кичик ва камроқ тутарлар ва барчага хизмат ҳузурида бўлурлар. Ҳаттоки ўз фарзандларига, ходим ва мумлуқларига (қулларига) ҳар неча алардин беқоидлик (одобсизлик) кўрсалар, ҳушунат билан (қўполлик билан) аларга сўз демасалар, балки насиҳатни юмшоғ ва чучук тил билан қилурлар, ҳаттоки ўғригача».

Тариқат қўйган одоб талабларидан яна бири ортиқ даражада сахийликдир.

Юмшоқлик, бардош, тоқат, ризо (ўз бошига нима келса, Аллоҳдан кўриб, рози бўлиш), сабр, сидқ (дўстликда садоқат) ва «азим риёзат» (Аллоҳ йўлида ҳар қандай азоб-уқубатни кўтаришга, машаққатлар тортишга ҳозирлик) — буларнинг ҳаммаси тариқат аҳлининг ахлоқий қоидаларидандир» (Алишер Навоий).

Тариқатнинг учинчи шarti — (тавба ва луқма ҳалоллигидан сўнг) шариатга риоя қилишдир, унинг талабларини бажаришдир.

Иеломда энг муҳим масалалардан бири банда (худонинг қули, одам)нинг Аллоҳга ўз садоқатини изҳор этишнинг йўллари масаласидир. Ибодат шу йўлларнинг биридир. Тариқатнинг баъзи йўналишларида ибодат (номоздан ташқари) яна зикр, жаҳр, ҳилват ва самоъ шаклини олади. Нақшбандия бу жиҳатдан бошқалардан фарқ қилади.

Ҳилватдан ва у билан боғлиқ бўлган бошқа расм-русмлардан Аллоҳга яқинлашиш ҳосил бўлмаслигини тушунтириш — Абдуҳолиқ Гиждувонийдан бошланган бу жараён — Нақшбанд таълимотида узил-кесил ҳукм тусини олади. Бу тафаккур ривожига олға қараб босилган катта ижобий қадам эди.

Нақшбанд Гиждувоний ортидан бориб, хилват ва самоъни анжуманда (халқаро) суҳбат билан алмаштирар экан, бу янгиликни ўз тариқатининг пойдевори деб ҳисоблаган.

Бошқача қилиб айтганда, хилватдан кечиш — ҳаётга, жамият манфаатларига фаол муносабатни афзал кўриш демакдир.

Нақшбанднинг бундан кейинги сўзларидан ҳам ана шу маъно, яъни хилватнинг ижтимоий ҳаёт учун зарурлиги ва суҳбатнинг афзалияти ҳақидаги фикр чиқади.

Одамларнинг жамъ бўлиши ва бир-бирлари билан

фикр алмашиб, маърифат орттиришнинг фойдаси катта. Нақшбанд ўргатади: «Хайрият жамиятдадир ва жамият суҳбатда, бу шарт билаки, бир-бирларига нафъи булунгай ва уларча ул бузруг (яъни Навоий) буюрадурларки... агар жамъи бу йўл соликлари (яъни тариқат аҳли) бир-бирлари билан суҳбат тутсалар, анда кўп хайру-баракат».

Нақшбанд дер эмишларки, «Нафсларингизга тухмат қилинг», яъни шахсий тилакларингиздан ва манфаатларингиздан кечиб, яшанг ва ишланг.

Айниқса, Нақшбанднинг бир хусусияти унинг таълимотининг тарбиявий амалий аҳамиятини ёрқин очиб беради ва халқ манфаатлари билан яшовчи буюк мутафаккирнинг образини айирувчи жозибадор этади. «Нақшбанд яна биров гуноҳларини ўзларига тутиб, юкин тортибдурлар. Нақшбанднинг бу каби ишлари Абдухолиқ Ғиждувонийнинг «халқ юкин кўтармоқ керак», деган даъватини беихтиёр ёдга туширади.

Нақшбанд қул ва чўри сақламас экан. Ундан бунинг сабабини сўраганларда «агар дедурларки, қачон бу бандалик хожалик билан рост келур?» яъни бандалик (Аллоҳга қуллик) билан қулга эга бўлиш бир-бирига зид ишдир.

Нақшбанд ўз таълимотининг исломга муносабатини шундай сўзлар билан тайинлайди: «Бизнинг тариқатимиз урвай вусқодур» (исломга нисбатан — маҳкам таянч) ҳар бир мусулмонни исломнинг ҳамма талабларини бажаришга даъват этади.

Нақшбандия тариқатининг моҳияти «Дил ба ёру, даст ба кор» («Дилингни Аллоҳга-ю, қўлингни ишга бағишла») деган калимада ўз ифодасини топган.

Нақшбандия тариқати узоқ фикрий ривожнинг натижаси ўлароқ майдонга келади, ўрта асрда ижтимоий ва руҳий тараққиётнинг чўққиси сифатида шаклланади.

Нақшбандия тариқатининг мафкура сифатида узил-кесил шаклланишида уч буюк шахс — Яссавий, Абдухолиқ Ғиждувоний ва Баҳовуддин Нақшбанд алоҳида хизмат кўрсатадилар. Агар Яссавий жамиятни Аллоҳни танишга ўргатган ва бу йўлда таркидунёчиликни одат этишга даъват қилган бўлса, агар Абдухолиқ Ғиждувоний худди Яссавийдек Аллоҳни даъват этиш билан бирга, бунинг учун таркидунёчилик шарт эмаслигини тушунтирган ва Аллоҳга яқин бўлишнинг бошқа йўли, «бу дунё»га фаол муносабат ва инсоннинг ахлоқий мукамаллигини ва тозалиги йўли мавжудлигини кашф

этган бўлса, Баҳовуддин Нақшбандий худди Яссавийдек, Аллоҳни таниш инсон учун зарурлигини тасдиқ этишда давом этган таркидунёчиликни рад этади.

Умуман, Нақшбандия таълимотида (тариқатида) ўз ифодасини топган фалсафий, диний ва ахлоқий нуқтаи назарлар кўп жиҳатдан умумий инсоний мазмунга ва қимматга эга бўлди, бунинг натижасида Нақшбандия тариқати кейинги асрларда ҳам бизнинг юртимизда ва жаҳоннинг кўп мамлакатларида халқларнинг назарида муқаддас таълимот бўлиб қолади. Буюк мутафаккир Баҳовуддин Нақшбанднинг инсон ахлоқини поклашга, юксалтиришга хизмат қилган ғоялари, таълимотлари ҳозирги даврда миллий педагогика тарихи тараққиётида ҳам муҳим қадрият сифатида ўзига хос ўринни эгаллайди, албатта.

У Ч И Н Ч И Б О Б.

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА XIV—XV АСРДА ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ИЖТИМОИЙ ҲАЁТ, МАДАНИЯТ, МАКТАБ, ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ

XIII аср бошларида Чингизхон истилоси ва қилган ёвузликлари натижасида Марказий Осиёнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида талофот юз берди: шаҳарлар, суғориш иншоотлари вайрон бўлди, олимлар қувғин қилинди. Халқ Чингизхон зулмига қарши қўзғалди, унга бўлган нафрати ифодаланган «Гулдурсун» каби афсоналарни яратди. Бадиий адабиётда Бағузийнинг «Қиссаи Рабғузий» сингари ислом дини тарғиб қилинган асарлар ёзилди.

XIV асрнинг ўрталарида Марказий Осиёда майда феодал ҳокимлар ўртасида низо кучайди, иқтисод мушкуллашди, сиёсатда қатъиятсизлик авж олди. Ана шундай пайтда Амир Темур сиёсат майдонига чиқди. У 1370—1405 йиллар давомида мамлакатни мўғуллар зулмидан озод қилди, хонлар ўртасидаги низоларга чек қўйди. Хуросонда марказлашган мустақил, қудратли давлат барпо этди. У ўз фаолиятида давлатни мустаҳкамлаш, уни бошқаришни мукаммаллаштириш, қурилиш, ободончилик, суғориш, шаҳарлар ўртасидаги савдо йўлларни кенгайтириш ишларига катта эътибор берди. Унинг даврида Самарқанд янгича усулда қайта қурилди: шаҳарда Кўксарой, Бибихоним масжиди, Шоҳизинда мавзолейи, шаҳар атрофида Боғи Чинор, Боғи Шамол, Боғи Дилкушо, Боғи Беҳишт, Боғи Нав каби боғ ва саройлар барпо этилди.

Кўҳак — Зарафшон дарёлари орқали ҳамда Амударё ва Сирдарёга кўприклар қурилди, Тошкент атрофида каналлар, жумладан Сирдарёдан Оҳангоронга канал ўтказилди.

Марказий Осиёда рассомчилик, наққошлик, безакли-бадий буюмлар ишлаш юқори даражага кўтарилди.

Самарқанд, Ҳирот Балхда яшаб ижод этган Атоий, Саккокий, Лутфий, Алишер Навоий каби шоирлар турк-ўзбек ва форс-тожик тилида шеърӣ асарлар ёзиб, ўзбек адабиётининг буюк намоёндалари бўлиб танилдилар.

Атоий ўз шеърларида инсоний фазилатларни самимий севги ва вафодорликни, инсоний гўзалликни тасвирлаш орқали инсонларни шу фазилатларни эгаллашга даъват этди, табиат гўзаллигини, инсон эркини улуғлади.

Саккокий ўз ғазалларида инсон — ёр фақат ташқи эмас, балки маънавий чиройга эга бўлиши кераклиги ҳақида фикр баён этади. У инсоннинг раҳм-шафқатли, лутф-карамли, вафодор ва садоқатли бўлмоғини иштайди. Кибр-ҳаво, мутакаббирлик инсон учун ва ҳақиқий ёр учун ёмон ҳислатлигини айтади. Саккокий Улуғбекка атаб ёзган қасидасида уни маърифатпарвар шоҳ ва буюк олим сифатида улуғлади.

Лутфий ўз асарларида инсонларни ҳаёт ва севги, баҳор ва шодлик лаззатидан баҳраманд бўлишга чорлади, вафодорлик ва садоқатликни, мардлик ва баҳодирликни улуғлади, маърифат ва осойишталикни тарғиб қилди. Лутфий «Гул ва Наврўз» асарида соф севги, самимият, вафо ва садоқат, мардлик ва жасорат, эзгулик ва адолат ҳар қандай ёвузлик, ҳатто ўлимдан кучли эканини ифодалади, инсонларда бу фазилатларнинг бўлишини иштади...

Амир Темур замонида тарих илми, тарихшунослик соҳасида муҳим ишлар қилинди. Масалан, Абдураззоқ Самарқандийнинг (1413—1482) «Матлаъ ас-саъдайн ва мажмаъ ал-баҳрайн», («Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қушилиши»), Хофиз Абрўнинг (1361—1430) «Зубдат ат-таворих» («Тарихлар сараси»), Шарафиддин али-Яздийнинг «Зафарнома» асарлари юзага келди. Бу асарларда Амир Темур ва темурийлар фаолияти, мамлакатда содир бўлган маданий ва ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар баён этилди.

Журжоний, Тафтазоний, Улуғбек, Давоний, Кошифий каби файласуф олимлар мантиқ, ахлоқ, математи-

ка, астрономия, нафосат, тилшунослик, мусиқашуносликка доир асарлар ёзиб, бу фанларни ривожлантирдилар.

Мир Шариф Журжоний (1319—1413, ўз даврининг таниқли шоири, файласуфи, астрономи бўлиб, Самарқандда мантиқ, луғатшунослик, шеър назарияси бўйича «Усул улул-мантиқия», «Таржимон ул куран фани ул-муаммо» каби асарлар ёзди.

Эрондан Темур саройига келган қомусий олим Садриддин ат-Тафтазоний (1322—1390) мантиқ, ҳуқуқ, математика, астрономияга доир асарлар ёзди.

Ғиёсиддин Жамшид Коший Мирзо Улугбекнинг илмий ишларини амалга оширишда фаол хизмат қилади, йирик математик ва астроном сифатида «Сулам яс-само» («Осмон нарвони»), «Нусхат ул-хадоиқ» («Боғлар сайри»), «Рисола ал-муҳитийя» («Айлана ҳақида рисола») каби асарларини ёзиб, Ўрта Шарқ математика илмини юқори босқичга кўтарди.

Амир Темур саройида олимлардан Абдужаббор Хоразмий, Шамсиддин Мунший, Абдулла Лисон, Бадриддин Аҳмад, Нуъмониддин Хоразмий, Жалол Хоқий ва бошқалар ҳам хизмат қилиб, турли илм-фанга доир асарлар яратиб, уларнинг ривожига катта ҳисса қўшдилар.

Амир Темур ўз шоҳлик фаолиятида ижтимоий-сиёсий масалалар билан бирга, маданият, ва илм-фаннинг ривожига алоҳида эътибор беради, буни мамлакатни бошқаришда олимлар, дин уламолари билан бўлган мулоқоти мисолида кўриш мумкин.

Амир Темур давлат ишларида исломга таяниб, муслмон динининг нуфуз-эътиборидан фойдаланади, ислом динининг улуғ намояндаларини эъзозлаб, ҳурмат қилади.

Умуман, Амир Темурнинг тарих олдидаги хизмати бениҳоят каттадир.

Биринчидан, у мамлакатда кучайиб кетган феодал тарқоқликка барҳам бериб, эл-юртни ўз туғи остига бирлаштирди, марказлашган йирик феодал давлатига асос солди. Бу билан зироатчилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик ва маданият ривожига мустаҳкам замин яратди.

Иккинчидан, Амир Темур бир қатор халқлар ва юртларга мустамлакачилар зулмидан озод бўлишда ёрдам берди. Масалан, ўша даврнинг энг қудратли подшоҳларидан ҳисобланган Боязид Илдирымни (1389—1402 йил)

тор-мор қилиб (1402 й.), Усмонли туркларнинг истибодига тушиб қолган Болқон ярим оролидаги халқлар ва мамлакатларга озодлик бағишлади; Олтин Ўрда хони Тўхтамишни (1376—1395 йил) икки марта (1391 ва 1395 й.) тор-мор этиб, Россиянинг мўғуллар ҳукмронлигидан қутилишини тезлаштирди.

Учинчидан, Туркистон заминини зироатчилик, ҳунармандчилик, илм-фан ва маданияти ривожланган илғор мамлакатга айлантирди.

XIV—XV асрларда ёзилган асарларда, масалан, «Темур тузуклари», Низомиддин Шомий ва Шарофиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Ибн Арабшоҳнинг «Ажойиб ул макдур фи ахбори Темур» («Амир Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари»), В. Чересанскийнинг «Икки тўлқин» ва бошқа асарларда соҳибқироннинг тўғрилиқ, мурувватлиқ, эл юртга меҳр-муҳаббатлиқ, адолатлиқ, мардлик ва қаҳрамонлик каби инсоний фазилатлари ифодаланди.

Шунингдек, бу асарларда Амир Темурнинг давлат обрўси, шарафи, манфаати соҳасида ғоят қаттиқ қўл бўлганлиги; у бундай пайтларда ўзини ҳам, ўғил ва набираларини ҳам, қариндош-уруғларини ҳам, ҳарбий бошлиқларини ҳам аямаганлиги баён этилган. Темур шахсиятидаги бу хусусиятлар ҳақида «Темур тузуклари»да батафсил маълумот берилган.

Амир Темур ҳукмронлиги даврида ўрнатилган тинчлик мамлакатда маданият, илм-фан, халқ оғзаки ижоди, адабиёт ва санъатнинг ривожиди, мадрасаларда таълим-тарбиянинг юқори савияда бўлишида муҳим омил бўлди.

Мовароуннаҳр ва Хуросон тарихининг кейинги даврларида Шохруҳ, Улуғбек, Мирзо Абу Саид, Султон Аҳмад, Ҳусайн Бойқаро, айниқса, Ҳиндистонда Бобур ва Акбаршоҳ, Ўрта Осиёда Темур даврида қарор топган иқтисод ва маданиятни ривожлантириш билан боғлиқ энг яхши анъаналарни давом эттирдилар.

Йирик шаҳарларда масжид ва мадрасаларда, масалан, Бухорода Хўжа Зайниддин, Болоҳовуз, Жума, Намозгоҳ, Катта масжиди ва Абдуллахон Кўкалдош, Муҳаммад Хўжа Порсо, Нодир Девонбеги, Абдулазизхон, Хиёбон, Жўйбори Калон, Раҳмонқулихон, Эрназар элчи, Турсунжон, Ниёзкул, Бохарзий, Маъсудия, Мир Араб; Самарқандда Бибихоним, Жоми, Кўктош, Кўчкинхон масжиди ва Шайбонихон, Улуғбек, Шердор, Тиллақори; Хивада Матпанабой, Қутлимурод, Ол-

лоқулихон мадрасаларида, шунингдек кейинги йилларда (XVII—XIX асрларда) Қўқонда Жомӣ масжиди ва Мадрасаи Мир (Норбўтабий), Тошкентда Хўжа Аҳрор, Номозгоҳ масжиди ва Барақхон, Қўқалдош мадрасаларида диний таълимот асосида ислом, аруз, илми баён, мантиқ, тарих, география каби гуманитар фанлардан ташқари риёзиёт, фалакиёт, ҳандаса, табиёт каби аниқ фанлар ҳам ўқитилди. Таълимда шарҳлаб ўқиш, мустақил мутолаа, мунозара, суҳбат усуллари қўлланди.

Талабалар араб, форс, туркий тилларда ёзилган асарларни ана шу усулларда ўқиб, ўргандилар. Гуманитар ва аниқ фанлар соҳасида Имом Бухорий, Абу Исо ат Термизий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Умар Замахшарий, Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Фиёсиддин Жамшид, Али Қушчи, Султонали Хўжандий, Юсуф Табиб, Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Фазлуллоҳ Абдуллайс каби олим ва шоирлар, Абдурахмон Хоразмий, Султон Али Машҳадий, Султон Али Ханжон, Мир Али Қилқалам, Халвоий, Рафиқий каби хаттотлар, Мирак Наққош, Беҳзод, Шоҳ Музаффар каби мусаввирлар етишди.

Улар мадрасаларда ўқиш, мустақил мутолаа, мунозаралар орқали улуғ мутафаккир сифатида жаҳонга танилдилар, жаҳон маданияти, илм-фани ривожига салмоқли ҳиссаларини қўшдилар. Бу улуғ мутафаккирлар ўз асарларида ёш авлод таълими ва тарбияси, таълим усуллари ҳақида фикр, ғоялар баён этиб, педагогик фикр тараққиётида ҳам салмоқли ўринни эгалладилар, улар қолдирган маданий, адабий ёдгорликлар келгуси авлод тарбиясида муҳим омил бўлди. Улуғ Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Кошифий, Давоний каби шоир ва олимлар асарларида айтилган, олға сурилган ғоялар, қарашлар педагогик фикр ривожига қўшилган муҳим ҳисса бўлди.

Умуман, XIV—XVI асрларда Марказий Осиёнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти билан танишишда шу нарса маълум бўладики, Амир Темур барпо этган мустақил марказлашган давлатда Амир Темур қўллаган сиёсат ўлкада илм-фан, санъат, адабиёт, ҳунармандчилик ва ёшлар тарбиясида муҳим аҳамият касб этди. Шоир ва илм аҳллари ва давлат арбоблари ўз асарларида, инсоний фазилатлар ҳақида билдирган фикрлари, мактаб ва мадрасаларда ислом таълимотини ўрганиш, ахлоқ, мантиқ илмини ўқитиш буларнинг ҳаммаси XIV—XVI

асрларда келгуси авлод тарбиясида муҳим омил бўлди. Улуғ Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Кошифий, Давоний каби шоир ва олимлар асарларида айтилган, олға сурилган гоялар, қарашлар педагогик фикр ривожига қўшилган муҳим ҳисса бўлди.

МУҲАММАД ТАРАҒАЙ — МИРЗО УЛУҒБЕК

Ҳаёти ва илмий-маърифий фаолияти

Мирзо Улуғбек Марказий Осиё халқлари илм-фани ва маданиятини жаҳон миқёсига олиб чиққан, Марказий Осиёда педагогик фикр тараққиётига муносиб ҳисса қўшган улуғ сиймолардан биридир.

Улуғбек 1394 йил 22 мартда туғилади. Отаси Шохрух Амир Темурнинг учинчи ўғли бўлиб, Хуросон ҳукмдори, маърифатли, илм-фанга қизиққан шоҳ эди. Шу туфайли у дунёнинг турли бурчакларидан кўпдан-кўп фанларга доир китоб ва қўлёзмаларни олдириб келиб, Самарқандда катта кутубхона ташкил этади, ёшларнинг илмларни эгаллашлари учун имконият яратади. Улуғбекнинг онаси Гавҳаршодбегим ҳам ўз даврининг оқила билимдони, тadbиркор аёлларидан ҳисобланар эди.

Маърифатпарвар ота-она ўз фарзандлари Улуғбекнинг тарбиясига алоҳида эътибор бериб, жисмонан соғлом, ақл-заковат, ахлоқ-одоб ва илмда баркамол бўлиб етишувига ҳаракат қиладилар. Улуғбекни ўз даврининг билимдон ва тажрибали мураббийлари тарбиялаб, саводини чиқарадилар, уни диний ва дунёвий илмларнинг асоси билан таништирадилар. Улуғбек араб ва форс тилларини мукаммал ўрганади, ўз даврининг таниқли олими ва санъат ҳомийси сифатида шуҳрат қозонади.

Улуғбек 17 ёшида Мовароуннаҳр ҳукмронлигини эгаллайди. Унинг ташаббуси билан ўлкада илм, адабиёт, санъат аҳллари фанларнинг янги-янги қирраларини оча бошладилар. Улуғбек ўз фаолиятида асосан фалакиёт фанини ривожлантиришга катта аҳамият беради, 1424 йилда Самарқандда қурган расадхонасида сайёралар сирини ўрганади. Унинг бошчилигида юздан ортиқ олимлар илмий тадқиқотлар олиб бориб, астраномия ва математика соҳасида кашфиётлар яратиб, 1018 юлдузнинг ҳолати ва ҳаракатига доир асарлар ёзадилар. Бу асарларнинг асосий мазмунини «Зижи Кўрагоний» деб аталувчи астраномия жадвали ташкил этади. Жадвал жаҳон фани ривожига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди. Расадхона

негизда Самарқандда астрономия мактаби вужудга келади. Мактаб ўз даврининг академияси («Дорул-илм») бўлган ва Ўрта асрлар мусулмон Шарқи астрономиясининг ривожига катта таъсир қилган.

Улуғбек 1449 йил 27 октябрда 56 ёшида ёвузларча ўлдирилди.

Улуғбекнинг таълим-тарбия, илм-фан равнақи ҳақидаги ғоялари

Мирзо Улуғбек, аввало, ёш авлоднинг ақлий ва маърифий тарбиясига катта аҳамият бериб, уларни дунёвий билимларни эгаллашга даъват этди, фақат ривожланган фан ва маданият инсон тафаккурининг камол топишини таъминлашга ишонди. Олимнинг фикрича, ёшлар олган билимларнинг аҳамиятини, бу билимлардан мақсад нима эканини аниқ англаб, билимларини такомиллаштириб боришлари, уларни ҳаётга татбиқ этиш йўллари билишлари, жамият ва халқ фаровонлиги йўлида зарур ҳунарларни эгаллаб олишлари лозим. Шу боис Улуғбек билимларни нафақат китоблардан балки бево-сита ҳаётнинг ўзидан ҳам олишни тавсия этади.

Улуғбек янги-янги илмий кашфиётлар қилишни инсон учун олий фазилат деб билди. Улуғбек ушбу ўз ғояларини амалга ошириш мақсадида Мовароуннаҳр шаҳарларини, хусусан Самарқанд ва Бухорони илму маърифат даргоҳига айлантирди. «Билимга интилиш ҳар бир муслим ва муслима учун фарздир» — деган шиорни олға сурди ва мадрасасининг дарвозасига ёздириб қўйди. Улуғбек ўзидаги шу инсоний фазилатларни илм-фанни равнақ топишига, ёшларни тарбиялашга бағишлаган, ёшлар тақдири ҳақида қайғурган, мактаблар очиб, болаларни ўқитган, уларга билим берган, таълим-тарбияни ривожлантиришга интилган, домлаларга нисбатан ҳурмат ва эҳтиромда бўлган, уларни моддий, маънавий томондан қўллаб турган. Шу саъй-ҳаракатлари билан таълим сифатини кўтаришга, мадрасаларда ўқиш-ўқитиш тизимини жонлантиришга катта ҳисса қўшган. Чунончи, мадрасадаги ўқув тизимини ислоҳ қилиб, унда астрономия, география каби аниқ фанларни ўқитишни жорий этди, таълим мазмунининг сифатини оширди, мадрасаларда ўқиш муддатини 15—20 йилдан 8 йилга қисқартирди.

Улуғбек муаллим ва унинг ўқувчи билан мулоқоти ҳақида

Улуғбек мактаб ва мадрасаларда берилган назарий билимларни амалиётга тадбиқ этиш мақсадда мударрислардан ўқувчилар билан расадхонада амалий машғулотлар ўтказишни талаб этди, бунга ўзи раҳбарлик қилди, унинг фикрича, болаларнинг билим олишни истамаслиги мударриснинг нодонлигидандир, чунки бундай тарбиячилар таълим усуллари нотўғри қўллаш билан болаларнинг билимга қизиқишини сундиради. Мударрис, авваламбор, ўзини тарбиялаши, билим ва малакаларни эгаллаши лозим. Улуғбек мударрисни ўз устида тинмай ишлашга, билимларни такомиллаштириб боришга, ҳар бир дарсда бериладиган билимнинг юқори савияда бўлишига эътибор беришга даъват этган.

Улуғбек ёш авлоднинг эркин ва ҳар томонлама ривожланишига бўлган ҳуқуқини ҳимоя қилиб, мударрисларни етукликка, фаол, билимдон ва савияли инсонларни тарбиялашга ундади.

Улуғбек ёшларни дунё билимларидан баҳраманд қилиш, дарслик ҳақида

Улуғбек халқнинг билимли бўлишини орзу қилади, уни дунё сирларидан, бойликларидан баҳраманд қилишни истайди. У дунёни билиш, англаш учун унинг сиру асрорини топиш, шунинг натижасида топган бойликларини халққа хизмат қилдириш зарурлигини айтади. Улуғбек инсон қобилияти ва заковатига ишонади.

Улуғбек ёш авлоднинг табиат ҳақидаги билимларни эгаллаши зарурлигини алоҳида таъкидлайди. Унинг уқтиришича, фан ва маданиятнинг ривожланиши билан юртда ҳақиқат барқарорлашади. Улуғбек эл-юртнинг тинч-осойишта бўлиши учун одамлар ўртасида дўстлик ва биродарлик, самимият ва адолат барқарор бўлиши зарурлигини айтади.

Улуғбекнинг фикрича, ўқувчи ҳаётида дарсликлар муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун у дарсликларнинг мазмунига алоҳида эътибор беради ва муаллифлар олдида жиддий талаблар қўяди. Унинг фикрича, мадраса учун ёзилган дарсликлар янги мазмун билан бойитилиши керак. Уларда қайси фан, воқеа ва ҳодиса акс эттирилишидан қатъий назар, ҳаёт ҳақиқатидан бир қадам чекинишга йўл қўймаслик лозим. Дарсликлар содда ва

тушунарли, араб тилининг мураккабликларидан холи тарзда ёзилиши керак. Бироқ, Улуғбек дарсликлар қанчалик мазмунли бўлмасин, таълимда ўқитувчи асосий ўринда туриши кераклигини, ўз педагогик маҳорати ва яхши фазилатлари билан ўқувчиларга намуна бўлиши, яхши тарбия қўрган, чуқур билимли ва, айтиш жоғда, маърифатпарвар инсон ҳам бўлиши кераклигини таъкидлайди. Улуғбекнинг ўзи Самарқанд мадрасасида талабалари кўз ўнгиди ана шундай фазилатли устоз тимсоли сифатида фаолият кўрсатади.

Улуғбекнинг оила муҳити, соғлом авлодни етиштириш ҳақидаги фикрлари

Алломанинг ўқитиришича, боланинг билим олишга бўлган қизиқиши, ҳавасини оширишда у тарбияланаётган муҳит муҳим ўринни эгаллайди. Оилада ота-оналар, айтиш жоғда, ўқимишли ота-оналар ўз фарзандларининг ҳақиқий инсон бўлиб камол топишига алоҳида эътибор беришлари лозим.

Улуғбек ўз педагогик қарашларида болаларнинг жисмонан соғлом, ҳарбий ҳунарни пухта эгаллаган, жасур, мард бўлиб етишувига алоҳида аҳамият беради. Улуғбекнинг фикрича, одам соғлом ва бақувват бўлиши учун ёшлик чоғиданоқ жисмоний машқлар билан шуғулланиши, таълим-тарбияда порахўрлик, қаллоблик бўлмаслиги учун мударрислар одил ва ҳалол бўлиши керак.

Улуғбек инсонлар ўртасидаги муносабатнинг тарбияга таъсири ҳақида

Улуғбек ахлоқий тарбия хусусида гапирар экан, бу масалада инсонлар орасидаги ўзаро муносабат, дўстлик ва биродарлик алоҳида аҳамият касб этиши кераклигини таъкидлайди. Унинг фикрича, ҳақиқий ва сохта дўстларни ажрата билиш лозим, ғаразли киши ҳеч вақт дўст бўлмайди, кишиларни у тўғри йўлдан оздиради. Ҳар бир киши дўстона ҳамкорлик билан ҳаётий муаммоларни ҳал этиши мумкин, киши ёлғиз ўзи, дўстларсиз ҳеч нарса қила олмайди. Унинг таъкидлашича, ҳар бир инсоннинг ахлоқий шаклланиши олимлар ўртасидаги муносабатларга ҳам боғлиқдир, улар ўртасидаги яхши ҳамкорлик талабаларнинг ахлоқий тарбиясида муҳимдир.

Улуғбек педагогик қарашларининг аҳамияти

Мирзо Улуғбек Марказий Осиёда педагогик фикр ва маърифат тараққиётида ўзига хос салмоқли ўринни эгаллади, умуминсоният томонидан кашф этилган илмлардан баҳраманд бўлиб, жаҳон фанига мислсиз ҳисса қўшди. Унинг илмларни ўрганиш йўллари ҳақидаги таълимоти, шахсий намуна бўлиш усуллари педагогик таълимда ғоятда муҳимдир. Улуғбек олға сурган таълим-тарбиявий фикр-ғоялар ўз моҳияти билан ҳозирги давр педагогика тарихи тараққиётига ҳам хизмат қилади.

Мирзо Улуғбекнинг катта хизмати яна шундаки, у бевосита илмий педагогик қарашлари билан ҳам одамларни илмли ва маърифатли бўлишга даъват этди. Узининг фалсафа тарихи, астрономия, математика, география, адабиёт фанларига оид кўп жилдлик асарларида ўз даври учун муҳим бўлган илғор педагогик фикрларни илгари сурди, одамларни ўзаро дўст ва биродар, меҳнатсевар ва инсонпарвар, тинчликсевар ва адолатпарвар бўлишга тарғиб этди.

НУРИДДИН АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ

Ҳаёти, маърифатпарварлик фаолияти

Нуриддин Абдураҳмон Жомий — мусулмон Шарқда катта шуҳрат қозонган буюк шоир ва олим, форстожик мумтоз адабиётининг улуғ намояндаси.

Абдураҳмон Жомий 1414 йилда Жом шаҳрида туғилди. Отаси Низомиддин Аҳмад ўз даврининг илмий кишиларидан эди. У ўғлининг ҳам илмли бўлишига алоҳида аҳамият беради.

Абдураҳмон бошланғич билимни Жом шаҳрида, кейин Ҳиротдаги мадрасада олади. Билимларни чуқур эгаллаш ниятида Мовароуннахрнинг илмий-маданий маркази — Самарқандга келиб, бу ерда ўқишни муваффақиятли тугаллайди. Ҳиротга қайтгач, илмий-адабий ишни давом эттиради, тез фурсатда йирик мутафаккир, шоир ва олим сифатида шуҳрат қозонади.

Жомий Ҳиротда, 1469 йилда Алишер Навоий билан танишади, шу даврдан бошлаб бу икки алломалар ўртасида юзага келган самимий дўстлик, ижодда ҳамкорлик умрларининг охиригача абадий сақланади.

Жомий 1492 йилда 78 ёшида вафот этади.

Жомийнинг маърифатпарварлик ғоялари

Жомий ўзидан олдин ўтган мутафаккирнинг инсон-парварлик анъаналарини давом эттириб, яхшилиқни, шафқатлилиқни, олижаноблилиқни, ижод этишни инсон ҳаётининг мақсади қилиб қўйишни талаб этади, ҳар бир инсон ҳаётда шодлиқ ва бахтли бўлишни истаса, у ўзидан кейинги авлодларга яхшилиқ хотираси қолдириши керак. Инсон ўзининг ҳимматлилиги билан барҳаётдир. Инсон вафот этса, унинг яхши номи асрлар давомида яшайди. Шунга кўра, у жамиятда тутган мавқеидан қатъий назар, ёшлигидан бошлаб ёшларда саховатлилиқ фазилатини тарбияламоғи лозим, чунки саховатлилиқ куруқ ҳамдардликдан иборат бўлмай, таъсир этувчи кучдир. Ҳақиқий саховатлик фойдали ҳаракат, иш билан тасдиқланиши зарур.

Жомий ақлий, ахлоқий тарбия ҳақида

Жомий ўзидан кейин турли фан, адабиёт, жумладан педагогикага доир ўлмас мерос қолдиради. У ўз асарларида, айниқса, насрий йўлда ёзилган «Баҳористон» асарида таълим-тарбия масалалари хусусида фикр билдирди.

Жомийнинг фикрича, илм инсон учун ҳаётига йўл очувчи ва уни ўз мақсадига эриштирувчи омилдир. Илм ва ҳунарни ёшлиқдан эгаллаш керак. Илм инсонга ҳамма нарсани осон ва пухта англаб олишга ёрдам беради, меҳнатни енгиллаштиради. Жомий ёшларни илмларни эгаллашга даъват этди:

Энг зарур билимни кунт билан ўрган,
Зарур бўлмаганин ахтариб юрма.
Зарурини ҳосил қилгандан кейин,
Унга амал қилмай умр ўткурма.¹

Жомий ўз педагогик қарашларида кишиларни адолат, ҳушмуомалалиқ ва доно сўз билан зулмкорларга таъсир этишга даъват этади. У ёзади:

Агар чиқса адолатнинг қуёши,
Таралгай ҳар томон нури зиёси,
Агар зулм этса золим, бу ситамдан
Жаҳон бўлгай қаро, йўқ интиҳоси².

¹ Абдурахмон Жомий. Баҳористон. Т., «Ёш гвардия» нашриёти, 1979. 15-бет.

² Ўша китоб, 22-бет.

Юқоридаги мисраларда қилинган насиҳат даъват гарчи шоҳларга қаратилган бўлса ҳам, ҳар бир иш ва ҳолатда тадбир ва ақл билан иш тутиш, дўстларга яқинроқ бўлиш, ёмонлик қилишдан сақланиш, адолатли бўлиш ҳар бир инсонга қарата қилинган хитобдир.

Жомий манманлик, кеккайишларни қоралайди, гурурликни нодонликнинг белгиси деб билади. Инсон ҳатто, бошқалардан бирор сифати билан юқори даражали бўлса ҳам, камтар бўлиши керак.

Кунларинг утаркан териб дур-ҳикмат,
Кунларинг тулиқдир бўлса ҳур меҳнат¹—

дейди шоир.

Яхшиликлар бир хонага жам,
Камтарликлар унинг калити.
Ёмонликлар бошқа хонада,
Уни очар манманлик ити.
Эҳтиёт бўл тойиб кетмагил.
Шундан келар юзинг шувити².

дейди Жомий.

Жомий манманлик нодонлик белгиси эканлигини уқтириб, ёшларни бу иллатлардан холи, пок бўлишга ундайди. Жомий тўғри сўзликни инсон учун зарурий энг яхши хусусият ҳисоблайди, изҳор этиладиган фикр сўз ва ҳаракат билан узвий бирликда бўлмоғи керак. Шоирнинг таъкидлашича, дилкашлик, ширинсўзлик, очиқ чехралик ва қувноқлик кишиларга яхши, ёқимли кайфият бахш этади:

Сўз айтсанг ростликни айтгил одат,
Қидирма ростликдан яхшироқ зийнат.
Ростликдан яхшироқ зийнатни қачон,
Қайда кўрди экан бирор билимдон³?

Улуғ адиб ўз асарларида хасисликни, ўғриликни кескин қоралайди, оқилона яшаш, ортиқча бойликни муҳтожларга бериш, қаноатли бўлиш ғояларини олға суради. Жомий дейди:

¹ Ҳикматлар гулдастаси. Т. Ғ. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1982, 46-бет.

² А. Жомий. Баҳористон. Т. «Ёш гвардия» нашриёти. 1979. 11-бет.

³ Ҳикматлар гулдастаси. Ғ. Фулом. 1982, 25-бет.

Харна кирса қимматли мард қўлига,
Сочар дўстлар оёғига барчасин,
Узи ўлгач, душманлари бўлишар,
Хасис киши териб йиққан нарсасин¹.

Дўст танлаш, дўстликнинг самимийлиги ҳақидаги фикрларида Жомий одамларнинг ўзаро муносабатларига эътибор берганини кўрамиз. Улуғ мутафаккир дўстларнинг дўстлиги ҳақида:

Дил агар ногаҳон ғамга учрасанг,
Ғамхўр дўстинг бўлса, у ғам эмасдир.

Кулфат кунӣ содиқ дўстларинг керак,
Бахтли кунда дўстлар ҳеч кам эмасдир, —

дер экан.

Жомий илмларни эгаллашда тажрибага алоҳида эътибор беради, ҳаётда фойдаланилмаган илмни жонсиз, кераксиз илм ҳисоблайди. У таълим олдига ёш авлодни жамиятга, одамларга фойдали хизмат қиладиган қилиб етиштиришни асосий вазифа қилиб қўяди.

Жомийча, китоб ўтмиш донишманд авлодлар билан ўз даври ёшлари ўртасида восита, инсонга энг яқин дўст, эрта тонгдаги ёғду, устоз ва мураббийдир. Жомийнинг бу фикри шу жиҳатдан муҳимки, шоир китобни билимнинг манбаи, инсоният донишмандлиги хазинаси дейиш билан бирга, донишмандлар ўз асарларини ҳаётий тажриба ва кишилар ижоди меваси сифатида келгуси авлодлар учун қолдирганликларини айтади. Шу сабабли ҳам ёшларда китобга муҳаббат, уни ўқишга қизиқиш тарбияланиши керак.

Жомий китобни билим манбаи дер экан, муаллимни келгуси ёш авлодда бу сифатларни ҳосил қилувчи устоз сифатида улуғлайди, уларни ҳаммадан кўра ортиқ ҳурмат қилишга даъват қилади. Шу билан бирга, Жомий ҳар бир муаллим чуқур билим, ақл, энг яхши ахлоқий фазилатлар соҳиби бўлиши кераклигини ҳам айтади. Жомий бундай идеал ўқитувчига Александр Македонскийнинг тарбиячиси Арастуни (Аристотелни) мисол қилиб кўрсатади. Демак, ақлий ва ахлоқий жиҳатдан комил ўқитувчи ҳар бир ўқувчида ақлий қобилиятни ривож топтира олади.

¹ А. Жомий, Баҳористон. Т., «Ёш гвардия», 1979, 13-бет.

Жомийнинг меҳнат хусусидаги қарашлари диққатга сазовордир. У меҳнатни инсонга бахтли турмуш бахш этувчи восита ҳисоблайди, ҳар бир инсон ўз халол меҳнати билан яшамоғи лозим, шундагина у бахтли турмушга эришади:

Ўз меҳнатинг бўлсин доим йўлдошинг,
Ўзга миннатида оғритма бошинг.
Чин дўст ул — дўстлиги ошаверса гар,
Дўстидан ёмонлик кўрганида ҳам,
Бошига минг жафо тоши ёғилса,
Меҳр уйи у тошдан бўлур мустаҳкам¹.

деб дўстлар вазифаси, садоқатлилиги нималарда намоён бўлишини кўрсатади.

Жомийнинг педагогик қарашларида инсоний севги, муҳаббат масаласи ҳам алоҳида ўринни эгаллайди. Шоир севги-муҳаббатсиз инсоният ҳаётини тасаввур эта олмайди. Унингча, севгисиз қалб — юраксиз тана. Ҳаётнинг асоси ва абадийлиги севги туфайлидир. Жомийнинг бу фикрига «Лайли ва Мажнун» достони ёрқин мисолдир. Жомий ушбу дostonда инсоний севгини юксак улуғлайди. Достон қаҳрамонлари Қайс (Мажнун) ва Лайли соф ва самимий севги соҳибларидир. Уларнинг муҳаббати кўп тўсиқларга дуч келади. Аммо ҳеч қандай ғов бу севгининг йўлини тўса олмайди. Уларнинг ўртасидаги соф, самимий севги асрлар оша бутун авлодларга муҳаббат ва вафо намунаси бўлиб, уларни шу руҳда тарбияламоқда. Жомий дейди:

Муҳаббат энг гузал афсонадир,
Муҳаббат энг ёқимли таронадир.

Ўз ижодий фаолиятида инсонни улуғлаган, инсонийликни куйлаган Абдурахмон Жомийнинг инсон, ёш авлод тарбияси ҳақида баён этган фикр, ғоялари педагогика тарихида муҳим аҳамиятга эга. Унинг инсонийлик, илмларни эгаллаш, илм билан тажрибанинг бирлиги, китоб — билим манбаи, ҳунар ва касбнинг аҳамияти, меҳнат ва меҳнатсеварлик, ҳимматлилиқ, камтарлик, дўстлик, тўғрилиқ ва поклик, севги ва вафо, шафқат, ҳиммат ҳақидаги фикрларни — бу илғор ғоялар эрон педагогик фикр тараққиётига қўшилган қимматли ҳиссадир.

¹ Ўша китоб, 9-бет.

Алишер Навоийнинг маданий-маърифий фаолияти

Ўзбек халқининг улуғ мутафаккири Алишер Навоий жаҳон адабиёти, маданиятига буюк ҳисса қўшган, инсонлар бахт-саодати, халқ фаровонлиги, мамлакат ободонлиги учун курашган санъаткорлардандир.

Алишер Навоий 1441 йил 9-февралда Ҳирот шаҳрида туғилди. Отаси Ғиёсиддин кичкина Темурийлар саройидаги амалдорлардан, онаси шахзодаларнинг энагаларидан бўлиб, Алишернинг ўқиши, тарбиясига алоҳида эътибор берадилар. Улар 4—5 ёшида Алишерни мактабга ўқишга берадилар. Ироққа кўчиб, Тафт шаҳрида яшай бошлаган йилларида Алишер бу шаҳарда машҳур тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг суҳбатида бўлади. Оиласи Ҳиротга қайтиб келишганда, Алишер Навоий Саъдийнинг «Ғулистон» ва «Бўстон», Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ-ут-тайр» («Қуш тили») асарини ўқиб ўрганади, мусиқа, тарих фанлари билан жиддий шуғулланади. Алишер Навоий 10—12 ёшларидан бошлаб шеърлар ёзади. Отасининг вафотидан кейин Заҳриддин Бобур қарамоғида тарбияланади.

15 ёшида Ҳусайин Бойқаро билан бирга Абулқосим Бобурнинг саройида хизмат қилади. Абулқосим билан Машҳадга бориб, бу шаҳарда ўқишни давом эттиради, Фирдавсий, Низомий, Деҳлавий, Лутфий, Атоий ижодини чуқур ўрганади, «Мажолис-ун-нафоис» асарини ёзади, 18—19 ёшларида Абдурахмон Жомий билан танишади. Самарқанд шаҳрида бўлган йилларида атоқли олим ва санъаткорлар — Мирзо Хожи Сўғдий, Сайид Қутб Самарқандий ва бошқалар асарларини ўрганади. Ҳусайин Бойқаро Ҳирот тахтини эгаллаганда, Ҳиротга қайтиб келади.

Алишер Навоий саройда дастлаб муҳрдорлик, сўнгра вазирлик вазифаларини адо этади, шаҳарнинг ободончилигига, фуқаролар тинчлиги, фаровонлигига алоҳида эътибор беради, ижодий ишини давом эттиради: «Хамса», «Лисон-ут-тайр» («Қуш тили»), «Маҳбуб-ул-қулуб» («Қўнгилларнинг севгани»), «Мажолис-ун-нафоис» («Гўзаллар мажлиси»), «Хазойин-ул-маоний» («Маънолар хазинаси») ва бошқа асарларини ёзади. У ўз асарларида тарихий-маърифий, ижтимоий-тарбиявий, инсонпарварлик, халқлар дўстлиги, тинчлик ҳақидаги ғояларини

ифодалади. Алишер Навоий 1501 йил 3 январда Ҳирот шаҳрида вафот этди.

Алишер Навоийнинг халқпарварлик гоялари

Жамиятнинг аъзоси бўлган ҳар бир одам ўз халқига хизмат қилиши, ёрдам бериши, фойда келтириши, халқ манфаатини ўз манфаатидан юқори қўймоғи — халқ учун, ватан учун фойда эканлигини унутмаслиги керак.

Наф етурмакка шоир айладинг,
Ўзунгга ул нафни ёр айладинг.
Нафинг агар халққа бешак дурур.
Билки, бу наф ўзингга кўпрак дурур¹.

Алишер Навоий халққа иш билан ҳам, суз билан ҳам, кўнгил билан ҳам фойда келтириш кераклигини айтади, халқ манфаатини ўйлайдиган, халқнинг бахт-саодати учун курашадиган кишиларни ҳақиқий одам деб билади:

Одабий эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами².

Алишер Навоийнинг инсонга муҳаббати ватанга муҳаббати билан боғланган. Навоий эл-юртнинг обод, фаровон, мустақил бўлишни ва унда инсонларнинг дўст-ёр, аҳил, ҳур яшабини истади. Навоий одамларни ватанни севишга даъват этади.

Навоий таълим-тарбия ва унинг мақсади ҳақида

Алишер Навоий мактабдор ёки мударрис бўлиб дарс берган бўлмаса ҳам, таълим ва тарбия ишида жуда катта хизматлар қилди. Машҳур тарихчи Хондамир Навоийнинг ёшларга билим бериш ва уларни тарбиялаш учун катта имкониятлар туғдирганини бундай тасвирлайди: «Атоқли олимлар ва ҳурматга лойиқ бўлган санъат аҳилларининг даражаларини кўтаришда ва мартабаларини оширишда қўлдан келган қадар ҳаракат қилиб, бундай ишларга аҳамият берди. Ўқувчилар фақат ўқиш билан машғул бўлишлари учун уларга нафақа тайин этиб, мад-

¹ Алишер Навоий, Ҳамса, Т. 1960. 102-бет.

² Ўша китоб, 104-бет.

расалар бино қилди»¹. Алишер Навоий ёш авлодларнинг илм-хунар эгаллашини ва энг яхши инсоний фазилатларга эга кишилар бўлишини орзу қилади.

Алишер Навоий илмий ва адабий фаолиятида ҳам, таълим-тарбия ҳақидаги фикрларида ҳам ўзидан олдин ўтган Абу Наср Фаробий, Абу Райҳон ал-Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек ва бошқа мутафаккирлар анъанасини давом эттирди ва бойитди. Унинг илм-маърифат, таълим-тарбия масалаларидаги фикрларида инсонпарварлик ғояси марказий ўринда туради. Навоийнинг фикрича, инсон дунёда ҳаммадан юксак азиз ва қадрлидир.

Алишер Навоий боланинг вояга етишида, камол топишида тарбиянинг кучи ва қудратига алоҳида эътибор беради. Тарбия натижасида боланинг фойдали ва етук киши бўлиб ўсишига ишонади.

Ёш бола яхши нима-ю, ёмон нималигининг фарқи-га бора олмайди, чунки унинг тушуниш, фикрлаш, муҳокама қилиш қобилияти ўсмаган бўлади. Шу сабабли, у ўз хусусиятига кўра бирор салбий таъсир натижасида ярамас, нотўғри йўлга тушиб кетиши мумкин.

Демак, болани жуда кичик ёшидан бошлаб тарбияламоқ даркор. Тарбия инсонга ўзида яхши одат ва фазилатлар ҳосил қилишга ёрдам беради.

Алишер Навоий тарбиянинг кучига эътибор бериш билан бирга, кишининг қандай одам бўлиб вояга етишига таъсир кўрсатадиган бошқа омилларни ҳам унутмади. Навоийнинг фикрича, жамиятдан, одамлардан ажралиб, яккаланиб қолган ва уларнинг таъсиридан ташқарида бўлган киши инсон қаторига кира олмайди, ҳунари ҳам йўқ кабидир. Чунки, ёлғиз киши дунёдан баҳра топа олмайди, ҳаёти емирилади.

Алишер Навоий, одам шахси кишилар билан муносабатда, айниқса, кишиларнинг бир-бирларига бўлган руҳий, маънавий таъсирлари натижасида таркиб топади деб вояга етказишда асосий омиллардан бири — тарбия эканлигини уқтиради. Навоийнинг фикрича, яхши таълим ва тарбия олган ҳар бир киши Искандар каби бўлмоғи мумкин, бунинг учун аслзода ва шахзода бўлиши шарт эмас:

Элга шараф бўлмади жоҳу насаб,
Лек шараф келди, ҳаёву адаб².

¹ Хондамир. Макоримул ахлоқ. Тошкент., Ўз. ФАН, 1941, 23-бет.

² Алишер Навоий. Хамса. Т., «ФАН» нашриёти, 1960, 71-бет

Демак, кишининг чинакам инсонлиги, унинг насл-насабида, аслзода бўлишида эмас, балки тарбияли ва ҳаёли бўлишидadir, кишилар ҳақиқий инсонликка тарбия ва таълим йўли билан эришадилар.

Алишер Навоийнинг фикрича, тарбиянинг мақсади — ёш авлодни халқпарвар, билимли, энг яхши фазилатларга эга киши қилиб етиштиришдир. Навоий инжиқ, ялқов, ёмон хулқли болаларни ҳам тарбия ва ўқитиш йўли билан тузатиш мумкинлигига ишонч билдиради. Навоий жамиятдаги айрим ахлоқий жиҳатдан нуқсонли кишиларни қайта тарбиялаш зарурлигини қайд этган бўлса ҳам, лекин ярамас, фосиқ, халққа зарар келтирувчи одамларни тарбиялаш йўли билан тузатиб бўлмаслигини айтади.

Адаб муҳаббатга безак ва пардоз беради, адаб таркидин дўстликнинг равнақ ва баҳоси кетади. Адаб ва тавозеъ дўстлик кўзгусини ярқиратади, икки томондан ёруғлик етказди.

Навоийнинг фикрича, одоб — одамнинг олийжаноб фазилатларидан биридир. Одоби киши очик юзли, хушмуомала, ёқимли бўлади. Бундай кишилар учун икки юзламачилик, қўполлик ётдир. Одоби одам доимо ҳурмат ва иззатда бўлади. Ота-она, ака-ука, опа-сингилни, дўстларни ҳурмат-иззат қилмоқ — ҳар бир одобли кишининг бурчидир.

Алишер Навоий ҳар бир кишидан ёқимли, назокатли, очик чехрали ва хушмуомала бўлишни талаб қиладди:

Ҳар кимгаки, даҳр ичида донолик эрур,
Ҳилм ила анга мажлис ородиқ эрур.¹

дейди шоир, яъни ақлли, доно киши одобли, ҳаёли, камтарин, ширин муомалали, хулқи ёқимли бўлади. Ширин сўзлик ҳар бир киши учун энг яхши фазилатдир. Дағаллик, қўполлик билан муомала қилиш энг ёмон хислатдир.

Ёмон хулқлилар ёлғиз ўзларигагина эмас, балки халққа ҳам зарар етказадилар.

Алишер Навоий лаганбардорликни, хушомадгўйликни энг ёмон хислат деб билади. Ота-оналарни ўз болаларини, ёш авлодни чин инсонга хос бўлган энг яхши фазилатлар эгаси қилиб тарбиялашга даъват этади.

¹ Алишер Навоий. Маҳбул қулуб. 1939. 43-бет.

Алишер Навоий ўз ижодида одамларни карамли, саховатли ва ҳимматли бўлишга ундайди ва ёшларни ҳам шундай фазилятли қилиб тарбиялашга даъват этади. Навоий эл-юртга, халққа, муҳтожларга ёрдам беришни энг юқори карам ҳисоблайди.

Алишер Навоий инсонпарварлик тарбияси ҳақида

«Карам, — дейди Навоий, — бир жабрланганнинг қаттиқчилик юкини кўтармоқ ва уни ўша қийинчиликлардан қутқармоқдир. Карам — биров машаққат тиканининг оғирлигини кўтармоқ ва у тикан учидан гулдек очилмоқ ва ўша қилган ишни қайтиб тилга келтирмаслик, оғизга олмаслик, ишига миннат қилмаслик ва унинг юзига солмасликдир», — дейди. Ҳимматли кишилар халқ орасида обрўга сазовордир, Навоий одамларни инсофга, саховатли ва адолатли бўлишга, бир-бирлари билан аҳил бўлишга, бир-бирларига ёрдам беришга, карамли бўлишга даъват этар экан, эҳсонли бўлишни алоҳида уқтиради. Улуғ мутафаккир эҳсонни улуғлаб шундай дейди: «Эҳсон деган сифатни абадий саодат бил... Кишилик боғининг кўнглига ёқар дарахти эҳсондир. Барча мақбул сифатлар ва маъқул ҳолатлар эҳсонга қарашлидир, бу сифат ва ҳолатларни у ўз ичига олган ҳамда шунинг ўзига воқедир. У барча яхшиликларни ўзида тўплаган ва бари яхшиликлар ҳақиқатан унга тегишлидир»¹.

Мутафаккирнинг фикрича, яхшиликни ўзига мақсад қилиб олган одам бахтли бўлади. Бундай одамлар сахий ва ҳимматли бўладилар. «Сахийлик кишилар боғининг ҳосилдор дарахтидир, балки у дарахтнинг ширин мевасидир, одамгарчилик ўлкасининг тўлқинли дарёси, балки у тўлқинли дарёнинг асл гавҳаридир»².

Алишер Навоий сахийликни халққа, давлатга фақат мол-мулк билан эмас, балки ўзида бўлган куч, билим билан маънавий ёрдам бериш кераклигини айтади. Шоир сахийлик ҳимматли бўлиш билан боғлиқлигини уқтириб: «Сахийлик одамнинг баданидир, ҳиммат унинг жони: ҳимматлилардан дунёга юз минг кушойиш бўлар, ҳимматсиз киши эр сонидан эмас, жонсиз баданни киши тирик демас»³.

¹ Ўша асар. 52-бет.

² Ўша асар. 54-бет.

³ Ўша асар. 57-бет.

Алишер Навоий педагогик таълимотининг аҳамияти

Алишер Навоий ўз фаолияти давомида халқ ва ватан осойишталиги, маданият ва маърифат ривожини учун курашди. Унинг ижодий меъроси тарихий-маърифий жиҳатдангина эмас, балки ижтимоий-тарбиявий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эга.

Ижод этган барча асарларида Навоий инсонпарварлик, эл-юрт фаровонлигини фояларини ифодалади, таълим-тарбияга оид фикрларини баён этди. Унинг бу фоялари баркамол авлодни етиштиришга хизмат қилади, буюк аллома изҳор этган беназир фоялар миллий педагогика тарзида алоҳида ўринда туради.

ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ

Ҳаёти, илмий фаолияти

Камолиддин Ҳусайн ибн Али Воиз Кошифий XV аср мутафаккирларидан биридир. У тахминан 1440 йилларда Хуросон вилояти Сабзавор вилоятининг Байхақ туманида таваллуд топади. Ҳусайн бошланғич маълумотни Сабзаворда олади, 1470 йилларда Абдурахмон Жомийнинг тавсияси билан Хирот шаҳрига келади, бу ерда Алишер Навоий билан дўстона ижодий ҳамкорликда бўлади. Кошифий фалсафа, тилшунослик, адабиётшунослик, мушқашунослик, диншуносликка доир асарлар яратади. У яратган «Лубби лубоби Маснавий», «Маҳбубул зуҳал», «Бадоеул афкор фи саноеул ашғор», «Тафсири Ҳусайний», «Жавоҳирот тафсир» асарлари бунга ёрқин мисолдир. Кошифий педагогикага оид фикрларини «Ахлоқи Муҳсиний», «Анвои Сухайлий», «Рисолан Хотамия» асарларида ифодалади. Унинг араб, форс, урду тилларида ёзган бу беназир мероси ғарб ва шарқ мамлакатларида ҳам севиб ўқилади. Воиз Кошифий нотик, олим, адиб, мударрис, моҳир хаттот сифатида ҳам шуҳрат қозонди. У 1505 йилда Хирот шаҳрида вафот этди.

Кошифий ахлоқий камолот ҳақида

Кошифий ўзининг таълим-тарбия ҳақидаги фояларини асосан «Ахлоқи Муҳсиний» китобида баён қилди.

Кошифий ўз педагогик қарашларида адолат, инсон-

парварлик, ахлоқий камолот, виждонийлик ғояларини олға суради. Унинг фикрича, адолат инсонни бахт ва саодатга муяссар этади. Виждон инсонни назорат қилувчи туйғудир. Инсонпарварлик инсоннинг энг яхши фазилатидир.

Воиз ал-Кошифийнинг фикрича, яхши хулқ мамлакат мазмунини белгиловчи омилдир. Яхшилик жамият, халқ учун қилинган иш билан баҳоланади. Инсон ҳаёти равон дарёдек ўтиб кетаверади. Гап уни фойдали, мазмунли, яхши ишларга сарф қилишдадир. Инсон дунёда учта яхшилик қилиши шарт. Биринчиси: одамлар учун уй, кўприк, йўл қуриш; иккинчиси: меваги дарахт ўтказиши; учинчиси: фарзанд қолдириш керак. Чунки бу яхшиликлар оламда собит қолади. Воиз ал-Кошифий дейди:

Чунки қолмас бу жаҳон барқарор,
Яхши иш қилгинки, қолгай ёдгор.¹

Демак, яхшилик инсондан қоладиган абадий ёдгорликдир.

Кошифий яхшилик инсонда фақат тарбия, билим ва турмуш тажрибалари орқали таркиб топишини айтади. Унинг таъкидлашича, яхшиликнинг барқарор бўлиши учун ёмонликни бартараф қилиш керак.

Кошифий ўз педагогик қарашларида адолатни улуғлайди. Адолатда барқарор бўлган давлатнинг фуқароси бахтиёрдир.

Адл нуридурки мулк андин мунаввар бўлғуси,
Жумлаи олам насмидин муаттар бўлғуси.
Аддин беш айла мискинларни хожатдан чиқор,
То санинг ҳам жумла мақсудунг муяссар бўлғуси².

дейди Кошифий.

Демак, мамлакатда адолат боқий бўлиши керак. Адолат инсон номини машҳур қилади. Адолат — инсонни бахтга ва саодатга етказди.

«Адолатнинг маъноси раият ҳақида баробарлик бўлурким, то раоё тобмагай, адал айбидурким, мулкга оройиш берур ва шу ойидурким, анинг нури бирла варонғулик ёрур ва ҳақ субхонаху таоло бандаларини адл сифатига буюрур»³.

¹ Кошифий. Ахлоқи Мухсини. 77-бет.

² Кошифий. Ахлоқи Мухсини. 60-бет.

³ Ўша китоб, 60-бет.

Хусайн Воиз ал-Кошифий виждонлиликни инсонни назорат қилувчи туйғу ҳисоблайди. Унинг таъкидлашича, виждонлилик таълим-тарбия воситасида ҳосил қилинади. Виждонсизлик туфайли қабихликлар юзага келади. Виждони, номус, диёнаати бўлмаган киши дунёда бўлган ҳамма ёмонликни қилишга тайёрдир.

Хусайн Воиз ал-Кошифий кишиларни одил, ҳалол бўлишга, ҳар бир ишни виждонан амалга оширишга, диёнатли бўлишга даъват қилади.

Кошифий таълим-тарбия ҳақида

Воиз ал-Кошифийнинг уқтиришича, инсонни таълим-тарбия орқали қайта тарбиялаш, ақлий қобилиятини ўстириш мумкин. Бунинг учун болага яхши таълим-тарбия бериш, унда яхши сифатларни ўстиришга, уни ноҳуя хатти-ҳаракатлардан қайтариш лозим.

Кошифий ўз педагогик қарашларида болаларда мустақил фикрлаш қобилиятини ўстириш масаласига алоҳида эътибор беради. Ота-оналар ва муаллимлардан бу масалага алоҳида аҳамият беришни талаб этади. Бу масалада оилавий ва ташқи муҳит муҳим ўринда туради. Кошифийнинг фикрича, «Мураббий (болага) насиҳат ва таълим беришда лутф ва одоб қоидаларида қатъий туриши, уларга риоя қилиши даркор. Жамоатчилик жойларида унга панд бериш ярамайди, балки хилват жойда болага гапириш зарур. Агар (мураббий) насиҳат беришнинг фурсати келганини билса, унга мулоимлик билан мурожаат қилиши лозим, чунки бизнинг замонамизда мулоим ва хушфеъл бўлиш мақсадга мувофиқдир¹».

Бола тўғри сўзли, ваъдага вафодор, яхши хулқли қилиб тарбияланиши керак. «Ҳар кишида мулоимлик, хушмомалалик бор бўлса, файз камол топишдан ўзга эҳтимол йўқдир. Ҳар киши бадфеъл бўлса, вайрон бўлишдан чора йўқдир. Хушфеъллик, мулоимлик ҳамма неъматларнинг яхшироғидир»², — дейди Воиз Кошифий.

Кошифий тил одоби ҳақида сўзлар экан, яхши фикрни ифодалашни, ёмон гапни айтмасликни, ёлғон сўз сўзламасликни, гийбат ва бўҳтон қилишдан сақланишини маслаҳат беради.

¹ Ўша китоб, 168-бет.

² Ўша китоб, 169-бет.

Кошифий гаразгўйлик, ҳасадгўйлик, бахиллик, разиллик, худбинлик, хасислик каби иллатларни қоралайди, кишиларни бундай иллатлардан сақланишга даъват этади.

Кошифий педагогик фикрининг аҳамияти

Кошифий таълим-тарбия, адолат, диёнат ҳақидаги фикрлари ўз даврида педагогик фикр ривожига муҳим аҳамият касб этади. Унинг ғоялари педагогика тарихига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди, ҳозирги давр ёшлар тарбиясига ҳам хизмат қилиши шубҳасиздир.

ЖАЛОЛИДДИН ДАВОНИЙ

Ҳаёти ва маърифатпарварлик фаолияти

Жалолиддин Муҳаммад ас-Сиддиқий ад-Давоний 1427 йилда Эроннинг Казарун шаҳри яқинидаги Давон қишлоғида туғилади. У бошланғич маълумотни ўз қишлоғида олгандан сўнг, Шерозга келиб мадрасада етакчи олимлар қўлида таҳсил кўради. У мадрасани тамомлагач, Табризга боради, «Дон ул-айтом» мадрасасида дарс беради. Эрон, Ироқ, Ҳиндистоннинг кўп шаҳарларини кезиб, олимлар билан учрашади, улар билан фалсафанинг турли муаммолари бўйича баҳс юритади, ўзининг топган бутун бойлигини илм-фан равнақига сарфлайди.

Давоний фалсафа, ахлоқшунослик, педагогика, риёзиёт, фикҳ (мусулмон қонуншунослиги) ва бошқа фанлар бўйича рисолалар ёзган. «Рисолайи исботи вожиб», («Заруриятнинг исботи ҳақида рисола»), «Рисолайул-муфрадат», «Тариқайи тарбият ул-авлед» («Болаларни тарбиялаш усули»), «Ахлоқи Жалолий», «Рисолатул-хуруф» («Ҳарфлар ҳақида рисола»), «Рисола-дар-илм ул-нафс» («Руҳшунослик ҳақида рисола») ва бошқа асарлар унинг қаламига мансубдир.

Давонийнинг «Ахлоқи Жалолий» рисоласи форс тилида ёзилган бўлиб, унда жамият ҳаёти билан боғлиқ бўлган ижтимоий-сиёсий масалалар, ахлоқ, таълим-тарбия ва хулқ-одоб қоидалари ўз аксини топган. Давоний 1502 йилда Казарун шаҳрида вафот этади ва Давон қишлоғида дафн этилади.

Давоний тарбиянинг ижтимоий моҳияти ҳақида

Давоний таълим-тарбия жараёни ҳақида фикр юритар экан, болаларнинг яхши фазилатларни эгаллашида ижтимоий муҳит ва тарбия муҳим аҳамиятга моликлигини таъкидлайди. У одам тайёр туғма фазилатлар билан туғилмайди, балки у ташқи муҳит ва жамоа ҳамда тарбия таъсирида яхши ёки ёмон хислатларни эгаллайди, дейди. Давонийнинг айтишича, баъзи кишиларнинг табиатига яхшилик хосдир. Улар ҳеч қачон бошқа малакаларни қабул қилмайдилар. Лекин бундай кишилар озчиликни ташкил қилади. Бошқалар табиатига ёмонлик сингиб кетган. Бундайлар ҳар қандай шароитда ҳам яхшиликни қўлга кирита олмайдилар. Улар кўпчиликни ташкил қиладилар. Бу билан Давоний тарбиянинг ижтимоий зарурат эканлигини махсус таъкидлади.

Давоний болаларнинг ёш хусусиятларига алоҳида аҳамият беради. Унинг фикрича, бола тарбияси билан жуда эрта ва мунтазам шуғулланиш лозим. Ёшлиқдан бошлаб болада турли малакалар ҳосил бўла бошлайди. Боланинг ақлий тарбиясида оддийдан мураккабга ўтиш етакчилик қилиши лозим, зеро дастлабки вақтда у шакли бир хил нарсаларни бир-биридан ажрата олмайди. Лекин у, улғайган сари мураккаб нарсаларнинг фарқига боради. Секин-аста ақли ўсиб, умумий тушунчаларни идрок қилади. Ёшлиқда боланинг зеҳни ўткир бўлиб, нарса ва ҳодисаларни тез қабул қилиш қобилиятига эга бўлади. Унинг таъкидлашича, бола қалби тоза тахтага ўхшайди, унга ҳар қандай тасвирни осонликча чизиш мумкин.

Давоний болада хулқ-одобнинг шаклланишида, дунёқарашнинг таркиб топишида мактаб, оила ва ижтимоий муҳитнинг мавқеи беқийс эканлигини айтади.

Давоний муаллимларни «маънавий ота» деб атаб, уларга юксак баҳо беради. Таълим беришдек жуда мураккаб жараёнда муаллимнинг қатъият ва сабот-мотивати алоҳида аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди.

Давоний муаллимларни икки гуруҳга бўлади: болалар хулқ-одобига салбий таъсир қилувчи, кўпол ва баджаҳл муаллимлар ва ақлли, бола тарбиясидан хабардор, яхши хислатли муаллимлар. У биринчи гуруҳ муаллимларни қоралайди, ҳатто уларнинг таълим-тарбия жараёнидан бутунлай четлаштирилишига тарафдорлик билдиради, кейинги гуруҳни эса, олқишлайди, уларнинг шу ҳаракат йўналишларини маъқуллайди, бун-

дай муаллимларнинг иш тажрибасини ўрганишга даъват этади. Мутафаккир фикрича, агар ота боланинг жисмоний жиҳатдан тарбиялашга сабабчи бўлса, муаллим унинг тарбиясини камолатга етишувига сабабчидир. Демак, Давоний муаллимнинг жамият олдидаги ижтимоий мавқеини яхши англайди ва буни бошқаларга ҳам англатишга ҳаракат қилади.

Агар кишининг руҳи ўз баданига қанчалик яқин бўлса, муаллим ҳам тарбия соҳасида унга шунчалик яқин туради.

Давоний тарбия ишига махсус тайёргарлик лозимлигини таъкидлайди, шу мақсадда у ота билан муаллимнинг тарбиявий ҳислатини қиёслар экан, муаллимнинг тарбиялаш усули отанинг тарбия усулидан юқори эканлигига унинг махсус билим олганлигини сабаб қилиб кўрсатади.

Давоний тарбияда онанинг ўрни ҳақида

Давоний ота-онанинг болани тарбиялашдаги аҳамиятига кенг тўхталади. Унинг фикрига кўра, оила тарбиясида ота ҳам, она ҳам тенг иштирок этиши ҳар иккиси боланинг яхши хулқ-одоб қоидаларини, муайян бир касбни эгаллашига кўмаклашиши, илм-фан ва касбхунар эгаллашнинг моддий асоси бўлмиш озиқ-овқат, кийим-кечак, керакли буюм ва жиҳозларни етказиб бериш учун жонбозлик кўрсатиши керак. Лекин шунга қарамасдан, тарбия масаласида, барибир, асосий қийинчилик онанинг зиммасига тушади. Она боланинг яшаши учун биринчи қувватни ўз баданидан беради, бевосита тарбияси билан машғул бўлади ва ўзининг бутун меҳр-муҳаббати ва қалб кўрини болага бағишлайди. Ота-она болага жамиятда мавжуд бўлган хулқ-одоб қоидаларини сингдиришга, юриш туриш, ейиш-ичиш, ўз қилмиши учун масъулият сезиш, ширинсухан бўлиш, яхшилик, эзгулик каби оддий ахлоқ қоидаларини эгаллашига ёрдам бериши лозим. Ақлли киши иккита қарама-қарши фикрни эшитганда, ҳар бир гапни ўз билими билан пухта ўйлаб кўриши, ақл тарозуси билан ўлчаши лозим. Ана шундан сўнг ақл ҳукмига тўғри келадиган ва аниқ исботланган фикрни маъқуллаши зарур.

Давоний касб-хунар ҳақида

Давонийнинг педагогик қарашларида касб-хунар тарбиясига эътибор алоҳида ўринни эгаллайди. Олим касб-хунар эгаллашни инсоннинг энг яхши фазилати деб, уни бойликка ҳирс қўйишга ва таъмагирликка қарама-қарши қўяди. Унинг таъкидлашича, инсон бойлиги билан эмас балки ўзининг ҳалоли меҳнати, жамият ва ўзга кишиларга ёрдам бериши билан қадрланиши керак. Бунда адолат бош мезон бўлмоғи шарт.

Давоний болалар, албатта, бирор касб-хунар билан шуғулланиши кераклигини таъкидлаб, бола қайси касбга қизиқса, шу касбни эгаллашига ёрдам бериш, уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш лозимлигини айтади. Ана шу қизиқишни аниқлаш ва йўналтиришда муаллимнинг мавқеини алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Ҳар бир одамда ҳамма касбни эгаллашга эмас, балки муайян бир касбга қобилият бўлади. Агар одамнинг бирор хунарга иштиёқи бўлмаса, уни шу касбни ўрганишга мажбур қилмаслик керак.

Давоний оддий халқ меҳнатини улуғлаб, бошқа тоифадаги кишиларни уларни ҳурматлашга ундайди.

Давоний ақлий тарбия ҳақида

Давонийнинг уқтиришича, ақлий тарбия комил инсон камолатида муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Энг муҳими, илм одамларга тўғри йўл кўрсатади, уларни адашишдан сақлайди, мукамал ва бахтли ҳаётга етаклайди.

Давоний ақлий тарбия билан шуғулланиш инсоннинг ёшига боғлиқ эмаслигини, киши улғайиб қолганда ҳам, билим эгаллаш мумкинлигини айтади, аммо эрта ёшлиқдан билимга рағбат билдиришнинг афзаллигини таъкидлайди.

Давоний илм аҳли ва ахлоқий фазилат ҳақида

Давонийнинг фикрича, олимлар жамиятга фойда келтирадиган муаммоларни ҳал қилишда фаол қатнашишлари лозим. Олимларнинг асосий вазифалари табиат сирларини ўрганиш, таълим-тарбия ишлари билан шуғулланиш, жамият орасида адолат қонунқоидаларини ёйишдан иборатдир. Давонийнинг таъкидлашича, давлат бошлиғи билимдон, маърифатли, илм-

фанни яхши тушунадиган одам бўлиши керак. Шундагина, у ўз теварак-атрофига ақлли, хушфезъл одамларни тўплаб, улар билан кенгашиб, давлатни бошқаради.

Давоний кишиларни, хусусан, ёшларнинг ахлоқий фазилатларини эгаллаб олишларига алоҳида эътибор беради ва ахлоқшуносликни тўрт асосий тушунча — донолик (ҳикмат), шижоат, адолат ва иффатдан иборат, деб ҳисоблайди.

Давоний шижоатни ёшлар эгаллаши зарур бўлган асосий ҳислатлардан бири деб билади. У шижоатни кенг маънода тушуниб, камтарлик, меҳр-шафқатлилик, сабрматонат, вазминлик, чидамлилик, хушфезъллик, руҳан тетиклик ва бошқа ахлоқий қоидаларни унинг муҳим хусусияти деб билади. Жумладан, шижоат ақл фармоёйиши билан амалга ошганда ва мақсади (ижобий) сифатларни қўлга киритиш бўлгандагина ҳақиқий бўлади.

Давонийнинг педагогик қарашларида ахлоқий тарбияга алоҳида эътибор берилганлигини қўриш мумкин. Айниқса, эзгулик, ватанпарварлик, тавозелик, хушмуомалалик, камтарлик унинг қарашларида муҳим ўрин тутади. Унинг фикрича, камтар одам ўзини бошқалардан, айниқса ўзидан паст лавозимда бўлганлардан юқори тутмаслик керак.

Оддийлик ахлоқий хусусиятларнинг энг аълосидир. Одамлар ўртасида дўстлик ва муҳаббат алоқалари самимий бўлмоғи лозим, ўзаро муносабат муҳаббат асосида бўлиши керак.

Давонийнинг бундай қарашлари Шарқ педагогикаси тарихида чуқур из қолдиради. Унинг маърифатпарварлик таълимоти педагогика фани ривожига муносиб ҳисса бўлиб қўшилади, ҳозир ҳам муҳим аҳамият касб этади.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

Ҳаёти ва маданий-маърифий фаолияти

Ўрта аср Шарқ маданияти ва адабиётининг буюк намоёндаси Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1483 йил 14-февралда Андижонда туғилди. Отаси Умаршайх Мирзо теурий авлодларидан бўлиб, Фарғона вилоятининг ҳокими бўлган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз даврининг таниқли муаллим ва мураббийлари раҳбарлигида

таълим ва тарбия олди. Отаси Умаршайх 1495 йилда вафот этгач, 12 ёшида Заҳириддин отасининг ўрнига тахтга ўтирди. У ҳоким сифатида бутун Мовароуннаҳрда марказлашган давлат барпо этишга интилдди. Аммо, у бу ниятига эриша олмади. Андижонни Шайбонийхон эгаллагач, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Афғонистонга кетишга мажбур бўлди. Бу мамлакатда Кобул ва Бадахшон шаҳарларида ўз ҳокимиятини барпо этди. Сўнгра Ҳиндистонга юриш бошлаб, у ерда буюк давлатга асос солди.

Бобур ўз фаолиятида давлат ишлари билан бир қаторда маданият, маърифат, адабиёт ривожига ҳам улкан ҳисса қўшди. Бобур шеърий-лирик асарларида ёр ва диёр, ҳижронлик, ёр васли, ҳаёт лаззати ва шодлигини куйлаш билан бирга, илм-маърифат, ахлоқ-одоб ва ватанга муҳаббат туйғуларини ҳам ифодалайди.

Бобур жаҳонга машҳур «Бобурнома» асарини яратди. Унда Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон халқлари тарихи, урф-одат ва анъаналарини, тарихий шахсларни, мамлакат табиат лавҳаларини акс эттирди. Бобур Хужа Убайдулло Аҳрорнинг «Волидия» рисоласини форс тилидан ўзбек тилига, «Хатти Бобурий» рисоласида араб алифбосини ўзбек тилига таржима қилди, аруз вазни ва қофия масалаларига бағишланган «Муфассал» асарини ёзди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур тарихшунос адиб, лирик шоир сифатида яратган машҳур асарлари билан халқимиз маънавий маданияти тарихида муносиб ўринни эгаллади.

Бобур 1530 йилнинг 26-декабрида Ҳиндистоннинг Агра шаҳрида ўзи бунёд этган гўзал маскан Зарафшон чорбоғида вафот этди.

Бобур илм-маърифат ҳақида

Бобур ўз сиёсий, маданий фаолиятида илм-маърифат ривожига алоҳида эътибор берди, илм аҳлига ҳомийлик қилди, илмни зўр ҳавас, ишғиёқ билан эгаллашга даъват этди. Шоир дейди:

Ким ёр анга илм толиби илм керак,
Ўрганғали илм толиби илм керак.
Мен толиби илму толиби илм йўқ,
Мен бормен илм толиби, илм керак¹.

¹ Бобур. Танланган асарлар. Т. «Фан» нашриёти, 1958, 145-бет.

Демак, ким илм талаб бўлса, унга илмли киши (устоз), илм ўрганиш учун, илм талабгор бўлиши керак.

Бобур ахлоқ-одоб ҳақида

Бобурнинг ахлоқ-одоб ҳақидаги қарашларида яхшилик, вафодорлик энг гўзал фазилат сифатида улуғлангани, ёмонлик жафо келтирувчи иллат эканлиги таъкидлангани:

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидир.
Яхши киши кўрмагай ёмонлиғ ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топқусидур¹.

дейди Бобур ва одамларни элга яхшилик қилиб, ўзидан яхши ном қолдиришга чорлайди:

Хулқингни рост қилгил ҳар сориғаки борсанг,
«Аҳсанта» дер бори эл, гар яхши от чиқорсанг².
Бори элга яхшилик қилгилки, мундин яхши йўқ,
Ким дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхши йўқ³.

Бобур яхши хулқликни, кишиларга яхшилик қилишни инсоннинг олийжаноблик хислати ҳисоблайди.

Бобур меҳнат аҳлини қадрлади ва давлат аҳлини «меҳнат элини» унутмасликка даъват этади:

Давлатка етиб меҳнат элни унутма,
Бу беш кун учун ўзингни асру тутма⁴.

дейди Бобур шоҳ.

Бобурнинг бу инсонпарварлик фазилати «Бобурнома» асарларида деҳқон ҳужаликларида ишлатилаётган қуллар, асирларнинг ачинарли аҳволи ҳақидаги тасвирда ҳам ўз ифодасини топган.

Бобур маънавий-маърифий қарашларида ватан туйғуси салмоқли ўринда туради.

Бобур Афғонистонда ва Ҳиндистонда давлатни бошқариб турган ҳолда, умрининг охирига қадар киндик қони тўкилган юртини унутмади. У ўз она диёрини

¹ Ўша китоб, 148-бет.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Маҳроми асрор топмадим. Т. «Ёзувчи» нашр., 1993, 71-бет.

³ Бобур. Танланган асарлар. Т. «Фан» нашриёти. 1958, 125-бет.

⁴ Ўша китоб, 146-бет.

ҳаддан зиёд севади, ватанидан жудолигидан ғам-алам чекади. У туғилиб ўсган юртини қолдириб кетишини «хатолик», «юз қаролик» деб билади, ўзини ўз юртидан жудо бўлган ғариб ҳис қилади. У дейди:

Толиъ йўқи жонимга балолиғ бўлди,
Ҳар ишники айладим хатолиғ бўлди.
Ўз ерни қўйиб Ҳинд сари юзландим,
Ёраб нетайин, не юз қаролиғ бўлди¹.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ўз асарларида баён этган маърифий фикрлари, ахлоқий-таълимий қарашлари мустақиллик даврида камол топаётган ёшлар тарбиясида ҳам ғоят аҳамиятлидир.

Т Ў Р Т И Н Ч И Б О Б. МАРКАЗИЙ ОСИЁДА XVI—XIX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДА ИЖТИМОИЙ ҲАЁТ, МАДАНИЯТ, ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ

XV асрнинг иккинчи ярми ва, айниқса, охирига келиб Мовароуннаҳрда теурий беклар ўртасида ҳокимият учун тўқнашув ва ўзаро урушлар кучайди, бу эса шимолдан ўзбек хонлари, хусусан, Шайбонийхоннинг босқинчилик юришларининг кучайиб кетишига имконият яратди. Мовароуннаҳр ва Хуросондаги мустаҳкам давлат инқирозга юз тутди. XV аср охирида Шайбонийхон ўз таъсирини кучайтира бориб, Утрор қалъасини босиб олди ва Туркистонни, сўнгра Бухоро ва Самарқандни, Фарғона водийсидаги шаҳарларни эгаллади, Хоразм ва Хуросонга ҳужум бошлади. 1406 йилда Хусайн Бойқаро вафот этгандан кейин Ҳиротни босиб олади, Эрон шоҳи Исмоил I билан урушда ҳалок бўлади.

XVI асрда Мовароуннаҳр ва Хуросонда Шайбонийхон авлодлари билан Хоразм хонлари ўртасида ҳокимият учун жанглар давом этди. Айрим ҳолларда Эрон шоҳлари ҳам бу урушларга аралашиб турдилар. XVI асрдан бошлаб бу феодал курашларда аста-секин Бухоронинг мавқеи кучая бошлади.

Теурийларнинг сўнгги авлодларидан бўлмиш Заҳириддин Бобур ўлимидан сўнг Ҳиндистонда ташкил топган марказлашган давлат унинг авлодлари Хумоюн,

¹ Ўша китоб, 141-бет.

Акбаршоҳ, Шоҳ Жаҳон, Аврангзеб томонидан бошқарилди. Бобур империясида Ўрта Осиёдан озиқланган форс тилидаги маданият ва меъморлик ривож топди ва унинг анъаналари давом эттирилди. Мусулмон Шарқида Марказий Осиё меъморлик услубида қатор мақбара-лар, мадрасалар, боғ-роғлар барпо этилди. Тож Маҳал каби дунёда ягона ёдгорлик шу даврнинг маҳсулидир. Бу даврда Амир Хусрав Деҳлавий, Абул Файз Файзий, машҳур шоир мутафаккир Мирзо Абдулқодир Бедил шу даврларда яшаб ижод этдилар ва қатор шеърӣй девонлар ёзиб қолдирдилар. Бу даврларда саройда яшаб форс тилида ижод этган тарихчи олимлардан Муборак Нагорӣй, Жалолиддин Тансорӣй, Низомиддин Хиротӣй кабиларни, Абу Абдулло ас-Сиёкубий, Муҳибилло ал-Ҳиндий каби ижтимоӣй-фалсафӣй фикр намояндаларини ҳам кўрамиз.

Марказий Осиёда эса Абдуллаҳон ва Абдулмўмин вафотидан сўнг XVI асрнинг охирига келиб ҳукмронлик шайбонийлардан аштархонийларга ўтади, ўзаро низолар янада авж олади. Аштархонийлардан XVII асрларда Имомқулиҳон, Субҳонқулиҳонлар тахт учун кураш давомида мамлакатни бирлаштиришга интиладилар, лекин ўзаро келишмовчиликлар, урушлар, халқни талон-тарож қилиш авж олади. Иқтисодӣй-ижтимоӣй ҳаётда тушқунлик оша боради, диндорларнинг таъсир кучи кучаяди. Лекин бу даврда иқтисодӣй-ижтимоӣй тушқунлик маънавий-маданий ҳаётга салбий таъсир этса ҳам, XV асрдаги маданий юксалишнинг анъаналари узоқ вақтга қадар ўз изларини сақлаб қолади. Илм, дин, ижтимоӣй-фалсафӣй ва ахлоқӣй фикрлар тарихида айрим йирик мутаффакир шахслар, истиснодли ижод эгалари, машҳур шоирлар етишиб чиқади. Бу даврда ўзбек ва тожик адабиёти тарихида из қолдирган, халқнинг оғир аҳволини, кайфиятини, орзу-умидларини зўр ачиниш билан ўз асарларида баён этган Саид Насафӣй, Турдӣй, Машраб, Сўфи Оллоёр каби шоирлар ижод этдилар. Улар ўз асарларида ижтимоӣй ҳаётдаги зиддиятлар, тўхтовсиз феодал урушлари келтирган азоблар, босқинчиликнинг шафқатсизликлари ҳақида баралла куйладилар, халқни аҳилликка, меҳнатга, ўзаро бирликка чақирдилар.

XVI—XVII асрларда Марказий Осиёда XV асрларда эришилган ижтимоӣй, фалсафӣй, педагогик фикрларни давом эттиришга интилиш, уни сақлаб қолиш ва тарғиб этишга уриниш кўзга ташланади. Чунончи, бу

даврларда Мирзажон Шерозий (вафоти 1585), Юсуф Қорабоғий (1563—1647) Муҳаммад Шариф Бухорий (вафоти 1697) каби олим мутафаккирлар яшаб, қатор илмий рисоалар ёзиб қолдиргани, ўз асарларида илм-фанга, маърифатга даъват этганлиги ҳақида тарихда маълумотлар сақланиб қолган. Бу рисоаларда оламнинг вужудга келиши, тузилиш, жисмларнинг боғлиқлиги, уларни билиш йўллари, тафаккур, мантиқ, билим, таълим-тарбия масалалари, диний урф-одатлари ҳақида ўз даври учун қизиқарли мулоҳазалар юритилди. Бу мутафаккирлар фақат фалсафий масалаларга оид асарлар билан чекланмай, ўз даври адабиёти, шеърляти, ҳуқуқ ва тарих каби соҳаларда ҳам асарлар яратдилар ва ўз даврининг қомусий олими бўлиб танилдилар.

Бу даврда етишган мутафаккирлар ижодий фаолиятининг диққатга сазовор томони яна шундаки, унда ўз давридаги Марказий Осиё ва бошқа мусулмон Шарқи мамлакатлари, масалан, Эрон, Озарбайжон, Туркия, Афғонистон, шунингдек, Ҳиндистон билан бўлган маданий алоқалар ҳам ўз ифодасини топган.

Қорабоғий Озарбайжоннинг Қорабоғ ўлкасида туғилиб, асосий ижодий фаолияти Бухорода ўтди. Шунингдек, Мирзажон Шерозий Эронда туғилган бўлса-да, у Ҳиндистон ва Марказий Осиёнинг турли шаҳарларида илм олиб ва фаолият кўрсатиб Самарқандда вафот этди. Бу олимларнинг асарларида ўз даври илмий-маданий алоқаларига оид муҳим маълумотлар билан бирга, ўтмишдаги олим-мутафаккирлар — Форобий, Ибн Сино, Улуғбек, Навоий таълимотларига ҳурмат-эҳтиром, қадимги юнон олимлари Аристотель, Платон, Сукрот кабиларнинг меъросига зўр ҳурмат ҳисси ёрқин сезилиб туради. Уларнинг асарларида ёшларни, шогирдни маърифатли қилиш, уларда илм-фанга муҳаббат уйғотиш, одоб-ахлоқ қоидаларини эгаллашга даъват, устоз-шогирд, ота-ўғил муносабатларига оид муҳим педагогик фикрлар ҳам мавжуддир.

XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярмида Марказий Осиёда ўзаро тўхтовсиз феодал урушлари натижа-сида шаклланган уч хонлик ҳукм сурди ва улар ўртасида ҳам тўхтовсиз жанглар давом этди. Хонлар бир-бирини бўйсундириш ва қарам этиш ёки мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлида курашлар олиб борди. Бу хонликлар Хива хонлиги, Бухоро хонлиги ва сўнроқ шаклланган Қўқон хонлиги бўлиб, улар иқтисодий, сиёсий, маданий жиҳатдан мустақил фаолият кўрсатиб, бошқа Шарқ

мамлакатлари шимолда Қозон хонлари ва рус давлати билан ўз мақсадлари йўлида алоқа олиб бордилар. Иқтисодий ҳаёт ва савдо ишларида, ҳунармандчиликда маълум жонланиш рўй берганига, турли шаҳарларда қурилиш ишлари олиб борилишига қарамай, бу хонликлар ўртасида узоқ даврга чўзилган иқтисодий-маданий алоқаларнинг бўлмагани, сиёсий ҳаётда турли ўзгаришларга олиб келгани тарихдан маълумдир.

Амударёнинг қуйи оқимидаги табиий бой, серҳосил ва унинг шимолдаги суғориладиган ерларни ўзига қаратган Хива хонлиги, айниқса, Абулғози-Муҳаммад Амин (1763 — 1790), Муҳаммад Раҳимхон I (1806 — 1825), Аллақулихон (1825 — 1842) ҳукмронлиги даврида бирмунча мустаҳкамланиш ва йириклашиб, Эроннинг ҳужумига ва бошқа хонликларга қарши муваффақиятли кураш олиб бордилар. Хонликнинг ички ҳаётига, иқтисод, савдо, ҳунармандчилик, маданият ишларига эътибор берилди, бошқа мамлакатлар билан турли соҳада алоқалар кенгайтирилди.

Марказий Бухоро шаҳрида бўлган, унинг жанубий ва қисман шарқидаги ерларни ўзига қаратган Бухоро хонлиги эса, айниқса, Муҳаммад Амин (1753—1758), Шоҳ Мурод (1735—1800), Амир Ҳайдар (1800—1825), Насруллохон (1826—1860) ҳукмронлиги даврида анча мустаҳкамланди, нафақат ташқи ҳужумларни бартараф этиш соҳасида, балки ички бозорни мустаҳкамлаш, маданий ҳаётда ҳам маълум ижобий ўзгаришлар бўлди.

Фарғона водийсини, Тошкент ва шарқдан Олойгача бўлган жойларни ўзига қаратган Қўқон хонлиги, айниқса, Олимхон (1800—1809), Умархон (1809—1822) ва Муҳаммад Алихон (1822—1842) хонлиги даврида йирик хонликлардан бирига айланди ва бошқа хонликлар шимолдан Россия, шарқдан Бошғар билан савдо алоқаларини кучайтирди.

Хива, Бухоро, Қўқон хонликларида XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг бошларида маданий турмуш соҳасида, маънавий меросни ўрганиш, маданий алоқаларни кучайтириш, санъат, адабиёт, маърифат тарқатишда, умуминсоний қадриятларни ўрганишга интилиш тарихдан маълумдир. Албатта, бу борада барча хонликларда мактаб ва мадрасаларда дин ҳукмрон бўлиб, билимлар шу диний илмларга бўйсундирилган ҳолда ўргатилди. Айрим илм-фан, жумладан адабиёт соҳасида давр руҳи акс эттирилган асарлар яратилди.

Хоразмда Хива хонлиги даврида Шермуҳаммад Мунис, унинг жияни Муҳаммад Ризо — Огаҳий, Комил Хоразмий, Аваз Утар каби олим, фозиллар, тарихчи мутаффакирлар ижод этдилар. Улар ўзбек адабиёти, маданияти ривожига муҳим саҳифа очдилар.

Бухоро хонлигида Абдурахмон Жомий «Тарихи Абул Файзхон», Муҳаммад Вафой «Тухфаи хони», Амин Бухорий «Убайдуллонома», Муҳаммад Шариф «Тажат-таворих», Муҳаммад Мир Олим Бухорий «Фаномаи султоний» асарларини яратдилар, Мушфиқий, Мужрим Обид, Хиромий каби шоирлар ижод этдилар.

Қўқон хонлигида, XVIII асрнинг охири — XIX асрнинг биринчи ярмида Ғозий, Махмур, Увайсий, Нодирабегим, Гулханий каби шоирлар яшаб, ижод этдилар, ўз ғазаллари, девонлари билан Мовароуннахр, Туркистон маданияти ривожига ўзбек маънавий меросини бойитишга катта ҳисса қўшдилар. Мовароуннахр ва Туркистон хонликлари даврида гуманитар илмнинг турли соҳаларига оид яратилган тарихий, бадиий, ижтимоий, фалсафий асарларда ўз давридаги таълим-тарбия, ҳуқуқ-ахлоқ, инсоний, маънавий муносабатлар, турли табақаларнинг ўзаро маънавий алоқаларига оид қимматли фикрлар баён этилди. Лекин улар махсус, айниқса, педагогика тарихи нуқтаи назаридан ўрганилмади.

КОМИЛ ХОРАЗМИЙ

Ҳаёти, ижтимоий-маърифий фаолияти

XIX аср ўзбек ижтимоий ва адабий ҳаётининг йирик вакилларида бири Комил Хоразмий 1825 йилда Хива шаҳрида туғилди. Унинг асл исми Муҳаммадниёз бўлиб, Комил унинг адабий тахаллусидир. Комил Хоразмий аввал маҳалладаги масжидда таҳсил олди, дарсдан ташқари вақтларда ўз даврининг билимдонларидан, мадраса мударриси бўлган отаси Абдулла Охундан сабоқ олди, кейинчалик Хивадаги мадрасалардан бирида ўқиди, араб ва форс тилларини чуқур ўрганди, Фирдавсий, Рудакий, Жомий, Алишер Навоий каби Шарқ адабиётининг буюк намояндаларининг асарларини кунт билан ўқиб, ўрганди. Фахриддин Сайфийнинг «Латоифат-тавоиф» («Турли тоифаларнинг латифалари») асарини ўзбек тилига таржима қилди. У Оврупо нота тизимидан илҳомланиб, «Хоразм танбур чизиги» деб номланган

нота ихтиро қилди, «Рост» мақомига боғлаб «Мураббаи комил», «Петрави Феруз» каби куйларини ўзи яратган нотага туширди, Худайберган Мухркон, Матёқуб Фазочи, Абдулло Гулобий, Собир Маҳрам каби мусиқа-шуносларни етиштирди.

Комил Хоразмий Хивада Саид Муҳаммадхон хонлиги даврида 10 йил ҳаттотлик вазифасида ишлади. 1865 йилда Муҳаммад Раҳимхон хонлиги даврида Мирзабоши бўлиб хизмат қилди. Бу лавозимда ишлаб турган йилларида ҳаттотлик бўйича бир қанча шогирдлар етиштирди.

Комил Хоразмий давлат арбоби сифатида Хоразм халқининг маънавий маданиятини ривожлантиришга салмоқли ҳисса қўшди. Унинг бошчилигида 1874 йилда Хивада нашриёт ташкил қилинди, Алишер Навоий каби буюк алломаларнинг асарлари чоп этилди. 1883 йилда унинг раҳнамолигида рус тузем мактаби очилди. Комил Хоразмий Тошкентда бўлган чоғида унинг маданий ҳаёти билан танишади, олган таассуротларини «Қасидаи наврӯз» асарида ифодалайди. Комил Хоразмий шеърӣ асарларида мужассамлаб «Девони Комил» номида девон тузади, Хоразм тарихига оид «Фирдавсул иқбол» асарини яратади.

Комил Хоразмий 1894 йилда 74 ёшида вафот этди.

Комил Хоразмийнинг маърифатпарварлик ғоялари

Комил Хоразмий ўз асарларида маърифат, ахлоқий камолот, ватанпарварлик ғояларини олға сурди. У илм-маърифатнинг халқ, жамият фаровонлигида, инсоннинг ахлоқ камолотида тутган ўрни, ахлоқий ва нафосат тарбиясини узвий бирлиги ҳақидаги педагогик фикрларини ҳам баён этди.

Комил Хоразмийнинг фикрича, илм-ҳунар, илм-маърифат инсон ахлоқий камолоти, ижтимоий-маънавий ҳаётининг ривожи учун хизмат қилиши керак. Шоир дейди:

Эмас кишига бу дунёда мулк мол камол,
Хусуни илму-ҳунар келди безавол камол¹.

Шоирнинг таъкидлашича, мол-мулк, давлат камолат белгиси эмас. Инсон учун зарур бўлган бу маънавий

¹ Комил Хоразмий. Танланган асарлар. Т. Ўзбекистон бадиий адабиёт нашриёти. 1961 й. 17-бет.

фазилатни илм-фан, ҳунарни, замонавий билимларни ўрганиш билангина эгаллаш мумкин.

«Камол бергусидур сўзга шухрату таъсир,
Бу қушга қилғали парвоз паррубол камол»¹-дир.

Шоирнинг фикрича, камолнинг маъниси илмни ўрганиш, яратишдир.

Камтарлик эскирмайдиган, энг гузал инсоний фазилатдир. Бу фазилатларга эга бўлганлар обрў-эътиборли комил инсонлардир. Камтарлик инсонни турли нохушлик ҳижолатликдан сақлайди.

Комил Хоразмийнинг таъкидлашича, ахлоқий тарбия нафосат тарбияси билан узвий бирликда амалга оширилиши керак. Адабиёт ижтимоий тафаккур шаклларида бири сифатида инсон бадиий камолотига хизмат қилиши лозим.

Улуғ мутафаккир тил бойлигини пухта, чуқур билишни ижобий фикрлаш малакасини эгаллашнинг асоси ҳисоблайди. У гузал сўзликни донишмандлик деб билади. Шунга кўра, одамларни, жумладан ёшларни сўзлаш маданиятини эгаллашга даъват этади.

Комил Хоразмий Ватанга ва халқ учун, унинг маърифий, маданий равнақи учун хизмат қилишни инсонпарварлик, комил инсонлик деб билади. Унинг фикрича, бу йўлдаги фидоийлик инсон камолотининг асосидир. Шоир дейди:

Нихон эт ўзни Ватан кофи ичра анкодек,
Сенга йўқ бўлса мурод иштиҳор ғурбат аро.
Ватанда сокин ўлуб сайр эт олами боло,
Сафарни айламагил ихтиёр ғурбат аро².

Комил Хоразмий ўз ахлоқий қарашларида таъмагирлик, иккиюзламачилик, жоҳиллик, жаҳолат, тухмат каби иллатларни қоралайди. Унинг таъкидлашича, ҳаётда бўладиган нопокликларнинг олдини олиш — яхши инсоний фазилатларнинг барқарор бўлишига асосий воситадир. Улуғ мутафаккир ёмонликни ўзига касб қилиб олган одам бировга чоҳ қазиса, уни ҳам — алам ўтида куйдиришга ҳаракат қилса, қазиган чоҳига ўзи тушади, ёққан оловида ўзи ёнади:

¹ Ўша асар, 17-бет.

² Ўша асар, 16-бет.

Бировни ёқса киши ёнғай ўзи ул ўтға,
Ким шам ўртади парвоналарни, топди гудоз.

Комил Хоразмийнинг ижтимоий-маърифий соҳадаги фаолияти, маънавият ва маданият равнақи йўлида қилган ишлари, инсон ахлоқий камолоти ҳақидаги ғоялари ҳозирги даврда педагогика тарихида ўзига хос ўринда туради.

МУНИС ХОРАЗМИЙ

Ҳаёти ва маърифатпарварлик фаолияти

Шермуҳаммад Авазбой ўғли Мунис Хоразмий XVIII аср охири ва XIX асрнинг биринчи яримларида яшаб ижод этган талантли шоир, тарихшунос, таржимон ва хаттот бўлган.

Мунис Хоразмий 1778 йилда Хива туманининг Қиёт қишлоғида Мироб оиласида дунёга келади. Ибтидоий таълимни қишлоқдаги мактабда олади, кейин ўқишни мадрасада давом эттиради.

Мунис Хоразмий, Хисрав, Ҳофиз, Шерозий, Жомий, Навоий, Бедил каби буюк алломалар асарларини мукаммал ўқиб ўрганади.

Унинг ижтимоий камолотида ўз даврining маърифатпарварларидан бўлган отаси Авазбой ҳам катта мавқега эга бўлади.

Мунис ўз шеърий асарларини тўплаб, 1815 йилда «Мунисул-ушшоқ» («Ошиқлар дўсти») номида девон тузади. Девонга «Саводи таълим» асарини ҳам киритади. Шоирнинг назм билан ёзган бу асари таълимий жиҳатдан унинг ижодида алоҳида ўринни эгаллайди. Мунис бу асарида ўзининг дидактик қарашларини, халқпарварлик ғояларини баён этади. У тарихшунос сифатида Хива хонлиги тарихига оид «Фирд веул иқбот» («Бахт боғи») асарини ёзади, XV аср тарихчиси Мирхоннинг «Равзатус-сафо» асарини ўзбек тилига таржима қилади.

Мунис Хоразмий 1829 йилда вабо касали билан вафот этади.

Маърифатпарварлик ғоялари

Мунис «Саводи таълим» асарида хат машқи, унинг моҳияти, уни ёзиш усуллари хусусида сўз юритади,

жамият ривожда хат машқининг катта аҳамиятга эгаллигини айтади. У дейди:

«Суз махза (ҳазина)нинг нишонаси ҳам,
Маъни дурининг ҳазинаси (қайғиси) ҳам,
Ҳар сўзки, кўнгилдин ўлди мавжуд,
Хат бўлмаса бўлғай эрди нобуд,
Хат айлар ўз аҳлини мукаррам,
Хатига чекиб улусни ҳар дам»¹

Шоир тилга кўп эрк бермасликни маслаҳат беради. Унинг таъкидлашича, ортиқча сўзамонлик киши бошига олтин зар ўрнига қаттиқ тош бўлиб тегиши мумкин.

Шоир дўст танлашда эҳтиёткорликни тавсия қилади, дўстлик масаласида ўз ҳаётида содир бўлган воқеани тасвирлаб дейди:

Бурун дўстлигдун қилиб ваъда фош,
Менинг бирла бир ерда туздинг (кун кечирдинг) маош.
Бўлур бу замон душмани дилҳарош (юракни ғашлатувчи),
Бошимга уарсен ғазаб бирла тош.
Асар қилмас энди сенга оҳу ёш,
Қани айлаган ваъданг, эй бевафо?

Мунис кишиларни огоҳлантириб шундай ёзади:

Гарчи зохирда барча дўст дурур,
Бўлма эминки, душманим йўқ дурур.
Яхши қилсанг назар жаҳон элига,
Жонингга ҳасм (душман) дўстинг — ўқ дурур².

Шоир ёмон сўзли, озор берувчи мурдорлар сифатини тасвирлаб, кишиларни, жумладан ёшларни улар билан ҳамсуҳбат бўлмасликка ундайди.

Тутма бадгу (хунук сўзли) бирла суҳбатким ёмон,
сўз заҳридин,
Неши занбури киби ҳар дам берур озорлар.
Ким яқинроқ борса итга урмоғидин инжитур
Балки тишлаб жисмин афғори тунин мурдорлар.³

Мунис нафс ҳақида сўз юритар экан, нафсга эрк

¹ Шермуҳаммад Мунис. Танланган асарлар, ЎзССР Давбад. Адабиёт нашр. Т., 1957, 351-бет.

² Ўша китоб, 329-бет.

³ Ўша китоб, 333-бет.

бериш кишининг ҳурматсизланишига, хорликка дучор бўлишига сабаб бўлишини айтади. Унинг фикрича, нафс балосига йўлиққан кишининг иззати тубанлашади, обрў-эътибори йўқолади. Шоир ёшларни бу балодан сақланишга даъват этиб шундай дейди:

Эй нафс, бўлур иззат эшиги мадрус (ёпиқ),
Булсанг не ажаб мазаллат (хорлик) ичра махбус.
Ҳар дунёга (пасткашга) қилиб нисор (сочиб) иззат
гўхарин,
Бисёр тукарсен обрўю номус.¹

Мунис Хоразмий ўз асарларида халқни адолатли, онгли, билимли бўлишга, жаҳолатдан йироқ туришга даъват этади, унинг фикрича, адолат шараф кўрки, осойишталик, хушнудликдир.

У адолатни улуғлаб дейди:

Адолатдин ўлди эл осойиши,
Эл осойиши — мулк осойиши...
Шараф кўрки шахдин адолат чоғи,
Эрур халқ хушнуд, холойиқ, доғи!²

Мунис зодагонлик, насл-насаб, мансаб ва бойлик билан ғурурланишни нодонлик ҳисоблади, «Ғурур этма аслингга, қил касби фазл» деб, яхши фазилатни насабдан юқори қўяди. У ёшларни камтарлик билан илм аҳли донишлар билан мулоқотда бўлишга, уларни ҳурмат қилиб эъзозлашга чорлади. Улуғ шоир илм-ҳунарда камол топиш учун ёшлиқдан ҳаракат қилиш зарурлигини айтиб, даврни ғанимат билишни таъкидлади.

Мунис Хоразмийнинг асарларида баён этилган таълим-тарбияга оид фикрлар фақат у яшаган давр учун эмас, балки ҳозирги давр учун ҳам қимматлидир.

НОДИРА

XIX аср ўзбек шеъриятида алоҳида ўрин тутган Нодира, Увайсий, Дилшод отин, Анбар отин ижодида инсон маънавий камолотини таъминловчи ғоялар ёрқин ифодасини топди.

Моҳларойим Нодира 1792 йилда Андижонда ҳукм-

¹ Ўша китоб, 335-бет.

² Ўша китоб, 22-бет.

дор оиласида туғилди. Отаси Раҳмонқулбий Андижон ҳокими, минг қабиласидан бўлиб, Фарғона ҳукмдори Олимхоннинг тоғаси эди.

Нодира 1808 йилда Қўқон ҳокими Умархон билан турмуш қуради. У маданият, адабиёт аҳлларига раҳно-молик қилади, унга замондош шоир Хатиф дейди: «...бу иффат садафининг инжуси Фарғона, Тошкент, Хўжанд, Андижон ва бошқа шаҳарлардан фозиллар, олимлар, хаттотлар, наққошларни ўз хизматига чақиртириб келди».

Нодира хаттотларга кўпгина китобларни кўчиртиради ва шоирларни янги девон, дostonлар ёзишга ташвиқ этади, яхши ишлаганлар хизматини қимматбаҳо нарсалар билан тақдирлайди.

«Заррин қалам» — «Моҳир хаттот» унвонини беради. Аммо Нодира ўзининг эзгу орзуларини амалга ошира олмади. У 1842 йилда Қўқонга бостириб кирган Бухоро амири Амир Насруллонинг фармонига биноан икки ва 12 ёшли набираси Муҳаммад Аминхон билан бирга қатл этилади.

Нодира ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ёзган ва уларни «Девон»ига мужассамлантирган.

Нодира ўз шеърларида муҳаббат, садоқат ва вафо хусусидаги фикрларини баён этади.

Нодиранинг инсон ва табиятига нисбатан қарашларида фақат шахсий туйғу ва муҳаббат эмас, балки инсон тарбияси ҳақидаги фикрлари ҳам намоёндыр. Унинг фикрича инсон барча мавжудотларнинг энг олийси, энг улуғидир. Инсон ҳаёт гўзаллигидан баҳраманд бўлмоғи лозим.

Нодира чин инсоний севгини баркамол инсонга хос фазилат ҳисоблайди. Шунга кўра, шоира инсонларни севги туйғуларини ҳис эта оладиган бўлишга даъват этади.

Нодиранинг тарбия ҳақидаги қарашларида инсон-парварлик ғоялари — адолат, инсоф, халқ манфаати муҳим ўринни эгаллайди. Шоира бу ғояларни ўз ижодида изчиллик билан тарғиб қилади. У султонларга хитоб қилиб, уларни лутфу карамли, адлу эҳсонли, халқ кўнглини шод этувчи бўлишга ундайди. У дейди:

Бўйлаким, мумтоз эурсен барча султонлар аро,
Шод қилғил бандаларнинг кўнглини эҳсон этиб.¹

¹ Нодира. Икки жилдлик. Биринчи жилд. Т. Ғ. Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. 1968, 84-бет.

Нодира доимий равишда халқ аҳволидан хабардор бўлмаган, унга эътибор бермаган хон, султонларнинг шону шавкати беҳуда эканлигини баралла айтади. Нодира ёзади:

Фуқаро ҳолига гар боқса ҳар шоҳ, анга,
Хашмату салтанату раъфату шон барча абас (беҳуда).
Шоҳ улдурки, раиятга тараххум қилса,
Йўқ эса қондан амну амон барча абас¹.

Нодира инсонлар, шоҳларни мол-дунёга ҳирс қўймасликка даъват этади. Унинг фикрича бу дунё ўткинчидир. Шунинг учун молга ҳирс қўймаслик керак, қасрлар қуришга ҳожат йўқ.

Нодиранинг фикрича, инсонийлик, муҳаббатнинг мавжудлиги инсоннинг ҳақиқий инсон эканига далolatдир. Шунинг учун ҳам у инсонларни муҳаббат соҳиб-би бўлишга даъват этади.

Муҳаббатсиз киши одам эмасдир,
Гар одамсан, муҳаббат ихтиёр эт.² —

дейди шоира.

Нодира ҳаётнинг туб моҳиятини яхшилик биносини барпо этишдан иборат деб билади. Унинг фикрича, кимки тириклик чоғида яхшиликлар қилиб, кишиларни хурсанд этиб яшаса, яхшилик бунёд этган бўлади, ўзининг бу эзгу ишлари билан ўзидан кейин ҳаётда ёрқин хотира қолдиради.

Нодира чинакам дўстликни тарғиб қилади. Унинг фикрича, чинакам ёр, дўст, оғир, ғамли кунларда дўстининг ёнида бўлади. Агар шундай қилмаса, у чин дўст эмасдир.

Умуман, Нодира ўз шеърларида баркамол инсонни улуғлади. Таълим-тарбияга оид кўп фойдали ўғитларни баён этди. Унинг бу фикрлари китобхоннинг ҳаёт, севги, яхшилик, баркамоллик тушунчаларининг туб моҳиятини англаб олишига, гузал фазилатли бўлиб камол топишига ёрдам беради.

¹ Ўша китоб, 118-бет.

² Азиз Қажумов. Қўқон адабий муҳити. Т. «Фан» нашриёти, 1961, 222-бет.

МУҲАММАД РИЗО ЭРНИЁЗБЕК УҒЛИ ОҒАҲИЙ

Ҳаёти, адабий-илмий фаолияти

Муҳаммад Ризо Огаҳий 1809 йилда Хива шаҳри яқинидаги Қиёт қишлоғида таваллуд топади. Уч яшарлигида отаси Эрнийезбек вафот этади. У тоғаси — хоразмлик машҳур шоир Шермуҳаммад Аваз уғли Муниснинг тарбиясида бўлади, унинг кўмағида хат-саводини чиқаради. Сўнгра Хивадаги мадрасалардан бирида таҳсил олади, форс, араб тилларини мукаммал ўрганади.

Огаҳий ўз ижодий фаолияти давомида Саъдий Шерозийнинг «Гулистон», Ҳусрав Дехлавийнинг «Ҳашт беҳишт», Абдураҳмон Жомийнинг «Баҳористон», Кайковуснинг «Қобуснома», Хусайн Воиз Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний» асарларини ўзбек тилига таржима қилади, ўз миллатини Шарқ адабиётининг нодир дурдоналари билан баҳраманд этади. У ўз даврида таниқли мутафаккир, олим, моҳир ҳаттот, таржимон сифатида шуҳрат қозонади, илғор дунёқараши билан илғор фикрларнинг етишувига ўз ҳиссасини қўшади.

Огаҳийнинг халқпарварлик ғоялари

Огаҳий халққа яхшилик қилишни ўзининг инсоний бурчи деб билади. Огаҳийнинг фикрича, оддий халққа хизмат қилиш маънавий қашшоқланишнинг олдини олувчи чорадир. Халққа холис хизмат қилган кишининг мартабаси баланд, элда қуёшдек азиз бўлади. Бу ғоя Огаҳий педагогик қарашларининг асосий мазмунини ташкил этади. Инсон маълум бир жамиятда ҳаёт кечириб, тарбияланар экан, шу жамият аъзолари билан мулоқотда яшамоғи керак.

Огаҳий инсон камолоти ҳақида

Огаҳий инсон камолга етишиши учун, ёшлигидан илм ва касб-ҳунар эгаллаши шарт эканлигини таъкидлайди. Унингча, илм-маърифат инсоннинг маънавий камолотида ва жамият тараққиётида кучли воситадир, илмларни эгаллаш ҳар бир мусулмон учун ҳам қарз, ҳам фарз. Инсон қадр-қиймати унинг «симму зари» (олтин ва кумуши) билан эмас, илму ҳунари, ожизу бечораларга кўрсатадиган ҳиммати билан баҳоланади.

Огаҳий одамларни шундай фазилат соҳиби бўлишга даъват этади.

Огаҳий илмга интилишни юқори баҳолайди ва ҳар бир инсон илмларни эгаллаши зарурлигини айтади:

Илм андоқ ганжи нофиъдур бани одамгаким,
Кимда ул бўлса, ики олам бўлур обод анго.
Касби илм этмай киши гар қолса маҳзи жаҳл ила,
Икки олам обрўйи бўлғуси барбод анга.¹

Огаҳий таълим-тарбия ҳақида

Огаҳий тоғаси Мунис хонадонига келган илм аҳли ва шоирлар суҳбатини тинглаган. Бу суҳбатлар унинг ижодий ривожига, унда меҳмондўстлик туйғусининг доимий қарор топишида муҳим аҳамият касб этган, ёшликдан бу фазилатни қадрлаган.

Огаҳий меҳмондўстликни гузал фазилатлардан бири ҳисоблади. Меҳмонга чуқур ҳурмат билан қараш, меҳмон кутиш, кузатиш одоби Огаҳий ижодида ўз ифодасини топди, одамларни бу фазилатни эгаллашга даъват этди.

Агар меҳмон снга бўлса муяссар,
Анго жонинг уйин жой эт муқаррар.
Чу меҳмон дўстингдур хоҳ душман,
Очук юзликни иззатни қил фан.²

Огаҳийнинг таъкидлашича, инсонга дўст ва душманни ажратиб олиш ҳаётда ўз ўрнини топиб олишда ғоят муҳимдир. Унинг фикрича, тўғри сўз кишилар ҳаётда қийинчилик билан яшасаларда, дунёнинг мавжудлигини сақлаб турадилар, мангу яшайдилар.

Огаҳий одамларни халққа холис хизмат қилишга даъват этиб дейди:

Гар азиз ўлмоқ тиларсан хизмати ихлос ила,
Ким, сабаб хизмат эрур, ҳар кимки бўлди аржуманд.
Кўрки зулмат ҳайли дафъига чекар ҳар субҳ тийғ,
Офтоб ул ваҳж бирла сурхи рўю сар баланд.³

Огаҳий таълим-тарбия илмларни эгаллаш ва тилни

¹ Огаҳий. Асарлар. 1-жилд. Т., 1971, 71-бет.

² Огаҳий. Асарлар. Т., 1972, 2-жилд. 269-бет.

³ Огаҳий. Асарлар. Т., 1972, 2-жилд. 269-бет.

билишда муҳим аҳамиятга молик эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, тил инсонни бошқа мавжудотдан фарқ қилиб турадиган асосий белгидир, сўз ва тил «такаллум» қилишга, «фасоҳат ва нафосатга», «кўнгил маҳзанидан жавоҳир сочиш» учун берилгандир.

Огаҳийнинг уқтиришича, инсон билан табиат ўртасидаги уйғунлик, табиат гўзаллиги инсон тафаккури, маънавий дунёси ривожига ғоят муҳимдир.

Огаҳийнинг педагогик қарашларида нафосат тарбияси ҳам юқори баҳоланади. Огаҳий нафосат тарбиясини Ватан табиати, унинг гўзаллиги билан боғлиқ ҳолда амалга оширишни тавсия этади, баҳор фаслини таърифлаб дейди:

Ўйла етурди жаҳонга зинату аро баҳор,
Ким бори ер юзин этти жаннатул маъво баҳор¹.

Огаҳий педагогик қарашларининг аҳамияти

Муҳаммад Ризо Огаҳий ўз ижодий фаолиятида бинобарин ёшларни одамларни халқ, Ватан, жамият фаровонлиги йўлида хизмат қилишга даъват этди. У дўстликни, меҳмондўстликни, ахлоқий гўзалликни улуғлади. Инсонларни зийракликка, тўғри сўзли бўлишга чорлади. Унинг бу фикр, ўғитлари ҳозир ҳам педагогик қадрият сифатида қимматлидир.

БЕРДИМУРОД БЕРДАҚ

Ҳаёти, адабий-маърифий фаолияти

XIX аср ўрталарида жамият ижтимоий-иқтисодий ҳаётида қарама-қаршиликларнинг кучайиши натижа-сида халқ янгича фикрлай бошлади, дунёқарашида, ғоявий қарашларида жиддий ривожланиш бўлди. Ижтимоий ҳаётда, халқ онгида юз берган бу ўзгаришлар шу давр маданий ҳаётида катта мавқега эга бўлган Кўнхўжа, Ажиниёз, Ўташ; Бердақ каби демократик санъаткорлар асарларида ўз ифодасини топди.

Бердимурод Қарғабой ўғли Бердақ 1827 йилда Орол денгизининг жануби; ҳозирги Мўйноқ туманида балиқчи оиласида дунёга келди, 10 ёшида отаси ва онаси

¹ Огаҳий. Таъвизун ошиқин. Девон. 1972, 85-бет.

ўлиб, етим қолади, ғарибликнинг барча азобларини бошидан кечиради.

Бердақ аввал овулдаги бошланғич мактабда, сўнг мадрасада ўқийди. Алишер Навоий, Фузулий, Махтумкули каби мумтоз шоирлар асарларини кунт, зўр ихлос билан ўрганади.

Бердақ қорақалпоқ халқи тарихини, халқ оғзаки ижодини ўрганади ва ўз асарларида қорақалпоқ халқининг XVIII—XIX асрлардаги ижтимоий ҳаётини ифодалади.

Ватанпарварлик, инсонпарварлик ғоялари

Бердақ бутун ижоди давомида халқлар тенглиги, инсонпарварлик, ватанпарварлик, адолат ҳақидаги ғояларини олға суради.

Бердақ инсоннинг шахсий бахти халқ бахти билан боғлиқ деб билади. Унинг таъкидлашича, ҳар бир одам ҳақиқий бахтга эришиш учун ўз шахсий манфаатини халқ манфаати билан бирлаштириши, халқ бахти учун, керак бўлса, жонини ҳам аямаслиги керак. Шоир дейди:

Йигит бўлсанг арслон каби туғилган,
Ҳамиша сен хизмат этгил халқ учун.
Йигит бўлсанг арслон каби туғилган,
Ўзим демай, ғамхўрлик қил халқ учун...
Йигит деган яхши билимдон бўлур,
Билим ҳунар йигит учун шон бўлур.¹

Бердақнинг фикрича, инсон олий ахлоқий сифатларга, чунончи, беғаразлик, олийжаноблик, виждонлилик, меҳнатсеварлик, мардлик фазилатларга эга бўлиши лозим. У халқни бутун қалби билан севиши, унинг фаровонлиги учун қайғуриши, халқ билан бирга бўлиши зарур.

Бердақнинг ўқтиришича, инсон ор-номусли, ақл-идрокли бўлиши керак. Шундай хислатларни эгаллаши учун эса, у нодон, беномуслардан йироқ, доно ва оқил кишилардан одоб ўрганмоғи лозим.

Бердақ жамиятда юз бераётган воқеаларни идрок этишда, аввало, халқнинг ҳаётий тажрибаси ва донишмандлигига суянади, ҳукмдор аввало халқ манфаатлари

¹ Бердақ шеъриятидан. Т., 1983, 9-бет.

ҳимоячиси бўлиши, халққа хизмат қилишни асосий вазифа деб билиши лозим.

Бердақ жамиятда бахт ва адолат равнақ топиши, барқарор бўлиши учун ҳукмдор одил ва доно бўлиши керак, деган ғояни илгари суриб, халққа хизмат қилиш кераклиги ҳақида фикр юритганда, биринчи навбатда, тўғрилиқ, ҳақиқатгўйлик, адолат билан иш юритиш керак.

Шод қилиш учун Ватанни,
Бахт йўлини излар эдим мен...
Чўзмагил қўлингни бекор,
Ўйланиб, тўғри йўлдан бор.
Бўлса гар ақлли сардор,
То топгунча излар эдим.¹ — дейди Бердақ.

Бердақ меҳнат ва ақлий тарбия ҳақида

Бердақ меҳнатни унинг ижтимоий аҳамиятига қараб баҳолайди. Унинг фикрича, жамият фаровонлиги учун қилинган меҳнат шон ва шарафга муяссардир. Бердақ ўз ватани ва халқи бахт-саодати учун жон фидо қилиб меҳнат қилганларни, ҳақиқий ватанпарвар ҳисоблайди.

Унинг фикрича, жамият, халқ фаровонлиги йўлида қилинган меҳнат инсонни шарафга муяссар қилади.

Бердақ, ақлий тарбияга ҳам алоҳида эътибор беради. Унинг таъкидлашича, ақлли кишининг сўзи билан иши бирдир. Катта ақл эгаси тоза кўнгилли, ҳақиқатгўй бўлади, узоқни кўзлаб, халқи учун ишлайди:

Ақллилар билур сўзни фарқини,
Хур қилмагай ундай киши халқини.
Билур ақл билан узоқ яқинни,
Шундай одам ишлар доим халқ учун.²

Бердақ ёшларнинг ақлий тарбиясида мактабнинг мавқеи катта эканлигини таъкидлайди. Мактабда таълим олган бола, нафақат ўқиб ёзишни ўрганиши керак, у мустақил фикрлаш қобилиятига эга бўлиши, ижодий фикрлаш кўникмасини эгаллаши лозим. Ота-оналар болаларини етти-саккиз ёшида мактабга беришлари керак. Мактабда болани яхши хулқ-атворли қилиб тарбиялаш лозим.

¹ Ўша китоб, 30—31-бетлар.

² Ўша китоб, 13-бет.

Бердақ билим ва тарбия ҳақида фикр юритар экан, мактабда дарс берувчи муаллим ўз хушмуомалалиги, пок қалблиги, ҳақгўйлиги, ўз фанини яхши пухта билиши билан болаларга ўрнатқан бўлиши кераклигини айтади.

Бердақ оила тарбияси ҳақида

Бердақ оиланинг бола тарбиясида муҳим ўрин тутишига алоҳида аҳамият беради. У болага муҳаббатни оила бахтининг асоси деб билади. Бердақ оила муҳитида ота-оналар билан болалар ўртасида ўзаро ҳурмат бўлгандагина тарбия яхши натижаларга эришиш мумкинлигини айтади. Бердақнинг уқтиришича, инсон туғилган пайтиданоқ тарбияга муҳтождир, унинг илк тарбиячилари, албатта ота-оналардир.

Бердақ ғамхўр ота сифатида дейди:

То ўлгунча тўғри сўзла,
Отангни, онангни ўйла,
Яхшига яхшилиқ айла,
Бу одамзод нақши, болам.
Етим кўрсанг кўнглингни бер,
Яхшилар сенга шуни дер,
Мақтаниб демагил, мен шер,
Мағрурликни қўйгил болам.¹

Бердақ бахт-саодатга асосланган дўстликни, инсоний муҳаббатни, халққа ва жамиятга хизмат қилишга интилиш каби инсоний фазилатларни улуғлайди, халқни аҳил, ўзаро меҳрибон бўлиб яшашга, душманга нисбатан зийрак бўлишга ундайди.

Шоир дейди:

Халойиқ бир бўлиб яшанг меҳрибон,
Туғилган ер учун хизмат яхшироқ...
Одам боласига зийнат номус-ор,
Юздан кам бўлмасин, таниш, дўсту-ёр.²

Бердақ қарашларида ахлоқ тарбияси

Бердақнинг таъкидлашича, барча одамлар инсонпарвар ва адолатли бўлса, жамият гуллаб-яшнайдир. Бунинг учун эса, халққа таълим бериш, унда ижобий хулқ атвори тарбиялаш лозим. Тарбия илк болаликдан бошланиб, бутун умр мобайнида давом эттирилиши

¹ Ўша китоб, 35, 36, 37-бетлар.

² Ўша китоб, 14-бет.

керак. Чунки инсон тайёр ахлоқий сифатлар ва характер билан дунёга келмайди. Ўсиб, улғайиб бораётган бола жамиятдан ҳоли равишда яшай олмайди, жамият унинг хулқ-атворини ижтимоий мазмун билан бойитади, жамият инсонга тарбиявий таъсир кўрсатади. Бердақ ақлли, юксак ахлоқли инсонни халқ бахти ва фаровонлиги учун курашишга даъват этади.

Бердақ ахлоқ ҳақидаги фикрларини насихат тарзида баён этди, инсонни ахлоқли қилиб тарбиялаш мумкин деб билди, халққа хизмат қилишни талаб этади.

Бердақнинг ахлоқий қарашларида виждонлилик, ҳаққонийлик, ростгўйлик, халққа ва дўстга содиқлик, севгида садоқатлилик, камтарлик, мардлик, саҳийлик, меҳмондўстлик, донолик, билимга қизиқиш каби энг яхши инсоний фазилатлар алоҳида ўринда туради.

Бердақнинг фикрича, ахлоқий тарбияда муайян боланинг руҳиятини чуқур ўрганишни, муҳитни, характерини, дунёқарашини, хулқини, ирода-қобилиятини билиш, мавжуд муҳитни ҳисобга олиш керак. Шундагина бола чуқур билимли, яхши ахлоқли бўлиб шаклланади, даврнинг муносиб фарзанди бўлиб етишади, унга муяссар бўлиш учун фаол ҳаракат қилмоқ керак.

Умуман, Бердақ қорақалпоқ халқининг одил мутафаккири сифатида халқ учун хизмат қилди, ватанни севди, бутун ҳаётини халққа, ватанга бахш этди, ёшларда инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик фазилатларини камол топтиришда мураббий бўлди.

МАҲТУМҚУЛИ

Ҳаёти ва ижтимоий фаолияти

Туркман шоири ва мутафаккири Маҳтумқули Давлат Мамед ўғли 1733 йилда туғилади. У аввал овул мактабида, сўнг Хива, Бухоро ва Андижон мадрасаларида таълим олади. Гуманитар ва табиий фанлар билан бирга, заргарлик ҳунарини ҳам ўрганади. У Озарбайжон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистонда саёҳатларда бўлади. Бу юртлар халқ оғзаки ижодини, ёзма адабиётини ўрганади, маданияти билан танишади. Низомий Ганжавий, Алишер Навоий, Абулқосим Фирдавсий ижодидан баҳраманд бўлади. Маҳтумқули ўз давридаги муҳим ижтимоий-сиёсий, таълим-тарбияга доир фикрларини

«Бўлмаса», «Келгай», «Ёмғир ёғдир, султоним», «Найлайин», «Ётмас», «Бўлар», «Кечки замона», «Билинмас» каби асарларида акс эттиради. Бу асарларида туркман уруғини бирлашишга даъват этади. Инсонни ва инсоний муҳаббатни улуғлайди.

Маҳтумқули 1793 йилда вафот этади.

Ватанпарварлик ғоялари

Маҳтумқули инсоннинг бахти, тинчлиги халқ, Ватан бахти билан бевосита боғлиқ, шу сабабли ҳам одамлар Ватан, халқ учун жонини фидо қилиши керак деган фикрни олга суради. Шоир ватанпарварлик тарбиясини барча тарбиянинг асоси деб билади.

Маҳтумқулининг фикрича, марказлашган давлат, мамлакат барпо этиш йўлида каттадан кичик, бутун халқ жонбозлик кўрсатмоғи, бир ёқадан бош чиқариб фидоийлик кўрсатмоғи лозим. Бунинг учун халқ онгини уйғотиш, кўзини очиш керак.

Ватанпарвар чидамли, хушёр бўлмоғи лозим. Чинакам фарзанд ватан, она-юрт, халқнинг ор-номусининг ҳар нарсадан юқори қўйсин, керак бўлса, азиз жонларини қурбон қилишга ҳам тайёр турсин.

Маҳтумқули одамларни ватан табиатини севишга ундайди, табиат гўзаллигини ҳимоя қилганларни ҳақиқий ватанпарвар деб билади.

Адиб она ернинг хислати, гўзаллигини таърифлаб, одамларда унга муҳаббат уйғотади, уни эъзозлашга даъват этади. Унинг васф этишича:

Ери гўзал-хаста одам соғ бўлур,
Оғриқ, бежон, ғариб кўнгли чоғ бўлур.
Сарчаман дарахти билан боғ бўлур,
Ажаб, қуш солмоққа овлоқлари бор.¹

Маҳтумқулининг таъкидлашича, инсон учун униб-ўсган еридан айрилиш-жонидан айрилишдан кўра дахшатлироқдир.

Айрилиш она-отамдан,
Кўзим қувончи-ватандан.
Жон бермак осон ҳижрондан².

дейди Маҳтумқули.

¹ Маҳтумқули. Танланган асарлар. Т. 1958, 89-бет.

² Уша асар, 163-бет.

Маҳтумқули инсоний фазилатлар ҳақида

Маҳтумқули васф этган энг гўзал фазилатлардан бири одамгарчиликдир. У ёшларнинг энг яхши инсоний фазилат эгаси бўлишларини, катталарни ҳурмат қилиб, уларга иззат-икром кўрсатишларини истайди, уларни мардликка даъват этади.

Маҳтумқули туркман халқининг энг яхши удумларини — иноқлик, меҳмондўстлик, аҳиллик, тўғри сўзлик фазилатларини улуғлаб, бу фазилатлар инсонни безовчи ҳислатлар эканини айтади, меҳмондўстликни мардлик ва одамгарчиликнинг энг гўзал белгиси деб билади.

Мард ўғлидир элга ёзар дастурхон,
Тўғри сўз устида берар ширинжон.
Умрини ўтказар, айтмади ёлғон.¹

Маҳтумқулининг таъкидлашича, меҳмон ким бўлишидан қатъий назар, унга иззат-икром кўрсатиш, уни ёруғ юз, ширин сўз билан қарши олиш лозим.

Маҳтумқули ҳалоллик, камтарликни, тўғри сўзликни инсонни зийнатлантирувчи, унга шону шараф келтирувчи фазилат ҳисоблайди.

Маҳтумқули ўзининг педагогик қарашларида меҳнат аҳлининг ижодкорлик фазилатини биринчи ўринга қўяди. Уни улуғлайди, ҳаёт ва жамиятнинг таянчи деб билади. У дейди:

Ери гўзал-хаста одам соғ бўлур,
Оғрик, бежон, ғариб кўнгли чоғ бўлур.
Сарчаман дарахти билан боғ бўлур,
Ажаб, қуш солмоққа овлоқлари бор².

Демак, ерни гўзаллаштириш — боғ-роғлар барпо этиш — барча инсон ва жонзодларга қувонч, саломатлик бахш этишдир.

Маҳтумқули ҳаётни севади: одамлар дунёда шод-хуррам, аҳил, дўстликда яшашларини истади. Катталарни сийламоқ, уларга ҳурмат бажо келтирмоқ, ёшлар тарбиясида биринчи ўринда туриш керак. Шоирнинг таъкидлашича, ёшлар ота-оналар иззат-ҳурматини жойига қўймоқлари, ҳамма жойда, ҳар бир ишда уларнинг кўнглини олишлари лозим.

¹ Ўша асар, 117-бет.

² Ўша асар, 89-бет.

Маҳтумқулининг ўзи отаси Озодий сингари ҳар бир одамнинг, у хоҳ бой, хоҳ хон бўлсин, халқ билан бирга бўлишини инсоний бурч, юксак фазилати ҳисоблади.

Маҳтумқулининг олға сурган бу педагогик фикрлари ҳозир ҳам ёшларни энг яхши инсоний фазилатлар эгаси, комил инсон бўлиб етишишларида ҳаёт дарслиги бўлиб хизмат қилади.

АБАЙ ҚҶНОНБОВ

Ҳаёти, ижтимоий-маърифий фаолияти

Қозоқ халқининг буюк фарзанди Абай (Иброҳим) Қўнонбоев 1845 йил 10 августда Семипалатинск вилоятида туғилди. 10 ёшга етгунча оилада тарбияланди, бошланғич маълумотни мадрасада олди. У Алишер Навои, Саъдий Шерозий, Хўжа Ҳофиз, Ғузулий асарларини мустақил ўқиб ўрганди.

Абай 10 ёшидан бошлаб шеърлар ёза бошлайди. У ўз давридаги ижтимоий, маданий ҳаёт билан танишади, келажакка умид билан қарайди, бутун умри давомида адолатсизликка, нодонликка қарши курашади.

Абай таълим-тарбия ҳақидаги фикрларини «Маъъуд», «Искандар», «Азим қиссаси» дostonлари ва фалсафий қарашлари ифодаланган «Насихатларда» акс эттиradi.

Абай 1904 йил 23 июлда вафот этади, ўзи яшаган Жидебой қишлоғида дафн этилади.

Абайнинг маърифатпарварлик ғоялари

Абай гарчи соф педагогик асарлар яратмаган, бево-сита мураббийлик билан шуғулланмаган бўлса-да, унинг ижодида ёшлар тарбиясига оид насихат ва йўл-йўриқлар мавжуддир. У ўзининг тарбия хусусидаги қарашларини психологик жиҳатидан чуқур асослаган.

Абай халқнинг маънавий эҳтиёжларини қондириш учун одамларни ҳалол меҳнат қилишга, доно ва билимдон одамларнинг маслаҳатларига қулоқ солиб, илмдан баҳраманд бўлишга даъват этади, ишёқмаслик, фаолиятсизлик, лоқайдлик каби иллатларни қоралайди, бу иллатлар болалар тарбиясига салбий таъсир кўрсатаётганини уқтиради. Унинг фикрича, эрксизлик, жаҳолат,

ночорликдан қутулиш учун халқ билим олиши, илғор халқларнинг маданиятини ўрганиши, ўз фарзандларини бу маданиятдан баҳраманд қилиши керак, дунё ҳақидаги билимларсиз яшаш улкан зарарли ва нодонликдир.

Абай бола тарбияси ҳақида.

Абай болаларда фанга қизиқиш ва интилишни ривожлантириш лозимлигини, бусиз билим олиш мумкин эмаслигини уқтиради. Ёшлар мол-дунё орттиришга ружу қўймасдан, иложи борича илм олишга интилишлари зарур. Китоб — билим ҳазинаси, уни ўқиб, ўрганиш керак. Билим йўли гоят машаққатли бўлса ҳам, уни меҳнат қилиб эгаллашга интилиш, номусли ва ҳақиқатгўй бўлиш лозим. Абай болаларни шу йўл билан халққа яхшилик қилишга ундайди. Унинг фикрича, давлат мактаблар очиши, бу мактаблар учун зарур маблағларни халқ ўз зиммасига олмоғи лозим, токи унда ҳамма ҳатто қизлар ҳам билим олсинлар. Ўшандагина ёш авлод камолотга эришади.

Абай ўзининг амалий фаолиятида ўз болаларининг ўқиши билан мунтазам шуғулланади, улар билан дилдан суҳбатлар қўради, ўқишда уларга кўмаклашади. У таълим-тарбия соҳасидаги қотиб қолган ақидаларга — қуруқ ёдлашга, дўқ-пўписа билан ўқитишга қарши чиқади. Ёшларни илмни онгли равишда эгаллашга, оқилона тартиб-интизомли бўлишга чақиради. Абай болаларда билимга қизиқишни аланга олдиришни, мустақилликни кучайтиришни, уларни ўрганилаётган нарсанинг моҳиятини англашга одатлантиришни — билим олишнинг зарурий шартларидан бири деб ҳисоблайди. У ҳар бир одам ўз олдига кўпчиликка наф етказишни мақсад қилиб қўйиб, илмларни ўрганиши лозим. Ҳар бир одам ўрганаётган илм-ҳунарни турмушга татбиқ қилиш мақсадида ўрганмоғи керак. Чунки илмни фақат билиб қўйиш учунгина ўрганишнинг фойдаси йўқ. Киши ўзининг билмаган нарсасини билиб ўрганса, ундан беқийс ҳузур-ҳаловатга эришади. Агар киши илмга астойдил меҳр қўйиб ўрганса, унда янада кўпроқ билсам экан, деган қизиқиш пайдо бўлади. Шундагина у кўзи кўрган ҳар бир нарсани кўнглига маҳкам тутиб, ўқиб оладиган бўлади. Абайнинг фикрича, болаларга билим беришнинг самарали йўли, аввало уларга она тилини ўргатиш, сўнг уларни табиий фанлар билан ошно қилиш,

шундан кейингина чет тилларни ўргатиш лозим, илм ўрганиш моддий дунёни тўғри англаш, инсоний камолотга эришиш учун зарурдир. Лекин бу ҳам асосий муддао эмас. Асосий муддао, Абайнинг эътирофича, табиат сирларини ўрганиш, саноат, қишлоқ ҳужалиги ва савдони ривожлантириш, турли халқлар эришган илғор маданиятларни эгаллашдан иборатдир.

Олға сурган ғояларини Абай шундай ифодалайди:

Илм топмай мақтанма,
Ўрин топмай бопланма,
Хуморланиб шодланма,
Ўйнаб бекор кулишга!...
Одам бўламан десангиз.
Тилагинг, умринг олдингда,
Унга қайғу есангиз.
Ёлғон-яшиқ мақтанчоқ,
Эринчоқ, бекор мол чочмоқ,
Беш душманинг билсангиз!
Талаб, меҳнат, теран ўй,
Қаноат, раҳм, ўйлай қўй...
Бир олимни кўрсангиз,
«Ундай бўлмоқ қайда? — деб
Айтма илм суйсангиз.
Сизга илм ким берар
Ёнмай ётиб сўнсангиз!»

Шоир ёшларни илм эгаллашга чақирар экан, уни севиб, у билан жиддий шуғулланишга ундайди. Одам ҳар бир ишга меҳр-муҳаббат билан киришиши лозим, айниқса, илм эгаллашга меҳр билан, сидқидилдан киришиш зарур. «...чин ният билан ўрганаётган бўлсанг, унда илмга меҳринг худди ўз онангни меҳридай илиқ ва самимий бўлади. Сен илмга чиндан ҳам ихлос қўйсанг, у ҳам сенга меҳр қўяди ва сен уни тезроқ қўлингга киритасан. Агар сен унга чала меҳр қўйсанг, ўрганган илминг ҳам чала-чулпа бўлади»² — дейди Абай.

Илм олиш йўлидаги энг катта душман беғамлик ва бепарволик, деб тушунади Абай. Шу туфайли, у ёшларга беғам бўлмасликни уқтиради. Чунки беғамлик халқнинг, давлатнинг, ибратнинг, ақлнинг, ор-номуснинг душманидир; ор-номус бўлган ерда беғамлик бўлмайди. Инсон илм олиш жараёнида ақлий жиҳатдан тобора камолотга эриша боради. Тафаккурнинг ривожини нарс

¹ Абай. Танланган асарлар. Т., 1961 й.

² Ўша асар, 184-бет.

ва ҳодисаларни чуқур ва ҳар томонлама билиш имконини беради. Ақлли одам нарса ва ҳодисаларнинг туб моҳиятига етади, уларни тўғри баҳолаб, аниқ хулосалар чиқара олади.

Шоир шуни таъкидлайдики, билимга осонликча эришиб бўлмайди. Машаққатли меҳнат, зўр иштиёқ туфайлигина унга эришиш мумкин. Билимни узлуксиз такомиллаштириб бормоқ зарур. Шунингдек, билим олишда ҳеч қачон эришилган даражадан қаноатланмаслиқ керак. Билимни бойитишга, ўзидан кўра билимдонроқ одамлардан ўрганишга интилмаслик беғамлик ва бепарволик натижасидир. Билим мустақкам бўлиши учун уни ўзлаштиришдан ташқари, яхшилаб ёдда сақлаш ҳам жоиз. Улуғ маърифатпарвар ёшларни билимларни шу зайилда эгаллашга даъват этади.

Абай билимсиз одам иродасиз бўлишини, ўзгалар фикри билан яшашга одатланиб қолишини уқтиради. Шоирнинг таъкидлашича, илмсиз, мустақил фикрсиз, ақлсиз нодон бўлганлар яхши ва фойдали маслаҳатга ҳам қулоқ солмайдилар, уларнинг касби иғво тарқатиб, мақтанчоқлик, бировлар шаънини булғашдан иборат бўлади.

Абай ёшларни билим олиш билан бирга, фойдали ҳунарларни ўрганишга ҳам даъват этади. Зеро, яхши ҳунар ҳам моддий, ҳам маънавий катта бойликдир.

Хунари бор — ҳеч кимга қарам бўлмас,...

Ҳалол меҳнат — ҳеч қайда гуноҳ эмас!¹ — дейди адиб.

Абай тарбия воситалари ҳақида

Абай тарбиянинг турли воситалари ҳақида фикр юритганда оила, мактаб, меҳнат ва адабиёт орқали тарбиялаш хусусида гапиради. Болалар характери ва дунёқарашининг шаклланишида оила беқиёс катта аҳамият касб этишини ҳисобга олиб, бола тарбияси билан шуғулланувчи ота-оналар, аввало, ўзлари ҳар жиҳатдан тарбияланган бўлмоқлари зарур, деган ишончга келади. Шоир мактаб бола тарбиясида ҳал қилувчи ўрин тутишини эътиборга олган ҳолда, бу билим ўчоғида таълим-тарбияни ташкил этишнинг йўл-йўриқлари, ўзига хос томонлари ҳақида фикр юритади. У ёшлар тарбиясида адабиёт, айниқса, шеърятнинг аҳамиятига ало-

¹ Ўша асар, 74-бет.

ҳида аҳамият беради. Унинг фикрича, шеърӣ асарлар юксак маҳорат билан ёзилишидан ташқари, ғоят содда бўлган тақдирдагина тарбия ва таъсир кучига эга бўлади.

Улуғ мутафаккир Абай Қўнонбоев бутун ҳаётида халқнинг нодонлик, маданиятсизликдан ёруғлик, илм-фан, маданият йўлига чиқишига, ёш авлоднинг янги замонларга эришувига ишонади. Абай ўз ҳаётининг сўнгги дамларигача, ёшларнинг, халқнинг, ахлоқий тарбияси, таълими тўғрисидаги доно фикрлари билан ўз даврида жуда катта обрў қозонди. Унинг педагогик фикрлари қозоқ халқи тарбиясида салмоқли ўринда туради. Унинг ҳикматларга бой, фалсафий мушоҳадалар билан йўғрилган насиҳатлари ҳамон халқни тўғри йўлга бошламоқда.

Б Е Ш И Н Ч И Б О Б.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИДА ИЖТИМОИЙ ҲАЁТ, МАДАНИЯТ, ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ, ПЕДАГОГИК ФИКР.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида Марказий Осиё хонликлари — Бухоро, Қўқон, Хива хонлари ўртасида ўзаро қарама-қаршилик низо кучайди. Бундан фойдаланган чор ҳукумати ўзининг ёвуз ниятларини амалга оширишга киришиб, 1853—1895 йиллар давомида Марказий Осиёни босиб олди, мустамлакачилик сиёсатини кучайтирди, бу сиёсатга қарши кўтарилган халқ қўзғолонларини аёвсиз бостирди. У Марказий Осиё худудида истиқомат қилувчи турли халқларни бир-бирига қарши қўйиш билан улар ўртасида низони авж олдирди.

Чор Россияси Туркманистонда маданият, илм-фан, санъат, адабиёт, педагогик фикр соҳасида ҳам ўз сиёсий таъсирини ўтказди, чор Россияси мустамлакачилари босқинчи, зулмкор куч сифатида ўлкамиздаги миллий маданиятга, унинг ривожига тиш-тирноқлари билан қаршилик қилдилар. Халқимизни нодир миллий-маданий бойликларидан маҳрум этишга ҳаракат қилдилар.

Марказий Осиё чор қўшинлари томонидан босиб олингандан кейин ўлкада ўзига хос тарихий-сиёсий вазият юзага келди, миллий зулм кучайди, бу зулм биринчи навбатда маданият, фан, санъат, ижтимоий ва педагогик фикр, турмуш тарзига ҳам таъсир этди. Ўлкага кириб келган Оврупоча турмуш тарзи халқимиз-

нинг асрий турмуш урф-одат, анъаналари билан тўқнашди. Мана шу соҳада маълум зиддият ва айрим янгича турмуш тарзларига яқинлашув жараёни юз берди. Бу воқеа ва тарихий ҳодиса XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида бошланган жараён сифатида ривожлана бошлади. Бунда чор мустамлакачилари ўз мавқеларини мустаҳкамлашга интилдилар. Ўлкада юз берган бу ўзгаришлар илғор зиёлиларнинг дунёқарашида маълум даражада ўз ифодасини топди. Улар ўлкада чор маъмурлари қўллаган жабр-зулм ва улар кўрсатган қаршиликларга қарамай, илм-фан ва маданиятнинг умумий ривожига ўз ҳиссаларини қўшдилар. Улар ўзларидан олдин ўтган улуғ мутафаккирларнинг инсонпарварлик, педагогик фикр-ғояларини давом эттирадилар. Бунга Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, Аваз Ўтар, Завқий ва бошқалар ижодида кўриш мумкин.

АҲМАД ДОНИШ

Ҳаёти, ижтимоий-маърифий фаолияти

Аҳмад Дониш 1827 йилда Бухоро шаҳрида деҳқон оиласида туғилди. Отаси Аҳмадни тарбиялашга, ўқитишга алоҳида аҳамият беради. Аҳмад бошланғич билимни уйда онасидан олади. 9 ёшида мактабга кириб, бу ерда араб тилини ўрганади, математика, фалакиёт, география, тиббиёт, тасвирий санъат, тарих ва фалсафий билимларни мустақил равишда, эгаллаб, ўз даврининг илғор билимли кишиси бўлиб етишади.

Аҳмад Дониш XIX асрнинг иккинчи ярмида Бухоро Амири ўрдасида ёзиш-чизиш хизматида бўлади. Ўрдада у тарих, тиббиёт масалаларига оид китобларни ўзбек, тожик тилларига кўчириб ёзишга киришади.

Аҳмад Дониш ўрдада ишлаб юрган йилларида турли одамлар билан мулоқотда бўлиб, ҳаётий тажрибаси ортади, тез ортада катта обрў қозонди.

Аҳмад Дониш ўзининг таълим-тарбия, ахлоқ ва нафосатга доир фикр-мулоҳазаларини «Наводирул-вақое» асарида, хусусан, бу асарнинг «Инчон алоқалари ва уларнинг табиати ҳақида», «Никоҳ одобларининг баёни», «Уйланишнинг шартлари ҳамда қайнона ва келин ҳақида», «Ишқ муҳаббат ҳақида, севишганларнинг одоблари ҳақиқий ва мажозий ишларнинг баёни», «Фарзандларга васият; касб ва ҳунарнинг фойдалари ҳақида» бобларида аниқ ифодаланган. Бу бобларда муаллиф ин-

соннинг хулқ-атвори, меҳнатга бўлган муносабати тўғрисида қимматли фикрлар баён этган.

Аҳмад Дониш 1897 йилда 70 ёшида вафот этади.

Аҳмад Дониш касб-ҳунар ҳақида

Аҳмад Дониш ҳунар ўрганиш муаммосига алоҳида эътибор беради. У ёшларни ҳунарни фақат фойдали бўлгани учун эмас, балки ҳаётий зарурият бўлгани учун эгаллашга даъват этади. Аҳмад Дониш айтмоқчи бўлган фикр шуки, ота-она болалари билан бахтлидир. Улар болалари учун яшайдилар. Шу тўғрисида болалар ҳам ҳаётда учраётган қийинчиликлар учун ўз ота-оналарини айбламасликлари, сабр-чидам билан ўз тақдирларига бўйсунишлари керак.

Аҳмад Дониш касб танлаш ҳақида, касб танлашда унинг одамларга, жамиятга фойда келтиришига эътибор бериш кераклиги ҳақида билдирган фикрларини кўздан кечирар эканмиз, унинг ўқитувчилик касби хусусидаги қарашларида ахлоқ масаласига катта эътибор берганини кўрамиз. У ўқитувчини талабаларга кучли таъсир этувчи деб билади. Унинг таъкидлашича, ўқитувчилик касбини танлаганларнинг нопоклик ниятида бўлиши ҳолатда зарарлидир, чунки улар ўзларидаги ахлоқий бузуқликни ёш авлод ўртасида тарқатадилар. Демак, Аҳмад Дониш ўқитувчининг ахлоқий қиёфасига катта эътибор беради. У ўқитувчидан ёш авлод манфаатини биринчи ўринга қўйишни талаб қилади. Ўқитувчи ўқувчи ва талабаларга кўп билим бериш, ўз билимини ошириш ва чуқурлаштириш учун ўз устида кўп ишлаши лозимлигини айтади. Бундан кўринадики, Аҳмад Дониш ўқитувчи касбига нисбатан жиддий талаб қўяди. У гузал ахлоқлилик ва чуқур билимдонликни ўқитувчининг гузал фазилати деб билади.

Аҳмад Дониш ўқитувчи тимсолида одамлар, бинобарин, ёшлар ўртасида илм-зиё сочувчи маърифатпарварни кўришни орзу қилади.

Мутафаккирнинг меҳнат қилиш ҳақидаги фикрлари ҳолат муҳимдир. У меҳнат қилмай, дангасалик билан кун ўтказган одам бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам обрў тополмайди, дейди ва меҳнат қилиш ҳақидаги фикрларини шундай яқунлайди: «Дунёда заҳматсиз роҳат, ташвишсиз неъмат топилиши мумкин эмас».¹

¹ А. Дониш. Новодирул вақое, Т. «Фан» нашриёти, 1964.

Аҳмад Дониш болаларга қилган бу насихатларида уларни одамлар учун зарур бўлган, жамият ва оила истагига мос ишларни қилишга, ҳунарни эгаллашга даъват этиб дейди... сизлар халқнинг ҳожатини чиқарадиган бир ҳунарнинг бошини ушланглар, шу билан жамиятга ёрдам қилган бўласизлар... Қайси бир ҳунар, қайси бир касбни қилмоқчи бўлсанглар, ундан кутилган мақсад халқ учун фойда етказиш бўлсин».¹

Демак, меҳнат қилишдан асосий мақсад халқ учун фойда келтириш бўлиши керак. Мутафаккирнинг уқтиришича, агар одам хизматни ўринлатиб қўйса, албатта, ўз талабига эришади. Агар талабига эришмаса, демак, бу унга топширилган хизматни астойдил бажармаганлигининг оқибатидир.

Аҳмад Дониш кишиларни ғайратли бўлишга, мақсадни кўзда тутилган фойдали ишга қаратишга, ўз хусусий ишларига ўралиб қолмай, қайси йўл билан бўлса ҳам, халқ учун фойда келтиришга даъват этади.

Аҳмад Донишнинг жисмоний меҳнат билан ақлий меҳнатнинг боғлиқлиги ҳақидаги фикри ҳам диққатга сазовордир. Аҳмад Дониш ўз асарида бу икки тур меҳнат бир хил моҳиятга эга эканлигини таъкидлаган ҳолда, агар улар дунёнинг гуллаб-яшнашини таъминласагина мақтовга сазовор бўлишини қайд қилади. Аҳмад Донишнинг фикрича, билимни эгаллаш ҳунарни эгаллаш билан узвий боғланган бўлиши керак, чунки тажрибада қўлланмайдиган билим бўлмайди. Ҳар бир билим одамини маълум бир машғулот ёки касбга тайёрлаши керак.

Аҳмад Дониш илм ва ахлоқий тарбия ҳақида

Аҳмад Донишнинг уқтиришича, илм одамга бахтиқбол бахш этади. Одам яратилгандан сўнг унинг туганмас бахти илм ва маърифатда бўлади. Унинг ихтиёри ўзида бўлса, илмсизлик ва дангасаликка бўйин эгмасин, чунки илм ва маърифат руҳнинг истаги бўлиб, роҳатпарастлик ва дангасалик нафснинг тилагидир.

Аҳмад Донишнинг таъкидлашича, ёшлар билимларни бевосита кузатиш йўли билан онгли равишда эгаллаши, ўз фикри ва билимининг ҳақиқийлигига ишонч ҳосил қилиши керак; ўрганиладиган ҳодисанинг моҳиятини билиб олиб, энг асосий масалага эътибор бериб, иккинчи даражалиларини чиқариб ташламоғи лозим.

¹ Ўша китоб, 215-бет.

Ҳар бир одам билимни шундай эгаллаши керакки, ҳар қандай қаршилик ва эътирозлар унинг ўз билимига бўлган ишончини йўққа чиқара олмасин, фикри ҳақиқатан тўғри бўлса, одамларнинг келиша олмаслигидан хафа бўлмасин.

Аҳмад Донишнинг ахлоқ масаласига муносабати ишқ-муҳаббат, бахт ҳақидаги фикрларида, айниқса, ёрқин кўринади. У дейди: «Бузуқчиликка олиб борадиган ишқ-муҳаббатнинг маданиятга зарба бериши шубҳасиздир. Инсон ўз муҳаббатини шариатдан ташқари ишларга сарф этиши фалокат чуқурига ўзини отиши кабидир».¹

Аҳмад Дониш ахлоқий тарбиянинг мақсади ва вазифаси ҳақида махсус фикр билдирмаса ҳам, баён этган фикрларидан тарбия олдиға қўйган вазифасини билиб олиш мумкин: у ахлоқ тарбияси олдиға бошқаларға фойда келтиришни ўз бурчи деб билган одамларни етиштиришни асосий вазифа қилиб қўяди. Ёш авлодда меҳнат-севарлик, ватанпарварлик, халқсеварлик туйғусини, бойликка ҳирс қўйиш каби иллатларға нисбатан нафрат ҳиссини тарбиялашни талаб этади. Аҳмад Донишнинг фикрича, одамларда озодликка ва шахснинг мустақиллигига ҳавас, муҳаббат туйғусини тарбиялаш керак.

Ҳар бир одам дўстликни ва биродарликни қадрлаши, бошқаларда, ҳатто ёмон одамдаги яхши томонларни топишни билишни маслаҳат беради.

«Агар, — дейди Аҳмад Дониш, — биров билан суҳбат қурмоқчи бўлсанглар, ўз сифати билан халққа яқин бўлган, ақлли, ҳушёр кишилар билан дўстлик алоқасини боғланглар. Чунки, оқил одамлар ҳеч кимга ёмонликни хоҳламайдилар. Ақлли одамларнинг аломати улардаги яхшиликнинг ёмонликдан кўпроқ бўлишида ёки баробар бўлишидадир. Бундай одамлар олимлар, қалам аҳллари ичидан топилади. Булардан бошқалари билан дўстлик қилмоқчи бўлсанглар, у вақтда ундай одам ҳеч бўлмаганда бирорта ёмон феълдан сақланган одам бўлиши шартдир...

Агар дўстларингизнинг бирор ёмон томонини билсанглар ва уни бу йўлдан қайтаришга кучларинг етса, уни қайтаринглар. Агар буни қилолмасанглар, ҳамма билан яхши муомалада бўлинглар. Чунки, дунёда айбсиз дўст топилмайди».²

¹ Ўша китоб, 213—215 бетлар.

² Ўша китоб, 337—338 бетлар.

Аҳмад Дониш ёшларга ватанпарварлик туйғусини уқтириб, инсон ўз Ватани учун курашса, ўз халқи билан бирга бўлсагина, у барҳаёт бўлишини айтади. Шунингдек, у ёш авлоддан эзгу ниятли, ҳимматли, жасоратли бўлишни талаб этади, уларга ҳар бир ишни бажаришга онгли суратда киришишни маслаҳат беради.

Демак, Аҳмад Донишнинг фикрича, инсон ахлоқини баҳолашда, гуноҳкорни ўғрилиқда айблашда, меҳнаткашлар манфаати ҳисобга олиниши керак.

Аҳмад Дониш ахлоқ масаласида инсонпарварлик, сўзлаш одобларига ҳам эътибор беради. У одамлар турли миллат ва динда бўлишларидан қатъий назар, уларни таҳқирламасликни талаб этади.

Аҳмад Дониш ижодида оила, хотин-қизларга муносабат, ота-оналар ҳуқуқи, маданияти масаласи ҳам алоҳида ўринда туради. У эрларни хотинларнинг инсоний қадр-қимматини ҳурматлашга, уларга хушхулқлик билан муомала қилишга одатланишга ундади.

Адибнинг фикрича, қариндош-уруғ, ёр-дўстлардан ажралиб, халқдан ўзини йироқлаштириш инсоният маданиятига қаршилик қилишдир.

Умуман, Аҳмад Дониш ўзининг «Наводирул вақое» асарида таълим-тарбия, меҳнат, касб-ҳунар, оила ҳам-жиҳатлиги, дўстлик ҳақида билдирган фикрлари, педагогик қарашлари ўзбек ва тожик педагогикаси тараққиётига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди.

ЗОКИРЖОН ХОЛМУҲАММАД ЎҒЛИ ФУРҚАТ

Ҳаёти ва маърифатпарварлик фаолияти

Педагогик фикр тараққиётида Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқатнинг алоҳида мавқеи бор. У 1858 йилда Қўқон шаҳрида майда савдогар оиласида дунёга келди. 6 ёшида эски мактабга борди. 12 ёшида мударрис Пошшо Хўжага шогирд тушади. 14 ёшида мадрасага боради. Янги Маргилонга келиб тоғасининг ёнида савдо ишларини ўрганади. Сўнг яна мадраса илмини давом эттиради.

1882 йилда Қўқонга қайтиб келиб ҳаттотлик қилади. «Чор дарвеш» ва «Нух манзар» китобларини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилади. Муқимий, Завқий сингари шоирлар билан танишади.

Фурқат 1889 йилда Тошкентга келади. Тошкентдаги маданий ҳаёт — гимназия, театр, клуб ва босмахона-

лар, кўргазма заллари, концертлар унинг дунёқарашига кучли таъсир этади.

Фурқат кўплаб чет мамлакатларда Туркия, Юнонистон, Болгария, Миср, Арабистон, Ҳиндистонда бўлди. Умрининг охириги қисмини Қашқарда ўтказади.

У 1893 йил баҳорида Ёркентга келди ва умрининг охири — 1909 йил кузигача шу ерда яшади.

Фурқатнинг илм-маърифат ҳақидаги ғоялари

Фурқатнинг педагогик қарашларида мактаб, маориф, маърифат масалалари етакчилик қилади. Дунёни ўз кўзи билан кўрган шоир жаҳондаги умумий тараққиёт илм фанга боғлиқ эканлигига ишонди ва буни ўз асарларида тарғиб ҳам қилди.

Жаҳон басту кушоди илм бирла,
Нодур дилни муроиди илм бирла.
Кўнгулларни сурури илмдандур.
Кўрар кўзларни нури илмдандур.
Керак ҳар илмдин бўлмоқ хабардор,
Булар ҳар қайси ўз вақтида даркор.¹

деб ёзди шоир.

Ҳаётда бўлаётган маданий ўзгаришлар, кашфиётлар инсон ақли туфайли юз беради. Демак, ақлни-ақлий тарбияни кучайтириш йўллариини излаш керак. Унинг йўлларииндан бири турли фан асосларини пухта ўрганишдир.

Фурқат фақат миллий анъанавий таълим-тарбия жараёнларинигина эмас, дунёдаги илғор педагогик тажрибадан хабардор бўлишни хорижий тиллар — «илмий юнон», «лотин қалами», «таълими немис»ни ўрганишни тарғиб қилади. Онгли интизом таълим-тарбия жараёнида етакчи бўлиши кераклигини айтади. Фурқат таълимда ўқитувчининг алоҳида мавқега эгаллигини уқтиради.

Фурқат таълим-тарбиянинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ҳақида

Фурқат таълим-тарбиянинг юксак ижтимоий аҳамиятини, давлат сиёсати даражасида муҳимлигини ту-

¹ Фурқат. Икки томлик танланган асарлар. II том. Т., Ўзбекистон давлат бадиий адабиёт нашриёти. 1960. 10-бет.

шунган. У ўтмишдаги давлат бошлиқларининг бу борадаги бепарволиги ва эътиборсизлигини қоралаган:

Эсизким, бизни ўтмуш хону беклар,
Кечиб ишратда зойиъ субҳу шоми.
Кетурмай ёнига бир аҳли дониш,
Ўзга хос этиб неча авоми,
Чу илму фазл элини тутмадилар,
Қилибон тарбиятда эҳтироми.¹ — дейди у.

Фурқат таълимда ўқувчиларни рағбатлантириш усулини, кўргазмаликни маъқуллайди, таълимда бу усулларни қўллаш билан яхши натижаларга эришиш мумкинлигига ишонади, мактабларда улардан фойдаланишга даъват этади. Бу ҳақда у шундай ёзади:

«Одамзоднинг кўнгли мисли бир маъдандурким, ул маъдандин олтин ва кумуш чиқаду. Мен ўйлайманки, агар аксар илмдан баҳра топса, анинг шарофати бирла мис ва қаълайлик мартабасидан чиқиб, тилло ва кумушлик даражасига етаду»².

Фурқат ақлий ва нафосат тарбияси ҳақида

Фурқат ўз педагогик қарашларида ақлий тарбияга алоҳида эътибор беради. У «нодир ҳунарлар»нинг инсон қўли туфайли юзага келишини таъкидлайди ва ана шу «нодир ҳунарлар» инсоннинг ўзини ҳам «боқадру муътабар» қилишини уқтиради. Фурқат бадий адабиёт ва мусиқа инсон бадий дидининг шаклланишида алоҳида ўринда туришини айтиб, бадий адабиёт:

Балоғат била ушбу сўзларни дор,
Қачон осмон саккизу, олти ер?
Ўшал байт бизларга марғуб эрур,
Латофатлар анда баса кўп эрур.³ — дейди.

Фурқат бадий адабиётнинг мусиқа билан уйғунлиги, шу билан бирга у айрича таъсир кучига эгаллигини таъкидлайди:

Мутриби ҳуш лаҳжалар танбуруни соз айласа,
Руҳпарвар байт ўқиб, хиргоҳи овоз айласа,

¹ Фурқат. Икки томлик танланган асарлар. II том. Т., Ўзбекистон давлат бадий адабиёт нашриёти. 1960. 10-бет.

² Туркистон вилоятининг газетаси. 1890. 35-сон.

³ Ўша газета, 35-сон.

Гоҳи «Мискин» машқию, гоҳи «Чапандоз» айласа,
Етса анжомига ул ғайрини оғоз айласа,
Гоҳи қонун, гоҳи гижжак гаҳ дутар истар кўнгул.¹

Фурқат ахлоқий тарбия ҳақида

Фурқат маънавий ахлоқий тарбияга алоҳида аҳамият бериб, самимий дўстликни, кишилар орасидаги яқинлиликни улуғлади, ўзаро аҳиллик ва ҳамжиҳатликни тарғиб этди. «... Уй тутуб ўлтирган ҳамма одамнинг ҳам-сояси бор. Агар эрта оқшомда бир-бирлари билан кўришганда иттифоклик билан кўришсунлар. Бир-бирлари билан уруш, талаш айлаб даъво қилишмасун ва муборакбодлик иши бўлса, муборакбод қилишсун ва агар бир киши вафот қилса, мен ҳам бораё, деб истак билдурсин».² — деб уқтиради.

Фурқат қалбида Ватан соғинчи, она Ватанига бўлган муҳаббати доимо жўш уриб турди.

Фурқат олға сурган педагогик илғор ғоялар ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Шоир билдирган фикрлар ҳозирги таълим-тарбия учун ҳам қимматлидир.

ДИЛШОД ОТИН

Ҳаёти ва педагогик фаолияти

Таниқли шоира, маърифатпарвар Дилшод Отин 1800—1801 йилда Кўқон шаҳрига яқин Уратепа шаҳрида туғилади. Отаси Раҳимқул шоир табиатли киши эди. Дилшод дастлабки маълумотни отасидан олди, ёшлигидан шеърятга меҳр қўйди. Барно таҳаллуси билан шеърлар ёза бошлади. У ёшлик чоғида ота-онасидан жудо бўлади, 90 ёшлик қари катта, бибиси билан қолиб, ип йигириб кун кечиради.

«Мен, — дейди Дилшод, — боз ўн уч йил хизмат қилиб, туркий лаҳжани мукаммал ўрганиб, мактабдорликни мерос олдум. Қайнонам назаркарда эканлар, то 92 ёшгача ойнаксиз чок тикиб, рўзона қизларга сабоқ бераётган эрдилар»³

¹ Ўша китоб, 65-бет.

² Ўша китоб, 71-бет.

³ Дилшоди Барно ва меъроси адабий. у. 137-бет.

Дилшод қайнона билан бирга ўзи ҳам қизларга дарс бера бошлайди. Етти йил қизларга дарс беради, умрининг охиригача мактабдорлиқ қилиб, қайнона ишини давом эттиради, ёшларни илм-маърифатли қилади.

«Мен, — деб ёзади Дилшод... Эллик бир йил мактаб тутиб, ...23 толиба тутиб, 891 қизни басавод қилдим. Алардан қарийб тўртдан бири таъби назмлари бор эрди... боз аввал охир икки юздан ортиқ назмхон шоиралар таълим олиб чиққан эрди. Камина ўрда шоирларига қўшилмоқ орзусидан маҳрум эрдим. Аммо улуғ отинлар: Жаҳонбиби ва Нодирахоним назмлари салиқамга қувват бахш этадилар. Назмларимни девон қилмоқ борасида орзу бор эди».¹

Дилшод отин газал, муҳаммас, мусаддас, хотирано-малардан иборат «Тарихи муҳосара», «Хатми мунтахабул ашъор», «Замонадан шикоят», «Хаёт мадҳи» достонларини яратади. Шоир бу асарларида комил инсон, вафо, соф муҳаббат ҳақида фикрлар изҳор этади, вафосизлик худбинлик, маккорлик, ҳийлагорлик иллатларини қоралайди.

Дилшод 1905—1906 йилларда вафот этади.

Дилшод ҳамжиҳатликни, ҳамдамликни энг юксак фазилат деб билади. У Фарғона водийсида ўзбек, тожик ва бошқа миллат вакилларининг аҳилликда яшаётганидан қувонади. У инсоннинг инсонийлигини улуғлайди, инсонийлик улуғ фазилат эканлигини айтиб, бу масалага виждонан ва ҳимматли муносабатда бўлишни тартиб қилади. Шоира дейди:

Аё одам, сенга қувват эрур фарз,
Ҳаётингга эрур қудрат эрур фарз.
Бу қудрат, қуввату гайратга монанд,
Фазилат бўлғувчи ҳиммат эрур фарз.
Булар устига виждон ҳам керакдир,
Неку рафтор ила ифбат эрур фарз.²

Дилшоднинг фикрича, инсон гўзаллиги унинг руҳий оламидир. Икки юзламачи, худбин одамлар макр эгаларидир. Инсоннинг ички дунёси ташқи қиёфасидек гўзал бўлиши керак. Инсонга инсонийликни безаш учун берилган бу гўзалликни доимо сақлаш лозим.

Дилшод ҳаётни, оилани инсон учун катта мактаб

¹ Дилшоиди Барно ва меъроси адабий. у. 137-бет.

² Дилшод. «Сабот ул-башар», 37-бет.

ҳисоблайди. Шоира ўз тажрибаси, оилавий ҳаётидан келиб чиққан ҳолда:

Рўзгорим мактабим бўлди,
Илм олсун соҳиби идрок.¹

— деб ёзади.

Дилшод ёшларни илм олишга, илм аҳли бўлишга даъват этади.

Шоиранинг таъкидлашича, илм инсонни тарих оламига олиб киради ва бу соҳадаги турли муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради. Билимда камол топган инсон юксак обрў, мавқега эга бўлади, унинг билимидан ҳамма баҳраманд бўлади, ҳатто кеча-кундуз ҳам ундан нур олади.

Мутафаккир шоира — муаллима Дилшод отин ўзининг отинлик фаолиятида таълим-тарбияга оид қимматли ғояларни олға суриб, педагогик фикр ривожига муносиб улуш қўшади.

Туркистонда жадидлар ҳаракати

XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида Туркистонда юз берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар жараёнида ўзбек миллий буржуазияси шакллана бошлади. Бу — миллий уйғониш даврининг бошланиши бўлди ва бу давр маърифатпарварлари тараққий этган мамлакатларга тенглашиш ғоясини олға сура бошладилар. Қирим-татар мутафаккири Исмоил Гаспиринский (1851—1914) биринчилардан бўлиб бу ғояни амалга оширишга киришади ва тез фурсатда турк дунёсининг «ғоявий отаси» сифатида шуҳрат қозонади.

Исмоил Гаспиринский 1893 йилда Туркистонга келади. Мўминхўжа Вобкандий, Худойберди Бойсуний каби илғор зиёлилар унинг ғояларини қўллаб-қувватлайдилар.

Туркистонда жадидлар ҳаракатининг ривожланишига 1905—1907 йиллардаги Россияда юз берган инқилобий воқеалар, Боқчасаройда «Боқчасарой», «Таржимон», Қозон шаҳрида «Вақт», «Юлдуз», Истамбулда «Сироти мустақил» («Тўғри йўл») рўзнома ва ойномаларнинг нашр этилиши кучли таъсир этади. Туркистон жадидлари Чоризм ва маҳаллий ҳокимларнинг қаршилигига қарамай, янги усул мактабларни ташкил этиш-

¹ Ўша асар, 57-бет.

га киришдилар: Салоҳиддин домла Қўқонда (1898), Шамсиддин домла Андижонда (1899), Маннон қори Тошкентда (1899), Ҳамза Ҳакимзода Қўқоннинг «Қашқар дарвоза» маҳалласида (1910), Ҳожибек гузарида (1911) ва Марғилонда (1914), Абдулла Авлоний Тошкентда Дегрез маҳалласида (1907), Исматилла Раҳматуллаев Самарқандда Регистон кучасида (1910), Абдуқодир Шакурий «Ражабамин» қишлоғида (1901), Саидахмад Сиддиқий «Халвойи» қишлоғида (1903) усули савтия мактабларини очадилар. Шунингдек, тошкентлик Саидрасул Саидназаров, наманганлик Исҳоқжон Жунайдуллаев — Ибрат ҳам бу усулдаги мактабларни ташкил этадилар.

Бу маърифатпарвар-педагоглар кенг омма ўртасида илм-маърифат, маданият тарқатиш учун қизғин кураш олиб борадилар, ўз даврининг илғор, пешқадам педагоглари сифатида халққа, жамиятга таниладилар. Улар татар, озарбайжон, рус ва бошқа халқлар педагоглари билан алоқада бўлиб, мактабда ўқувчиларга янги усулда она тили билан бирга, география, тарих каби гуманитар ва аниқ фанларни ўқитадилар, таълим-тарбияга оид дарсликлар ва қўлланмалар ёзиб, нашр эттирадилар.

Шундай қилиб, Туркистонда ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, янгича ижтимоий муносабатларнинг юзага келиши билан жади́дчилик ҳаракати ўсиб боради, илғор фикрли педагог зиёлилар — жади́длар мактабларда таълимнинг янги тизимини амалга ошира бошлайдилар, улар ташкил этган «янги усул» мактаблари халқнинг маданий уйғонишига мос тарзда давом этади, халқнинг эътиборини қозонади.

Туркистон жади́длари озодлик, маърифат учун курашларини маълум дастур асосида икки йўналишда — маданий тараққиётни ривожлантириш, бунинг учун маърифатпарварликка асосланиш ва бу борадаги фаолиятни амалиёт билан боғлиқ ҳолда олиб бориш орқали амалга оширадилар. Улар миллий уйғонишнинг асосини таълимни, ўқув дастурларини ислоҳ қилишда кўрадилар.

Дастурни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда Убайдуллаҳўжа Абдуллаҳўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Абдулҳамид Чўлпон фаол иштирок этадилар, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдурауф Фитрат, Маҳмудҳўжа Бехбудий, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Авлоний маърифатпарварлик, таълим-тарбия ҳақидаги қарашлари, ғоялари билан шуҳрат қозондилар.

АБДУРАУФ ФИТРАТ

Ҳаёти, маърифий-педагогик фаолияти

Абдурауф Фитрат 1886 йилда Бухорода савдогар оиласида таваллуд топади. Отаси Абдурахимбой ўқимишли, дунёвий воқеалардан хабардор киши бўлган.

Фитрат бошланғич билимни Бухорода эски мактабда олди, кейин Мирараб мадрасасида ўқиди. Сўнгра Бухоро «Хайрия жамияти» йўлланмаси билан 1909—1913 йилларда Истамбул дорилфунунида таҳсил олади. Истамбулда у форсий тилда «Мунозара» (1911 й.), «Сайҳа» (1911 й.), «Сайх ҳинди» (1912 й.) асарларини ёзди.

Фитрат 1914 йилда ўқишни тугатиб Бухорога қайтгач, Бухоро халқ жумҳурияти муассасаларида ишлади, «Раҳбари нажот» (1915 й.) «Ойна», «Беғижон», «Мавлуди шариф», «Або Муслим» асарларини чоп этади.

Фитрат Туркистонда янги мактаблар очиб, уларни янги дастур ва дарсликлар билан таъминлаш ҳақида қайгурди, шу мақсадда 1917 йилда Бокуда «Ўқув» китобини нашр эттирди. 1918 йилда Тошкентга келганда, бу ерда Мунавварқори Абдурашидхонов раислигида ташкил этилган Туркистон халқ дорилфунунида, Тошкент давлат педагогика институтида, Ўзбекистон фанлар қўмитаси қошида тузилган илмий тадқиқот институтида Шарқ мумтоз адабиёти тарихи ва она тилидан дарс берди. Қаюм Рамазон, Шокиржон Раҳимий билан ҳамкорликда «Она тили» дарслигини ёзди.

Фитрат 1922 йилда Бухоро халқ республикасининг маориф нозири вазифасида ишлаб, ўзбек ва тожик, туркман, маҳаллий яҳудий болалари учун мактаблар очиш, муаллимларга қўлланмалар яратиш билан шуғулланди.

1923—1924 йилда Фитрат Москвадаги шарқ тиллари институтида ишлаб, илмий тадқиқот билан шуғулланди.

1924—1926 йилларда унинг «Абулфайзхон», «Шайтоннинг тангрига исёни», «Арслон» драматик асарлари нашр қилинди.

Фитрат ўз ижодий ва педагогик фаолиятида, яратган илмий ва бадиий асарларида Ватан, халқ, миллат эркинлиги, фаровонлиги ҳақидаги орзуларини, таълим ва тарбия ҳақидаги қарашларини ифодалади. У Туркистонда ва бошқа шарқ ўлкаларида атоқли олим, маорифчи ва устоз муаллим сифатида шуҳрат қозонди.

Абдурауф Абдурахимбой ўғли Фитрат 1937 йил 23 апрелда ҳибсга олинди, аксил-инқилобий миллатчилик ташкилоти «Миллий иттиҳод»нинг аъзоси — миллатчиликда айбланиб, 1938 йил 5 октябрда қатл этилди.

Фитратнинг Ватан, жамият, инсонпарварлик ғоялари

Абдурауф Фитрат Ватанни севди, Ватанни бизнинг валенеъматимиз деб билди.

Фитрат ўз асарларида Ватан ғўзаллигини завқ билан тасвирлаб дейди:

Қардошларим, мана, сизга бир ўлка —
Ким топилмас ёр юзида сингари.
Ҳар ёнида кенг, ям-яшил учмоҳлар,
Жон сувидан етишгандир гуллари...¹

Фитрат ўз ватандошларини азиз диёри Туркистонни севишга, уни асрашга чорлади. У ёшларга хитоб қилиб, уларни шу Ватан ва миллат саодати, бахти, равнақи учун фидойилик кўрсатишга, жасоратли бўлишга даъват этди:

Оғир йигит, сенинг ғўзал, нурли кўзингда
Бу миллатнинг саодатин, бахтин ўқидим.
Ўйлашингда, турмушингда ҳамда ўзингда
Бу юрт учун қутулишнинг борлигин кўрдим.
Турма-югур, тинма-тириш, букилма-юксал,
Хуркма-кураш, қўрқма-ёпиш, йўрилма-қўзғал.²

Фитрат илм-маърифатнинг моҳияти ҳақида

Фитрат илм-маърифатнинг жамият тараққиёти ва инсон камолоти, маданият ривожига муҳим аҳамиятга моликлигини юқори баҳолади.

У инсон камолотида оила, жамоа муҳим ўринни эгаллаши ва ақлнинг комил бўлиши, ахлоқий поклик ғояларини олға суриб, донишмандлик, шижоатлик, адолатлик каби инсоний фазилатларни улуғлади, инсон ақлий қувватининг натижасисиз, ақлнинг раҳбарлигисиз саодатга эриша олмаслигини айтди. Бу соҳада ўқитувчилар раҳнамолик қилишлари кераклигини айтиб, ўқитувчиларга мурожаат қилди, уларни турк элига тўғри йўлларни кўрсатишга чорлади:

Орқадешлар, тўпланайлик жаҳлнинг уйин йиққали,
Эл кўзин олган қоронғу пардаларни йиртқали.
Биз эрурмиз маърифат арслонлари, илм эрлари,
Тўпланайлик турк элига тўғри йўллар очқали...
Эллари маҳвдан қутқарган илм эрур,
Бизлари ҳам бу кундан ўзи қутқарур.
Биз эрурмиз элнинг инсонлик қонин қайнагучи,

¹ Абдурауф Фитрат. Чин севги. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1996, 34-бет.

² Ўша китоб, 36-бет.

Турк арслонларин ўринсиз уйқудан уйғотгувчи.
Маърифат байроғи остида йиғилдик барчамиз,
Ким, бизи отганларга ҳақ йўлларин кўрсаткучи...
Ҳайданг, ўртоқ, қутқарайлик жаҳлдан қувронлари,
Ёритайлик маърифат нури-ла Туркистонлари.
Илм ўчоғида етишган эр йигитлар, тўпланинг,
Қочдирайлик жаҳл ўрдусин, очайлик онглари!'

Фитрат учун миллат тинчлиги ва равнақи ҳар қандай қадриятлардан улуғдир. Унинг таъкидлашича, одамлар қандай дин, масҳаб, қавм ва миллат бўлмасинлар, бир отанинг фарзандларидирлар, бир жинсдирлар. Демак, улар ўзаро аҳил бўлмоқлари керак.

Умуман, Фитрат Ватан равнақи, халқ, миллат озодлиги, фаровонлиги учун курашди. Бу йўлда ўзи фидоийлик тимсоли намунаси бўлди. Ёшлар ҳақида қайғуриб, уларни жисмонан соғлом, илм-фан соҳиби қилиб камол топтириш хусусида фикр билдирди. Унинг ватанпарварлик, халқпарварлик, илм-фан тараққиёти ҳақидаги ғоялари ҳозирги давр учун ҳам қимматлидир.

МУНАВВАРҚОРИ АБДУРАШИДХОНОВ

Ҳаёти, ижтимоий-педагогик фаолияти

Мунавварқори 1878 йилда Тошкент шаҳрида Шайхонтоҳур даҳаси Дархон маҳалласида зиёли оилада туғилди. Отаси Абдурашидхон мадрасада мударрис, онаси ўқимишли отин бўлган.

Мунавварқори бошланғич маълумотни уйда онасидан олди, сўнгра Тошкент ва Бухородаги мадрасаларда ўқиди.

У Тошкент «Тараққий», «Хуршид», «Суръат», «Осиё», «Ҳақиқат» рўзномаларини нашр этиб, уларда мустамлакачилик сиёсати, мустақиллик, халқ эрки ҳақидаги фикрларини баён этди. 1908 йилда «Сабзавор» (бадий асарлар тўплами), «Ер юзи» (географияга оид), «Тажвид» (Қуръони Каримни ўқиш усули ёритилган) китоблари нашр этилди.

Мунавварқори 1917 йилда «Нажот», «Кенгаш» рўзномаларини ташкил этиб, уларнинг муҳаррири бўлиб хизмат қилди.

Мунавварқори 1917 йил инқилобидан кейин янги ўрта махсус ва олий таълим асосчиларидан, Тошкент дорилфунунининг пойдеворини қурганлардан бири си-

¹ Ўша китоб, 37-бет.

фатида фаолият кўрсатди, халқ маорифи, илм-фан, маданият ривожда фаол қатнашди, мавжуд мадрасаларидаги таълимни ислоҳ қилиш, уларда дунёвий билимларни (математика, география, тарих ва бошқа фанларни) ўқитиш, миллий кадрлар тайёрлаш гоёсини олға сурди: унинг ҳомийлигида бир неча ёшлар Германияга ўқишга юборилди.

Мунавварқори Тошкентда биринчилардан бўлиб, усули жадид — янги усул мактабни очди ва унинг учун 1907 йилда «Адиби аввал» («Биринчи адиб») алифбе ва «Адиби соний» («Иккинчи адиб») ўқиш китобини нашр эттирди. У ташкил этган мактабда болалар ўқиш ва ёзишга ўргатилди, дарсларнинг кўргазмалари бўлишига, билимнинг амалиётда татбиқ этилишига аҳамият берилди.

Мунавварқори мактабда асосий эътиборни таълимнинг демократик асосда бўлишига қаратди, болаларга диний ва дунёвий фанлардан сабоқ берди. У ҳар бир фан бўйича дастур тузиб, унда болаларнинг ақлий, жисмоний ва ахлоқий жиҳатдан ривож топишини, таълим усуллари тасмиллаштиришни назарда тутди.

Мунавварқори ўз педагогик фаолиятида болаларнинг истак-хоҳишини ҳисобга олди. Мунавварқори фақат педагогика соҳасида эмас, ижтимоий ҳаётда ҳам ўз маҳоратини намойён қилди. У театр санъатини миллатнинг маънавий ривожда, ёшлар тарбиясида асосий восита ҳисоблади, 1918 йилда «Турон» номида ҳаваскорлар жамиятини тузди.

Мунавварқори халқнинг озод ва эркин яшаши, уни истиқболга олиб чиқиш орзусида яшади, курашди, улуғ мутафаккир олим, устоз сифатида шуҳрат қозонди. Аммо, у ҳам Фитрат каби 1937 қатағон йилларнинг қурбони бўлди.

Мунавварқори таълим-тарбия ва унинг моҳияти ҳақида

Мунавварқори таълим-тарбия ва маорифнинг жамиятда тутган ўрнини юқори баҳолади, маорифни ислоҳ қилишни миллий ривожланиш ва Ватанни босқинчилардан озод қилишнинг асосий омили ҳисоблади.

Мунавварқори болалар тарбиясида фақат ота-оналар эмас, балки муаллим ва кенг жамоа ҳам жавобгарлигини айтиб, болаларни ахлоқли қилиб тарбиялашни талаб этди. У ижод этган ўз асарларида ёшларни билимларни пухта эгаллашга, меҳнат қилишга, умуминсоний қадриятларга садоқатли бўлишга чорлади, ота-оналарни фарзандлари тарбиясида ўз муқаддас бурчларини

адо этишга, уларда маънавият, нафосат, гўзаллик туйғусини ривожлантиришга даъват этди.

Мунавварқорининг фикрича, Ватанни севиш, унинг гуллаб-яшнаши учун меҳнат қилиш ва билимларни эгаллаш шарт. Билимсизлик нодонлик, ялқовлик демакдир. У ёшларга хитоб қилиб дейди:

Кўзғолингиз эй ўртоқлар! Келди бизга ишлаш чоғи,
Биз барчамиз ёш ишчимиз, ишхонамиз мактаб боғи.
Туринг тезроқ иш бошлайлик,
Ялқовликни биз ташлайлик!

Мунавварқори болалар қалбига Ватан туйғусини сингдириб, уларни фуқаролик бурчларини самимий эътиқод билан адо этувчилар қилиб камол топтиришни талаб этди, Ватан ўз фарзандларидан шарафли бурчларини бажаришни талаб этаётганини таъкидлади:

Жаннат каби гўзал юртинг йиғлаб сендан иш кутади,
Сени кўргач ишсизликни ҳасрат чекиб қон ютадур.
Тур ўрнингдан, оч кўзингни,
Айт ёвингга сўнг сўзингни.

Мунавварқорининг фикрича, ёш авлодни тарбиялаш миллатни уйғотиш, Ватанни озод қилиш, халқ маънавиятини юксалтириш, турмушни фаровонлаштириш мумкин. Адиб ёшлигидан болаларда бўладиган дангасалик, ялқовлик иллатларини йўқотиш, уларда меҳнатга қизиқиш, ғайрат, жасорат фазилатларини тарбиялашни тавсия этади. Унинг таъкидлашича, ёшларнинг бу фазилатларни эгаллашлари учун, улар илм-фан, техника соҳасида эришаётган ютуқларни эгаллашлари керак. Мунавварқори ёшларга шундай мурожаат қилади:

Сиз ҳам туринг, эй ўртоқлар,
Юрт обрўсини ёшлар сақлар.
Тирик бўлсанг кўзғол ўртоқ,
Кўлга ишни тез ол ўртоқ!

Мунавварқори ота-оналарни болаларда маънавият, нафосат туйғусини шакллантириш ва ривожлантиришга даъват этди, бунинг учун уларга табиат гўзаллиги, ҳар бир фаслнинг ўзига хос хусусияти ҳақида маълумот бериш зарурлигини айтади.

Мунавварқори Абдурашидхоновнинг улуғ мутафаккир олим ва педагог сифатида халқ маорифи тизимини ислоҳ қилиш, халқни, миллатни илм-маърифатли қилиш, ватан озодлиги учун фидойи бўлиш, ёшларни замонавий илм-фанни эгаллаган баркамол инсон қилиб

етиштириш ҳақида билдирган фикрлари ўз даврида қанчалик аҳамиятга эга бўлган бўлса, ҳозирда ҳам шундай аҳамиятлидир.

МАҲМУДХУЖА БЕҲБУДИЙ

Ҳаёти ва маърифатпарварлик фаолияти

Маҳмудхўжа Беҳбудий 1885 йил 19 январда Самарқанд яқинидаги Бахшитепа қишлоғида руҳоний оила-сида дунёга келди. Отаси Беҳбудийхўжа Солиххўжа ўғли илм-маърифатни севган, насл-насаби томонидан Хўжа Аҳмад Яссавий авлодига яқин киши бўлган.

Ёш Маҳмудхўжа тоғаси — қози Муҳаммад Сиддиқ тарбияси ва қарамоғида ўсиб вояга етади. Араб сарфу наҳвини кичик тоғаси Мулла Одилдан ўрганadi. 18 ёшида қозихонада мирзолик қилади. Ўз устида қунт билан ишлаб, шариатнинг юксак мақомлари — қози, муфти даражасигача кўтарилади. Унинг дунёқарашининг шаклланишида жадидчилик ҳаракатининг асосчиси Исмоилбек Гаспринскийнинг хизмати катта бўлган.

Беҳбудий 1899—1900 йилларда ҳаж сафарига чиқади. Дунё кўриш изсиз кетмайди. Сафар унда янги мактаб ҳақидаги қарашларини мустаҳкамлайди. Унинг ташаббуси билан 1903 йилда Самарқандда Халвойи (С. Сиддиқий), Ражабамин (А. Шакурий) қишлоқларида ташкил қилинган мактаблар учун дарсликлар тузишга киришади; «Рисолаи асбоби савод» — (1904), «Рисолаи жуғрофияи умроний» (1905), «Рисолаи жуғрофияи Русий» (1905), «Китобатул атфол» (1908), «Амалиёти ислом» (1908), «Тарихи ислом» (1909) китобларини ёзади.

1903—1904 йилларда Москва, Петербургда, 1907 йилда Қозон, Уфа, Нижний Новгородда, Миср ва Туркияда бўлади. Сафар чоғида у бу шаҳар ва мамлакатлардаги ижтимоий, маданий ҳаёт, мактаб, маориф ишлари билан танишади. У ерларда таълим-тарбия соҳасида эришилган ютуқларни Туркистонда ташвиқ этади.

Беҳбудий 1913 йилда «Самарқанд» газетасини, «Ойна» журналинини нашр этади. Уларда миллат, унинг ҳақ-ҳуқуқи, тил, тарих масалаларига доир мақолалар эълон қилади.

1917 йилнинг 16—23 апрелида Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг қурултойида миллатни ўзаро ихтилофлардан воз кечишга, буюк мақсад йўлида бирлашишга, иттифоқ бўлишига чақиради. Аммо у ўз орзуларига эриша олмади. Беҳбудий 1919 йил 25 мартда

ана шу ғоялар учун жадид сифатида айбланиб, Шахрисабзда қамоққа олинади, Қарши шаҳар беги Тоғайбек буйруғи билан қатл этилади.

Беҳбудийнинг миллий мустақиллик ғоялари

Миллий мустақиллик ғояларини тарғиб этган Беҳбудий илм-маърифат соҳасида олиб борган ишларида ёшларда Туркистон халқлари тарихи, тили, маданиятига ҳурмат ҳиссини ривож топтиришга ҳаракат қилди. «Биз — дейди Беҳбудий, — ўз қисматимизни биламиз. Агар бизнинг ҳаётимиз хуррият ва халқнинг бахт-саодати учун қурбонлик сифатида керак бўлса, биз ўлимни ҳам хурсандчилик билан кутиб оламиз... мумкин қадар кўпроқ яхши мактаблар очиш, шунингдек, маориф ва халқ бахт-саодатини таъминлаш соҳасида тинмай ишлаш бизга ҳайкал бўлади.¹

Беҳбудий мактаб, маорифни инсон онгини шакллантириш ва ривож топтириш, мактаблараро дўстликни мустаҳкамлаш воситаси ҳисоблади, очилган янги усул мактабларида ўқувчиларни шахс сифатида комил топтиришга, уларда инсоний фазилатларни шакллантиришга эътибор берди.

Беҳбудий таълим-тарбия ҳақида

Беҳбудий таълим-тарбия ҳақида фикр билдирар экан, мустамлакачилик даврида бу ишда муваффақиятларга эришишнинг бирдан бир йўли ўлкада ўзаро ихтилофларга барҳам бериб, аҳиллик билан илм-фанни ривожлантириш эканини айтади. Катталар ва муаллимларга мурожаат қилиб, уларни ёшларни билимли қилишга, меҳнатга жалб этишга даъват этади. «Ёшлар, — дейди у, — истайдурларки, миллатга ва халқ оммасига хизмат этсалар... Олдимизда иш кўп. Бошқа халқлар ҳар дақиқа тараққий этмоқдадурлар. Такрор арз қилурмизки, ёш ва катталар бир бўлиб ишламоқ керак... Агар биз таълим-тарбия ишини шу руҳда олиб бормасак, туркистонликларга на хуррият қолур, на мухторият берилур...».²

Оила муҳитида бола тарбияси ҳақида

Беҳбудий таълим-тарбия ишини ижтимоий ҳаёт, жаҳон миқёсида содир бўлаётган воқеалар билан боғлиқ ҳолда олиб боришни талаб этади. Беҳбудий ўзининг педагогик қарашларида ёшлар тарбиясида оила, оналар алоҳида мавқега эга эканини таъкидлайди. Бунини

¹ «Инқилоб» журнали. 1922, 1-сон.

² Баёни ҳақиқат. «Улуғ Туркистон» газетаси, 1917 йил, 12 июнь.

маърифатпарварлик ғояси олға сурилган «Падаркуш» драма асарида акс эттирган фожеа мисолида кўриш мумкин. «Бизларни, — деб ёзади Бехбудий, — хонавайрон... беватан ва банди қилгон тарбиясизлик ва жаҳолатдир, беватанлик, дарбадарлик, асорат, фақирлик зарурат ва хорлиқлар — ҳаммаси илмсизлик ва бетарбияликнинг меваси ва натижасидир... Модомики, бизлар тарбиясиз ва болаларимизни ўқитмаймиз, бу тариқа ёмон ҳодисалар ва бадбахтликлар орамизда доимо ҳукмрон бўлса керак. Бу ишларни йўқ бўлмоғига ўқимоқ ва ўқитмоқдан бошқа илож йўқдур»².

Демак таълим-тарбия ишлари ёшлар ўртасидагина эмас, балки катталар ўртасида ҳам мунтазам олиб борилиши керак.

Бехбудий педагогик ғояларининг аҳамияти

Бехбудий маърифат, илм-фан, бадий ижод соҳасидаги бутун фаолиятида миллатимиз маданияти, маънавиятининг равнақи учун курашди, буюк сиймо сифатида шуҳрат қозонди, таълим-тарбияга доир қимматли фикр, ғояларини баён этади. У изҳор этган бу ғоялар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар миллий педагогикамиз тарихига қўшилган улкан ҳиссадир.

Улуғ мутафаккирнинг педагогик фикрлари фақат у яшаган давр эмас, балки ҳозирги ёшлар тарбиясида ҳам самарали хизмат қилмоқда.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ

Ҳаёти ва илмий-педагогик фаолияти

Абдулла Авлоний 1879 йилнинг 12 июлида Тошкентда Мерганча маҳалласида дунёга келди. Отаси Миравлон ака асли қўқонлик бўлиб, майда ҳунармандчилик-тўқувчилик билан шуғулланган. Абдулла 7 ёшида Ўқчидаги эски мактабда, 1890 йилда мадрасада ўқиди, сўнг Шайхонтовурдаги Абдумаликбой мадрасасида таҳсил кўрди.

1904 йилда Мирободда усули жадид мактабини очишга муваффақ бўлди. 1907 йил 4 декабрда унинг муҳаррирлигида «Шуҳрат» газетасининг биринчи сони босмадан чиқди.

Авлоний 1909 йилда «Жамияти хайрия» очди ва маҳаллий халқ болаларининг ўқиб, билим олиши учун пул йиғиб, мактабларга тарқатди.

Мактаб иши, халқ орасига маърифат тарқатиш Ав-

¹ Ўша газета.

лонийнинг октябрь ўзгаришигача бўлган фаолиятининг бош йўналишини ташкил қилди. Аммо, Чор мустамлакачилик сиёсатини амалга ошириб бораётган ўлка маъмурияти 1908 йилда мактабни ёпди.

Авлоний 1909 йилда Дегрез маҳалласида янги мактаб очади.

1909—1917 йиллар давомида унинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ», «Мактаб гулистони», 6 қисмдан иборат «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» тўплами нашр этилди. Авлонийнинг педагогик қарашлари, асосан ана шу асарларда ўзифодасини топди. Авлоний 1913 йилда юқори синф ўқувчилари учун «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» дарслигини нашр эттиради.

Авлоний октябрь ўзгаришидан кейин педагог-олим сифатида қизғин иш олиб борди. 1921 йили Тошкентдаги Ўлка ўзбек билим юртида, 1923 йилда Тошкент хотин-қизлар билим юртида мудир, 1924 йилда ҳарбий мактабда ўқитувчи бўлиб ишлади. 1925—30 йилларда Ўрта Осиё қишлоқ хўжалиги мактабида (САВКСХШ), Ўрта Осиё давлат университети (САГУ) да дарс берди. 1931 йилда САГУнинг тил билими кафедраси бўйича профессорликка тасдиқланди. Илмий ходимлар секциясида, Ўздавнашрда, Республика терминология қўмитасида, Давлат илмий кенгашида масъул вазифаларда ишлади. 1933 йилда ўлка янги мактаблари VII синфи учун «Адабиёт хрестоматияси»ни тузиб нашр эттирди.

Авлоний 1925 йилда «Меҳнат қаҳрамони» унвонига, 1930 йилда «Ўзбекистон халқ маорифи зарбдори» деган фахрий номга сазовор бўлди. Ижоди ва фаолияти камол топган, гуллаб турган бир пайтда 1934 йилда 25 августда вафот этди.

Ватан ва ватанпарварлик ғоялари

Авлоний наздида ватан туйғуси энг инсоний, энг муътабар туйғудир. Ватан дарди билан яшамоқ, унинг бахтидан қувонмоқ, у билан фахрланмоқ керак, Ватан Онадек муқаддас. Уни қадрлаш, эъзозлаш, унинг шодлик ва қувончига шерик бўлиш, ғам-ҳасратини баҳам кўриш — фарзанднинг муқаддас бурчидир. Авлоний дейди: «Ҳар бир кишининг туғилиб ўсган шаҳри ва мамлакатини шу кишининг ватани дейилур. Ҳар ким туғилган, ўсган ерини жонидан ортиқ суяр, ҳатто бу ватан ҳисси-туйғуси ҳайвонларда ҳам бор. Агар бир ҳайвон ўз ватанидан-юртидан айрилса, ўз еридаги каби роҳат-фа-

роғатда яшамас. Маишати талх бўлиб, ҳар вақт дилининг бир гўшасида ўз ватанининг муҳаббати турар»¹.

Фарзандлар ҳам ҳар хил бўлади. Онанинг бахтига шерик бўлиб, бахтсизлигида ёлғиз ташлаб кетувчи фарзандлар ҳам топилади. Ватаннинг ҳам фақат фусункор табиятини, боғ-роғларини хуш кўрадиган, лекин ташвиш ва ғамларини ўйламайдиган фарзандлари йўқ эмас.

«Биз, — дейди Авлоний, — туркистонликлар ўз ватанимизни жонимиздан ортиқ суйганимиз каби, араблар арабистонларини, қумлик, иссиқ чўлларини, эскимослар шимол тарафларини, энг совуқ қор ва муздек ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларини ташлаб ҳижрат қилурлар эди. Боболаримиз «Киши юртида султон бўлгунча, ўз юртингда чўпон бўл, демишлар»². Ватанни, у қандай бўлмасин, севиш керак.

Ахлоқ тарбияси ҳақида

Авлонийнинг фикрича, ахлоқ — бу хулқлар мажмуидир. Хулқ эса, кишида ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Уларнинг шаклланиши учун маълум бир шароит, тарбия керак. Кишилар туғилишда ёмон бўлиб туғилмайдилар, уларни муайян шароит ёмон қилади.

Авлонийнинг таъкидлашича, ахлоқ тарбияси хусусий иш эмас. Бу тарбия ижтимоий ишдир. Ҳар бир халқнинг тараққий қилиши, давлатларнинг қудратли бўлиши авлодлар тарбиясига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Тарбия бола туғилган кундан бошланади ва умрининг охирига қадар давом этади.

Авлоний яхшиликни улуғ фазилат ҳисоблайди, инсонларни бир-бирларига яхшилик қилишга даъват этади. У дейди:

Яхшилик қилсанг, бўлур жонинг омон,
Яхшиликдан ҳеч киши қилмас зиён.
Яхши сўз бирлан илон индан чиқар,
Сўз ёмон бўлса, пичоқ қиндан чиқар.³

Авлоний сахийлик, раҳм-шафқат, хушфеъллик, хушмуомаликни ҳам энг яхши инсоний фазилатлар ҳисоблайди. Сахийликни олқишлаб, бу хислат инсонга олқиш мушарраф этишини қуйидаги воқеа мисолида баён этади: «Саид мактабга кетаётганда йўлда бир кишини учра-

¹ А. Авлоний. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ. Т., 1913, 55-бет.

² Ўша китоб, 51-бет.

³ Абдулла Авлоний. Биринчи муаллим. Т., 1915, 37-бет.

тади. У киши дейдики: «Ўғлим, икки кундан бери очман, таом олиб ей десам, устимдаги йиртиқ чакмондан бошқа ҳеч нарсам йўқ», — дейди. Саид фақирнинг... ҳолига раҳми келуб, атоси берган ўн тийин пулни фақирга берди. Фақир... офарин қилуб йиғлай-йиғлай дуолар қилуб кетди. Саид... уйига борган замон қилғон ишини отасига сўзлади. Отаси ҳам «сахий Саидим», деб хурсанд бўлиб, дуо қилди ҳам бундан сўнг Саидга ҳар кун йигирма тийиндан берурга ваъда қилди»¹, уни олқишлади.

Авлоний такаббурлик, манманликни инсон бошига ёмон оқибатлар келтирувчи иллат сифатида қоралади. Бунга «Жанжалчилик зари» ҳикоясида икки эчки воқеаси мисолида баён этади.

Авлоний ўз педагогик қарашларида дўстлик ва меҳнат тарбиясига алоҳида эътибор беради. У ҳақиқий дўст орттириш ёшликдан бошланишини, бу сифатларни болага ёшлигидан сингдириб бориш зарурлигини айтади.

Авлонийнинг фикрича, меҳнат кишини бахтиёр ва саодатманд этадиган, унга шуҳрат олиб берадиган қандайдир ғайритабiiй қудрат эмас. Балки, меҳнат ўз номи билан меҳнат. Бинобарин, у кишидан куч ва ирода талаб этадиган фаолиятдир.

Авлоний тарбияни кенг маънода тушунади, уни биргина ахлоқ билан чегаралаб қўймайди. «Соғ танда соғ ақл» деган ҳикматнинг бежиз эмаслигини яхши билади. У боланинг соғлиги ҳақида қайғуради. Унинг таъкидлашича, баданнинг саломат ва қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадур. Чунки ўкумоқ, ўрганмоқ ва ўргатмоқ учун инсонга кучлик, касалсиз жасад лозимдур.

Авлонийнинг виждон ҳақидаги мулоҳазалари ҳам диққатга сазовор. «Виждон деб руҳимизга, фикримизга таъсир қиладургон ҳиссиёт, яъни сезув туймақдан иборат маънавий қувватни айтилуp. Биз ҳар вақт афъол ва ҳаракатимизнинг яхши ва ёмонлигини, фойда ва зарарлигини ондак виждонимиз ила билурмиз. Виждон инсоннинг ақл ва фикрини ҳақиқий мезонидурки, бу тарозу ила ўз камчиликларини ўлчаб, билмак ила баробар, бошқаларнинг ҳам афъол ва ҳаракатини сезур. Агар ишлағон иши шариат, ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлса, муҳаббат қилур. Қабоҳат ва ёмон ишларни қилса, нафрат қилур...

Виждон яхши хулқларнинг манбаи ўлдиғиндин виждон соҳиблари ҳар бир ишни беғараз, холис ният ила

¹ Ўша китоб, 37-бет.

ишлар. Шул сабабли ҳар ким назарида мақбул ва суюкли бўлур...»¹

Авлоний тил ва сўз одоби ҳақида

Тилга, маданиятга муҳаббат ҳар бир кишининг халқига бўлган муҳаббатидир. Авлонийнинг уқтиришича, ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадурғон ойинайи ҳаёти тил ва адабиётидур.

Авлоний сўзнинг инсон қадр-қимматини белгилашдаги мавқеига умуминсоний нуқтаи назардан баҳо берди. Унинг уқтиришича сўз инсоннинг даража ва камолин, илм ва фазлини ўлчаб кўрсатадурғон тарозисидур. Ақл соҳиблари кишининг фикр ва ниятини, илм ва қувватини қадр ва қимматини сўзлаган сўзидан биладилар.

Авлоний ростгўйлик ва тўғрисўзликни инсоннинг энг инсоний сифатларидан бири сифатида баҳолади.

У фикрича ҳаққоният деб ишда тўғрилик, сўзда ростликни айтилар. Инсон бўстони саломатга, гулзори саодатига ҳаққоният йўли ила чиқар. Инсониятнинг илдизи ўлан раҳмдиллик, ҳақшунослик, одиллик каби энг яхши сифатларнинг оноси ҳаққониятдур.

Кишиларни яхшиликка ундаш, ёмонликдан қайтариш, дунёдаги барча инсонларга эзгулик истаги билан яшаш чинакам олижанобликдир. Одамлар умр бўйи бир-бирлари билан алоқада бўладилар. Ўзаро ёрдамга, ҳамкорликка ҳожат сезадилар. Шундай экан, ростгўйлик, тўғрисўзлик инсонлар ҳаётида катта аҳамият касб этади.

Педагогик ғояларининг аҳамияти

Авлоний ўзининг бутун педагогик фаолияти ва маърифатпарварлик фаолиятида ўз халқининг бахт-саодати йўлига бағишлади. Халқи, Ватани олдидаги фарзандлик бурчини шараф билан бажарди. Ўзбек педагогикаси ривожига салмоқли улуш қўшди. Мана шу маънода Авлоний сиймоси, фаолияти биз учун ғоят қадрлидир.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ

Ўзбек халқининг тўнғич педагоги Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий 1889 йил 6 мартда Қўқон шаҳрида табиб оиласида туғилди. Ҳамза ўзининг ўқишга бўлган зўр иштиёқи туфайли 12 ёшидаёқ тўла хат-саводли бўлиб етишади. 1906 йилда мадрасага кириб ўқий бошлайди. Бироқ, мадраса

¹ Ўша китоб, 260—261 бетлар.

таълими Ҳамзани қаноатлантирмайди. Шунга кўра, у мустақил суратда Лутфий, Алишер Навоий, Гулханий, Муқимий, Фурқат асарларини ўқиб ўрганади.

Ҳамза 1911 йили Қўқоннинг Ҳожибек гузарида мактаб очиб, етим ва камбағал болаларни ўқитади, ўқувчилар учун «Енгил адабиёт», «Ўқиш китоби» ўқув қўлланмаларини яратади.

Ҳамзанинг ижодиёти, ўқитувчилик фаолияти чор ҳукумати амалдорларини ташвишга солади. Улар Ҳамза мактабини «Хавфли, болаларни бузувчи, дин ва маърифатдан оздирувчи мактаб» деб қоралаб ёпадилар, ўзини таъқиб эта бошлайдилар.

Ҳамза 1913 йил февралда чет элларга кетади: Афғонистон, Ҳиндистонда, Макка, Мадина, Шом (Сурия), Байрут, Истанбул, Одесса шаҳарларида бўлиб, 1914 йил бошларида Қўқонга қайтади. 1915 йилда Шоҳимардонда мактаб очади, муаллимлар тайёрлайдиган курс ташкил этади. Бу мактаб чинакам халқ мактабларининг дастлабки намунаси эди. Ҳамза бу мактабда ёшларга дунёвий фанларни ўқитади, ақлий, ахлоқий тарбияга алоҳида аҳамият беради.

Ҳамза Ҳакимзода 1915—1916 йилларда яратган «Оқ гул», «Қизил гул», «Пушти гул», «Сариқ гул» каби ашулалар тўпламларида, «Миллий роман ёхуд янги саводат» қиссаси, «Заҳарли ҳаёт» каби драма асарларида халқни ўқишга, илм ўрганишга даъват этади;

Ким билурди одаму олам надур, ҳайвон нечук?

Бўлмас эрди агар инсонда бу асор илм.

Қайси бир мавжуд боқсанг билмоққа кайфиятини,

Лозим ўлғай топмоққа аввал ўқиб ахбор илм.¹

Ҳамза 1916 йилларда халқ маорифини демократик асосда қайта қуриш, халқ маорифи тизимини яратиш гояларини олға суради. Унинг фикрича, «Инсонни инсон қаторига қўшиш», инсонни камолатга етказиш, инсонни олижаноб фазилатларга эга қилиб етиштириш тарбияга боғлиқдир. Юксак кучга эга бўлган тарбия илм, одоб, ҳунар тарбиясини ўз ичига олган бир бутун жараён бўлиши керак.

Демак, мактаб ёшларни илмли, одобли қилиб тарбиялаш ва ҳунарга ўргатиши керак. Ҳамза Ҳакимзода ҳунар ўргатишни кенг маънода тушунади. У мактабда ўтиладиган ҳунарни косибчилик, тўқимачилик, темирчилик,

¹ Ниёзий Ҳ. Ҳ. Замон ичра. Илм иста. Т. Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр. 1979. 25-с.

тақачилик эмас, балки дунёвий фанлар асосида яратилган илм, техника эгаллашни хунар деб тушунади.

Ҳамзанинг фикрича, боланинг ақлий ривожланиши, иродаси, хулқ-атвори, умуман маънавий фазилатлари тарбия орқали шаклланади. Боланинг ким бўлиб етишиши унинг асл-насабига эмас, балки унга бериладиган тарбияга боғлиқдир, яъни боланинг ўқишга қизиқиши, ўқиш қобилиятининг ривожи насл-насаби эмас, балки тарбия маҳсулидир.

Ҳамза Ҳакимзода ўз педагогик қарашларида ҳар бир инсон жамият, табиат ва ҳайвонот дунёсидан хабардор бўлиши кераклиги ҳақида сўзлар экан, бунинг учун илм-фанларни эгаллаш зарурлигини таъкидлайди.

Шоир дейди:

Кўзимизга кўриниб турган ҳамма асбоблар,
Ҳеч бири бўлмас эди, гар бўлмаса зинҳор ўқув.
Ер ичида қўшилиб ётган ҳамма олтин-қумуш,
Юзага чиқди бари боис анга ахбор ўқув...
Барча халқ ҳайвон каби ваҳший эдилар аввал,
Бора-бора қилди инсон барчани якбор ўқув.¹

Шоирнинг фикрича, янги-янги кашфиётлар учун ҳам илм-фанны билиш керак:

Илм бизни етургай ҳар мурода,
Биз ҳам олим бўлсак учармиз ҳавода.

* * *

Олим бўлсак дунёда,
Келур ҳар иш бунёда.
Биз ҳам сув ости кезиб,
Ҳам учармиз ҳавода.²

Ҳамза Ҳакимзода ақлий тарбия ҳақида сўзлар экан, ақлий тарбия орқали табиат ва жамият қонунлари, табиат ҳодисаларини, улар ўртасидаги боғлиқликни билиш кераклигини айтади. Шоир ана шундай маълумотга эга бўлган жамият, халқ фаровонлиги учун хизмат қиладиган ёшларни етиштиришга даъват этади.

Ҳамзанинг фикрича, болаларни шундай баркамол киши қилиб етиштириш учун ўқитувчиларнинг ўзи чуқур билимга эга бўлган, қобилиятли ва юксак ахлоқий фазилатли бўлиши керак.

Ҳамза Ҳакимзода таълим-тарбия ҳақида билдирган фикрларида болаларнинг соғлом бўлишига ҳам эътибор беради. У, айниқса, таълим-тарбияда ота-оналарнинг

¹ Ниёзий Ҳ. Ҳ. Қироат китоби., 1914, 76-бет.

² Ниёзий Ҳ. Ҳ. Енгил адабиёт, 1914, 12-бет.

муҳим ўрнини эгаллашини таъкидлайди, боланинг гузал ахлоқли бўлиб камол топиши учун оила муҳитида тарбиянинг тўғри йўлга қўйилиши зарурлигини айтади. Шоирнинг фикрича, боланинг одобли бўлиб ўсиши учун ота-оналар тарбияга эътибор беришмаса, бола ёмон хулқли бўлиб қолади. Шоир «Қироат китоби»га киритган «Боланинг ёмон бўлмоғига сабаб бўлган онанинг жазоси» шеърида ёзади:

Бир куни ўғрини пойладилар,
Ушлаб оёқ-қўлини бойладилар,
Шоҳ қошига келдилар олиб ани,
Қилди амр шоҳ, они ўлдиргани.
Бўйнига ул дам кафанин солдилар,
Осмоққа дор остига келтирдилар.
Шоҳга боқиб ўғри деди бу жавоб:
«Кичкиналикдан ўлиб одат ишим,
Ўғрилиқ ўлмишди мани қилмишим.
Келсам ўғирлаб нима нарса, онам,
«Яхши қилибсан, — дер эди, — жон болам».
Демади бир бор онам «тўғри бўл»...
Ҳисса: кимнинг ўғли ёмон, йўқ ажаб,
Бўлғай анга ота, онаси сабаб.¹

Ҳамза Ҳакимзода болаларнинг ахлоқий тарбиясида ўйинга ҳам алоҳида эътибор беради, болаларни жамиятда кенг тус олган «орёл», «ошиқ» ва қимор каби ўйинлардан сақлаш кераклигини айтади.

«Агар ота-оналаримиз — деб ёзади Ҳамза, — бошда яхши тарбия қилган бўлсалар, тилимизни ёлғондан, қулогимизни фисқу-адоватдан, қўлимизни хиёнатдан... шу феъллардан мумкин қадар эҳтиёт қилиб, ўзимизни ёшлик, ёлғизликдан қиладиган эринчакларимизга илтифот қилмай, уришиб сўкиб, мактаб топшириб илм отлиқ: саодати... жаҳонга етадиган бир раҳнамоий ҳақиқатга таниш ва ошна қилган бўлур эдилар. Биз бутун шум ва ёмон бўлмас ва ўзлари бу қадар... мингларча пушаймон бўлмасдилар»².

Ҳамза Ҳакимзоданинг ахлоқий тарбия хусусидаги қарашларида ёшларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг фикрича, ёшлардаги инсонпарварлик кишиларнинг кадр-қиммати-ни англаш, уни ҳурмат қилиш, инсоний ҳуқуқларини ҳимоя этиш, уларга ҳурмат билан муомала қилишдан иборат бўлиши керак.

¹ Ҳамза. Боланинг ёмон бўлмоғига сабаб бўлган онанинг жазоси // асарлар, II томлик. 1-том. Тошкент. Ғ. Гулом номли Бадиий адабиёт нашриёти. 111—112 бетлар. 1969.

² Ниёзий Ҳ. Ҳ. Кирсаи китоби. 1915. 15-бет.

Ёшларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш уларда ўзига яқин бўлган кишиларга, ота-онасига самимий муҳаббат туйғусини ривожлантиришдан бошланиши керак. Шу туфайли ҳам, шоир ўз дарсликларига болаларни ўз ота-оналарига меҳрибон бўлишга, уларни қадрлашга ва ҳурмат қилишга чорлайди:

Парча гушт эрдик туғилган вақтимиз,
Онамизнинг бағри бўлди тахтимиз.
Тутди эмчак ширин уйқудан чўчиб,
Кечалар совуқ бешикларни кучиб.
Икки-уч йил бағри узра кўтариб,
Катта қилди ўзи меҳнатда ҳориб
Жону дилда асради бизни суюб.
Деди бизни, бошқа орзун кўюб.
Оғриса бир жойимиз йиғлаб юриб.
Ҳар эшикни кезди дори ахтариб.
Яъни йўқ бизга онадек меҳрибон,
Сийнага қалқон, бош узра соябон.
Биза ҳам лозим ани шод айламак,
Бизга қилган хизматин ёд айламак.¹

Ҳамза Ҳакимзода болаларни тўғрисўз, ростгўй қилиб тарбиялашни уқдиради. Тўғрилиқ, тўғрисўзликни энг яхши фазилат деб ҳисоблайди. У алдамчиликни, ёлғон сўзликни ёмон иллат сифатида қоралайди. Унинг таъкидлашича, «содиқ» тўғри сўзга айтилури. Тўғри сўзлик кишилар ҳар жойда эътиборли, дили, юзи, равшан бўлури. Тўғри сўзлик кишилар... ҳар доим иззат ва ҳурматда бўлурилар. Тўғри сўз шарафидин нажот топмоқда зўр ишончлик бўлури».²

Тўғри сўзла, эй ўғил, тил бурмагил ёлғонга ҳеч!

Бир масал бор: «Тўғри сўзлар бошни кесмас қилич»³ —

дейди у.

Ҳамза Ҳакимзоданинг фикрича, болаларни сабр-тоқатли, сабот ва матонатли қилиб тарбиялаш керак. Унинг фикрича: «Шитобнинг зидди, душмани — сабр-дир. Сабр-чидамли, яъни ҳар ишда ... ошиқмаслик... сабрли кишиларда пушаймон ва армон бўлмас... сабр кишиларнинг юраги бўлиб, дунёдан бало келса-да, кўкрагига етмай йўқ бўлиб кетар. Сабрли кишилар ҳар ерда иззатлик, ҳар ким қаршисида ҳурмат ва обрўли бўдури. Сабрли кишиларни ҳар ким севар ва чин кўнглидан дўст тутар... агар сабрга ўзини билиб ўргатиб олган

¹ Ҳамза. Сайланма 1. Т., Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти., 1979, 90-бет.

² Ниёзий Ҳ. Ҳ. Қироат китоби, 1914. 19-бет.

³ Ўша китоб, 2-бет.

киши сўнгра... оғирлик писандига ҳам келмай қолур»¹,
Ҳамза сабрга берган таърифини шундай хулосалайди:

Сабрдин топгай мансаб киши,
Бесабрдин сўлмагай ўнг ҳеч иши.²

Ҳамза Ҳакимзода ўз педагогик фаолиятида ва адабий ижодида хотин-қизларнинг илм олишига, жамият ишларида фаол иштирок этишларига жиддий эътибор берди. Шу туфайли ҳам, уларни илм-маърифат манбаларидан баҳраманд бўлишга даъват этиб шундай деб ёзди:

Келди очилур чоғи ўзлигинг намоён қил,
Парчалаб кишанларни ҳар томон паришон қил.
Мактаб, анжуман борғил, унда фикр очиб гоҳи,
Илму фан тиги бирлан жаҳл бағрини қон қил!³

Ҳамза Ҳакимзода Шоҳимардонда бўлган вақтида ҳам ўз илғор фикрларини ёйишга ҳаракат қилади. Аммо у бу ерда жойлашган душманлар томонидан 1929 йил 18 март куни ўлдирилади.

Умуман, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий республикамизда педагогик фикрнинг ривожига салмоқли ҳисса қўшган моҳир педагог, мутафаккир шоирдир.

О Л Т И Н Ч И Б О Б.

ЎЗБЕКИСТОНДА XX АСРДА ПЕДАГОГИК ФИКР.

Ўзбекистонда 1917—1990 йилларда ижтимоий ҳаёт, таълим-тарбия

1917 йил инқилобдан кейин Марказий Осиё халқларининг ҳаётида — ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-мафкуравий, жумладан, халқ маорифи соҳаларида кескин ўзгариш юз берди, жамиятни коммунистик асосда қайта қуриш бошланди. Коммунистик мафкура таълим-тарбиянинг асоси қилиб қўйилди. Бу тадбир жорий этилиши натижасида ўлкада «синфий кураш» кучайди, ўқитувчилар сафи шўро ҳукумати «душманлари»дан тозалана бошланди.

1919 йилда бўлиб ўтган партия VIII қурултойи қабул қилган коммунистик партия программасида совет ҳукуматининг мактаб ва маориф ҳақида кўрсатмаларини жойларда амалга ошириш зарурий вазифа қилиб қўйилди. Туркистон партия ва совет ташкилотлари ана шу йўл-йўриқлар асосида маориф тизимини ишлаб чиқди ва қўйилган вазифаларни амалга ошира бошлади.

¹ Ниёзий Ҳ. Ҳ. Танланган асарлар. 1958. 25-бет.

² Ўша китоб, 74-бет.

³ Ўша китоб, 74-бет.

1918—1920 йилларда шаҳар ва туман маориф бўлимларида тузилган ўқув режалари ва дастурлар асосида мактабларда дарс ўтилди, синфдан ташқари машғулотлар уюштирилди.

1921—1925 йилларда Туркистон маориф комиссарлиги тузган дастур ва методик қўлланмаларда асосий эътибор ҳар бир ўқув фани курсини назарий жиҳатдан асослашга қаратилди. Дастур ва қўлланмаларни яратишда маҳаллий зиёлилардан Фитрат, Мунаввар қори Абдирашидхонов, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний, Абдулла Авлоний, Абдуқодир Шакурий, В. Ф. Лубенцев, Н. П. Архангельский, Т. Н. Қори-Ниёзов, Усмон Дадамўхамедов, Ҳалил Қаюмов, Шорасул Зуннун, Қайюм Рамазон, Мажид Қодирий ва бошқалар фаол иштирок этиб, Туркистонда бошланган маданий қурилишни амалга оширишга, маориф тизимини барпо этишга салмоқли ҳисса қўшдилар.

Туркистон республикасида ерли миллатлардан ўқитувчи кадрлар тайёрлаш соҳасида қилинган ишлардан муҳими шу бўлдики, Тошкент, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда қисқа муддатли курслар, педагогика билим юртлари ва техникумлар, юқори турдаги ўқув юртлари, халқ маориф институти ташкил этилди, бошланғич, тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблар сони ортди, уларда таълим мазмуни ҳам ўзгарди, тарбия ишлари янги тартибда олиб борилди.

Совет мактабида таълим-тарбия ишларининг асосий шакли дарс ҳисобланди. Аммо, таълим-тарбия масалаларига бағишлаб уюштирилган қурултой ва кенгашлар, амалий ишлар ўлкада давом этаётган синфий кураш билан бевосита боғлиқ ҳолда ўтказилди. Педагогик матбуотда умумий бошланғич таълимни, умуман мактаб таълимини амалга ошириш муаммоларини, педагогика фанининг мазмуни, унинг вазифаларини, халқ маорифи ва илмий тадқиқот институти вазифаларини ёритишда ҳам, икки йил давомида (1928 йил март ойидан 1930 йил апрель ойига қадар) ўрта мактаб тури, ўқув режа ва дастурлари ҳақида, мактабларда политехник таълим ва меҳнат, умумий ва махсус мутахассислик таълими, байналминаллик, эстетик тарбия ва бошқа масалалар юзасидан мунозараларда ҳам синфийликка эътибор бериш талаб этилди.

Ислом динининг таъсирига қарши атеистик тарғибот кучайтирилди. Умуман, мунозара ва муҳокамалар давом этган икки йил — мактаб таълимини коммунис-

тик таълимот асосида қуриш учун олиб борилган курашнинг юқори босқичи бўлди. Коммунистик сиёсат туфайли ўзбек халқи ўз тарихи, миллий урф-одати, анъана, умуминсоний қадриятларини билиш ва ўрганиш имкониятидан маҳрум бўлди, миллат тақдири, маориф равнақи учун жон фидо қилган, эркин фикр юритган аллома маърифатпарварлар — Абдурауф Фитрат, Мунавварқори Абдирашидхонов, Элбек, Отажон Ҳошимов, Шокир Сулаймон, Абдулла Қодирий қатл этилди, Шорасул Зуннун, Чўлпон, Усмон Носир, Боту ва бошқалар узоқ Сибирга сургун қилинди.

40—50 йилларда коммунистик партиянинг тоталитар сиёсати тўла ҳукмрон кучга айланиши билан идеологик кураш кучайди. Имомхон Хусанхўжаев, Ҳалил Қаюмов, Ҳамид Сулаймонов, Мақсуд Шайхзода каби олим ва шоирлар ана шу мафкуравий йилларнинг қурбони бўлиб, қамоқ ва сургунларда азоб чекдилар.

60—80 йилларда байналминаллик ва «шаклан миллий, мазмунан социалистик» шиор остида миллатларнинг умумлашуви тарғиб қилинган бўлса-да, мавжуд имкониятлар доирасида Ўрта Осиё, жумладан, ўзбек зиёлилари улуғ мутафаккир шоир ва олимларимизнинг педагогик фикрларини тадқиқ эта бошладилар. Масалан, 60—70 йилларда ўзбек маърифатпарвар шоир, адибларидан Фурқат, Садриддин Айний, Алишер Навоий каби шоир ва педагогларнинг таълим тарбия ҳақидаги фикрлари тадқиқ этилди. «Калила ва Димна», «Қобуснома» нашр қилинди. Таниқли педагог олим З. Миртурсунов «Ўзбек халқ педагогикаси ва унинг халқ оғзаки ижодида акс эттирилиши» (1967) асарида халқ педагогикасини республикада биринчи бор таҳлил қилди, Малла Очилов «Нравственное формирование учителя» (1979) асарида бўлғуси ўқитувчининг шаклланиши йўлларини ифодалади.

Халқ Маорифи вазирлигини бошқарган Эминжон Қодиров, Саид Шермухамедов республикада ўқув-тарбия ишларини талаб даражасига кўтариш, кечки ишчи-ёшлар ва қишлоқ ёшлари мактаблари тармоғини кенгайтириш, педагог кадрлар тайёрлаш каби ишларга раҳбарлик қилдилар.

Таниқли олим Сидиқ Ражабов педагогик муаммоларини ҳал қилишда фаолият кўрсатди, педагогика тарихини ўрганишда фаолият кўрсатди, педагогика тарихини ўрганиш ва унинг ривожини таҳлил қилиш соҳаларида иш олиб борди: Ўзбекистон мактаблари та-

рихига, педагогика фани тараққиётига доир асарлар яратди.

60—80 йиллар давомида педагогика фанининг таркибий қисми бўлган фанларни ўқитиш, жумладан, адабиёт ва она тилини ўқитиш усулларида ҳам маълум тадқиқот ишлари олиб борилди. Бу соҳада Субутой Долимов, Асқар Зуннунов, Қудрат Аҳмедов, Ҳасан Зуннунов, Карим Жўраев, Карима Қосимова, Мазлума Асқарова, Н. М. Маллаев, Фулом Каримов ва бошқалар фаоллик кўрсатдилар.

Умуман, 80-йилларда 1917 йиллардан бошланган ва 1991 йилга қадар давом эттирилган коммунистик сиёсатнинг ижтимоий гуманитар илмлар, жумладан, миллий педагогик фикр ривожига тўсиқ бўлишига, қарамай, халқимизнинг тафаккури, маънавий даражаси, педагогик онги юксала борди. Ўзбекистон мустақил бўлиши билан миллий онг, миллий руҳ, миллий маданиятни тараққий эттириш, маънавиятимиз манбаи — тарихий, маданий қадриятларимизни ўрганиш ва тиклаш учун кенг имкониятлар барпо бўлди: миллий маданиятимизнинг ўзига хослиги тикланди. Ўтмишда яшаб ижод этган, бутун жаҳонга машҳур бўлган алломалар маънавиятини ўрганиш бошланди: «Қуръони Каримнинг ўзбекча изоҳли таржимаси, Муҳаммад пайғамбаримизнинг «Ҳадислари», Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг тўрт жилдлик «Ҳадис»лари, Абу Исо ат-Термизийнинг «Алжомеъ ас-саҳиҳ» асари, Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлар»и, бир гуруҳ олимлар тузган «Буюк сиймолар, алломалар» китоблари каби асарлар чоп этилди.

Таълим Ўзбекистон халқи маънавиятига яратувчини фаолиятини бахш эта бошлаши билан республикада «Ўзбек педагогикаси антологияси», «Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётидан лавҳалар», «Ўзбек педагогикаси тарихи», «Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси», «Мактаб маънавияти ва миллий тарбия», «Ўқувчининг ахлоқий маданиятини шакллантириш муаммолари», «Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари», «Донолардан сабоқлар» каби педагогик қўлланмалар нашр этилди.

Мустақиллик даврида халқ таълимини ислоҳ қилиш таълим-тарбия соҳасида энг муҳим воқеа бўлди.

Мустақил Ўзбекистонда ижтимоий ҳаёт, таълим-тарбия

1991 йил 31-августда Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги эълон қилингандан кейин республикада таълим тизими 1992 йилда қабул қилинган. «Таълим тўғрисида»ги қонун ва қўйидаги стратегия асосида ишлаб чиқилди:

- таълимнинг узлуксиз бўлиши;
- таълимни комплекс равишда уюштириш;
- таълимни демократлаштириш ва инсонпарварлаштириш;
- таълим системасини фан соҳалари билан интеграциялаштириш;
- умумий ўрта таълим негизида ёшларни махсус билим юртларида ўқишга, мутахассисликка тайёрлаш.

Республикада амалга оширилган узлуксиз таълим системаси барча таълим босқичлари — мактабгача тарбия ва бошланғич, таянч босқичлари, ўрта ва ҳунар мактаблари, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари, мактабгача тарбия муассасалари, малака ошириш институтлари ўртасида узвийлик бўлишида, таълимни илм-фан ютуқлари билан боғлиқ ҳолда ташкил этишда муҳим омил бўлди: болаларни оилада боғчага, боғчада мактабгача ўқишга тайёрлаш, умумий ўрта таълим негизида ўқувчиларни махсус билим юртларида мутахассисликка тайёрлашда жиддий ютуқларга эришилди. Узлуксиз таълим системаси барча таълим системаси барча таълим босқичларининг истиқболли бўлишига, таълимни демократлаштириш ва инсонпарварлаштиришга, таълимни меҳнат тарбияси билан боғлиқ ҳолда ташкил этишга, ўқув фанларни интеграциялаштиришга ёрдам берди.

Тарбияга комплекс ёндашиш билан ақлий меҳнат, ахлоқий, нафосат ва жисмоний тарбиялар ўртасидаги узвийлик мустаҳкамланди, ўқувчилар ҳаёт ҳақида кенг-роқ тасаввурга эга бўла бошладилар. Комплекс принципи тарбиянинг, ўқувчилар фаолиятининг мазмунли бўлишини, таълим вазифаларини ҳам комплекс равишда амалга оширишни таъминлади. Бу принцип мактаб, оила, жамоатчилик ўртасидаги алоқани мустаҳкамлаш, бу алоқанинг педагогик сифат касб этишида, ёшларнинг англаш, мустақил фикрлаш фаолияти ва ахлоқ-одобли бўлиб ўсишида ижобий аҳамиятга эга бўлди.

Тарбияда комплекс принциплари қўллаш ўқув юртли-ри, таълим муассасаларида барча тарбиявий ишлар ҳамда, тарбия жараёни — вазифа, мақсад, мазмун, усул, шакл, восита, натижаларнинг ўзаро алоқада бўли-шини таъминлади.

Таълим ва тарбия мазмуни, шакл ва усуллари бу соҳада эришилган илғор тажрибалар асосида ишлаб чиқилди, бунда таълимни жаҳон стандарти даражасида бўлиши назарда тутилди.

Яратилган таълим давлат стандартларида уларнинг ижтимоий мақсадни ифода этувчи бўлишига эътибор берилди, улада мустақиллик даври талаб этаётган таъ-лим мазмуни, даражаси, усул ва шакллари белгиланди.

Давлат стандарти ва концепциялар асосида яратил-ган дастур ва дарсликларда, айниқса, гуманитар фан-ларга доир барча дастур ва дарсликларда миллий ва умуминсоний қадриятлар ўз аксини топди.

Маълумки, истиқлол мафкурасининг асосларини яратиш, аввало, таълим-тарбия замини бўлган оила ва мактабга тарбия муассасаларидан бошланади. Уларда тарбияланаётган ва мактабда ўқиётган болалар Ватан, жамият, халқ ҳақида муайян тасаввурга эга бўлишлари, уларнинг қалбида Ватан туйғуси, улуғ алломаларимиз ва улар қолдирган маънавий мерослар билан фахрла-ниш шаклланиши, ривож топиши керак.

Ана шу талаблардан келиб чиққан ҳолда тиббий касбга, муаллимлик ва мураббийлик касб, малакага эга бўлган аёллар истиқомат қилаётган оилаларда — уй боғчаларида аниқ дастурлар асосида педагогикадан мил-лий ва умуминсоний қадриятлар ифодаланган дарслик, қўлланмалар яратишга киришилди. Бу ишда ўқувчи ва талабалар ҳамда бўлғуси ўқитувчиларнинг умумий ма-данияти ва маънавиятини, педагогик билим ва педаго-гик маданиятини, педагогик тафаккурини ўстириш асо-сий мақсад қилиб қўйилди. Бу мақсад педагогик фикрлашга доир билим ва илоҳий-ахлоқий, тарбиявий ғоялар умумбашарий ва миллий-маданий қадриятларни пухта ўрганиш билан амалга оширилмоқда.

Ўзбек тилига давлат мақоми берилиши билан она тилини чуқур ўрганиш — умумий ўрта мактаб ва бошқа ўқув юртлири таълимининг асоси қилиб қўйилди. Она тилида бериладиган билимларни ўзлаштириш жараёни-да ўқувчиларнинг мантиқий тафаккурини ўстириш, уларда она тилидан кўникма ва малакаларни шакллан-тириш, уларни ўзбек адабий тилининг ёзма ва оғзаки

шаклини пухта ўзлаштирган маданиятли ва саводли қилиб етиштириш назарда тутилди.

Шўро даврида «СССР тарихи» деб номланган, аслида Россия тарихидан иборат бўлган дарсликка илова ҳисобланган «Ўзбекистон халқлари тарихи» тубдан қайта ишланди. (V, VIII; IX синфлар), «Инсон ва жамият» (XI синф) фанларини ўқитишга соат ажратилди. «Иқтисод алифбоси» (бошланғич синф), «Иқтисодий билим асослари», (V—IX) ишлаб чиқилди. X—XI синф ўқувчилари ўз хоҳишларига кўра, «Ҳуқуқшунослик», «Менежмент ва маркетинг асослари», «Дин тарихи»ни факультатив курсларда эгалламоқдалар.

Таълимда тест усули қўлланди, иқтидорли болаларни аниқлашга, ўқитишга алоҳида аҳамият берилмоқда. Мингдан ортиқ иқтидорли болалар Америка, Англия, Швецияда таълим олиб, мустақил Республикамиз халқ хўжалиги учун зарур бўлган билим ва касбларни эгаллашмоқдалар.

Мактаб — давлат узлуксиз таълим тизимининг марказий бўғинидир. Ана шу босқичда ўқувчилар билимларнинг асосини эгаллайдилар, уларда ижодий қобилият, мустақил фикрлаш, Ватан, жамият, шахс, ахлоқ-одоб ҳақидаги тушунчалар шаклланади, таккомилашади.

Бошланғич босқич (1—4 синф) да асосий эътибор ўқувчилар саводини чиқаришга, уларда мустақил фикрлаш, ўз фикрини ифодали баён қилиш малакасини шакллантириш ва ривожлантиришга йўналтирилди.

Бу босқичда таълим жараёнида ўқувчиларда мантикий тафаккур қила олиш ва коммуникатив саводхонликни ошириш, ўз-ўзини англаш салоҳиятларини, моддий борлиқ, гўзалликни ҳис қилиш, ундан завқланиш ва уни янада гўзаллаштириш иштиёқини ўстиришга, миллий урф-одатларни севиш ва ўз ҳаётларида улардан фойдаланиш малакаларини таркиб топтиришга эътибор берилди.

V—IX синфларда маънавий қадриятларни шакллантиришга самарали таъсир кўрсатувчи санъат тури бўлган адабиётни ўқитишда соғлом, эътиқодли, миллий ва умумбашарий қадриятларини англайдиган, ахлоқан баркамол шахсни шакллантириш асосий мақсад қилиб қўйилди. Ўқувчиларда бадиий адабиётга ҳавас, меҳр уйғотиш, бадиий асарларни ўқиб тушунадиган ва таҳлил қила оладиган, ўз фикрини оғзаки ва ёзма равишда тўғри, эркин ифодалай оладиган қилиб тарбиялаш орқали амалга оширилмоқда.

Кейинги йилларда республикамызда очилган лицей, гимназияларда ва айрим умумий мактабларда ташкил этилган педагогикадан ихтисослаштирилган курсларда (X.XI синфлар) Ватан тарихи ва маданияти, қадимий урф-одатларимизни ҳар томонлама ўрганиш ва тадқиқ этиш асосий вазифа қилиб қўйилди. Шунга кўра, ҳозирги давр талаби асосида 5—6 ёшли ўзбек тили жадаллик билан ўргатилмоқда.

Мактабгача тарбия муассасалари учун тузилган тасвирий санъат дастурида болаларни теварак-атрофида, ташқи муҳитда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисалар билан ошно қилиш, турли тасвирлар воситасида бу воқеалар ҳақидаги тасаввурларини ривожлантиришга эътибор берилди. Жисмоний тарбия дастурида болаларни жисмонан кучли, чаққон, тетик қилиб тарбиялаш асосий мақсад қилиб қўйилди.

Ўйин дастурида анъана сифатида давом этиб келаётган миллий ўйинлар, халқ озаки ижоди асосида болаларга қувонч бахш этиш, уларнинг дид ва тафаккурини ўстириш, уларни Ватан табиати гўзаллигидан баҳраманд қилиш ва уларда гўзалликни сақлаш, ҳимоя қилишга интилиш, қизиқиш ҳиссини тарбиялаш талаб этилди.

Мусиқа дастурида ўзбек халқининг турмуш тарзи, миллий анъаналари, урф-одатлари, мумтоз ва ҳозирги давр бадиий асарлари асосида яратилган мусиқа орқали болаларда мусиқа санъатига ҳавас, гўзал Ватанимизга ҳавас туйғусини шакллантириш ва ривож топтириш асосий мақсад қилиб қўйилди.

Меҳнат дастурида болаларга ўз-ўзига меҳнат қилиш, табиат бағрида ишлаш, қўл меҳнати ва унинг моҳияти, қилинган меҳнат гўзаллиги, ясалган буюм, нарсаларнинг чиройли ва пухта бўлишидан фахрланиш туйғусини тарбиялаш, тежамкорлик қобилиятини ўстириш назарда тутилди.

Умуман, мактабгача тарбия давлат стандартларида ёш авлодни жисмонан соғлом, руҳан тетик, одоб-ахлоқли, иймон-этиқодли шахсни тарбиялаш бўйича белгиланган йўлланма мактабгача тарбия дастур ва қўлланмаларида ўз ифодасини топди. Боғчаларда болаларнинг қобилияти, истеъдоди, қизиқиши аниқланиб, чет эл педагогика тарихи билан алоқада ривожланди. Шу сабабдан ҳозир Марказий Осиё педагогика тарихини тадқиқ этишда Ҳорижий Шарқ ва Оврупо мамлакатлари таълим тизими ҳам ўрганилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси вазирлар маҳкамаси ҳузурида Олий аттестация комиссиясининг ташкил этилиши — мустақиликнинг муҳим тимсолидир. Бу Олий аттестация комиссияси ўз зиммасига юкланган улкан вазифаларни, яъни «юқори малакали илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш янги тизимни шакллантириш, уларни республика ижтимоий — иқтисодий, сиёсий ва маънавий тараққиётининг устивор муаммоларини ҳал қилишга йўналтириш, илмий тадқиқотлар ва ишланмаларни давлат йўли билан экспертиза қилишни таъминлаш билан етук илмий-педагог кадрлар етиштиришга самарали таъсир кўрсатмоқда».

Олий педагогик ўқув юртларида илмий даража берувчи ихтисослаштирилган кенгаш ташкил этилиши билан республикада педагогика тарихи ва назарияси, фанларни ўқитиш усуллари бўйича докторлик ва номзодлик диссертацияларини ўзбек тилида, турли миллат вакиллариининг ўз она тилларида ҳимоя қилишга кенг имконият яратилди, бу кенгашлар миллий педагог олимлар сафининг ўсишида муҳим омил бўлмоқда. Бу тадбир республикада сифатли илмий-педагогик асарлар, ўқув-методик қўлланмаларининг яратилишига, мактабгача тарбия муассасаларида, умумий ўрта мактабларда, ўрта ва махсус олий ўқув юртларида таълим-тарбиянинг юксак савияда бўлишига, таълим тизими мазмунининг такомиллашувига самарали таъсир кўрсатмоқда.

Мустақиллик туфайли «...биз умумбашарий қадриятларнинг энг биринчи асоси бўлган халқ инсонпарварлиги чашмаларидан қадамма-қадам баҳраманд бўлмоқдамиз» (И. А. Каримов). Шу баҳрамандлик туфайли ёш авлодда меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик, иймон-эътиқодлик, ҳалоллик, ахлоқий поклик, одиллик, билимлилик, онглилик, дўстлик, байналминаллик каби инсоний фазилатлар шаклланиб, ривож топмоқда, ўз она тили, миллий урф-одатлари, диёримизнинг табиат бойликлари билан фахрланиш туйғуси камол топмоқда.

Республикада, айниқса, 1996 йилларда истеъдодли болаларни танлашга эътибор кучайтирилди, жойларда махсус ҳунармандчилик лицейлари, умумий таълим йўналишидаги лицей ва гимназиялар тармоғи кенгайтирилди, улар учун янги дастурлар ишлаб чиқилди.

Таълим бўйича халқаро ҳамкорлик ривожлана бошлади, бирлашган миллатлар ташкилотининг Ўзбекис-

тондаги ваколатхонаси, ЮНИСЕФ, ЮНЕСКО ташкилотлари билан алоқалар мустаҳкамланди.

Хорижий давлатларнинг кадрлар тайёрлаш соҳасидаги тажрибалари ўрганилиб, ўзбек халқининг миллий урф-одатлари ва анъаналарини ҳисобга олган ҳолда, республикамизда кадрлар тайёрлаш тизимининг янги модели яратилди. Бу моделнинг туб моҳияти шундаки, унинг таркиби узлуксиз таълим, илм-фан, ишлаб чиқариш, давлат ва жамият каби алоҳида қисмлардан ташкил топди. Моделда кадрлар тайёрлаш тизимининг мақсади, вазифаси ва узлуксиз таълим тизимини ислоҳ этишнинг асосий йўналишлари, босқичлари, миллий дастурни амалга ошириш орқали эришиладиган натижалар ўз ифодасини топди.

1997 йил 29—30 августда бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи чақириқ IX сессиясида қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» Ўзбекистон таълимида том маънода инқилобий ўзгартиришларни бошлаб берди.

Бу қонун ва дастур ёш авлодни Ватанимизга садоқатли, унинг мустақиллигини асраб-авайлашга тайёр, кенг тафаккурли, жисмонан соғлом, маънавий ва маърифий жиҳатдан баркамол қилиб тарбиялашда, умуман, таълим мазмунини янада такомиллашувида, унинг сифати ва самарали бўлишида муҳим омилдир.

Қабул қилинган янги таҳрирдаги «Таълим тўғрисида»ги қонун асосида таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий тамойиллари;

— таълим Ўзбекистон Республикаси ижтимоий та-
раққиётидаги устивор соҳа эканлиги;

— таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик
характерида эканлиги;

— таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;

— умумий ўрта, шунингдек, ўрта махсус, касб-
хунар таълимнинг мажбурийлиги аниқ кўрсатилди. Шу-
нингдек, Қонунда:

— таълимнинг III босқичида 3 йиллик академик
лицейларда ёки касб-хунар коллежларида ўқишни тан-
лашнинг ихтиёрийлиги;

— таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги;

— давлат таълим стандартлари доирасида билим
олишнинг ҳамма учун очиқлиги;

— таълим дастурларини танлашда ягона ва табақ-
лаштирилган ёндашувнинг жорий этилганлиги;

— иқтидорли ўқувчиларни рағбатлантириш, уларнинг истёждод қирраларини очиб бериш учун барча шарт-шароитни яратиб бериш;

— таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувини уйғунлаштириш қайд қилинди.

Ушбу Қонунга мувофиқ, таълим ва тарбиянинг дунёвийлиги таъминланиб, у мактабгача, умумий ўрта, ўрта махсус, касб-хунар таълими, олий ва олий ўқув юртидан кейинги таълим босқичларидан ташкил топади.

Мактабгача таълим болаларнинг уч ёшидан бошланиб, олти, етти ёшгача оилада, болалар боғчаларида, мулкчилик кўринишидан қатъий назар, бошқа хил таълим муассасаларида олиб борилади.

Бошланғич таълим 1—4 синфлардан иборат, унда ўқиш олти-етти ёшдан бошланади.

Умумий ўрта таълим барча учун мажбурий бўлиб, унда ўқувчилар 5—9 синфлар доирасида умумий билим асосларини чуқур ўрганадилар, бу синфларда асосий эътибор уларнинг дунёқарашини шакллантиришга ва кенгайтиришга, уларнинг қизиқиш ва интилишларини оширишга қаратилади.

Шундан сўнг ўқувчиларга 3 йиллик ўқув академик ва касб-хунар лицейлари ва коллежларидан иборат ихтиёрий-мажбурий босқичда ўқиш тавсия этилади. Бу билим юртларида ўқувчилар ўзлари танлаган таълим йўналиши бўйича билимларини ошириб, муайян олий ўқув юртига кириш учун аниқ мақсадга йўналтирилган фанларни чуқурлаштирган ҳолда ўрганишга қаратилган махсус билим оладилар. Таълимнинг бу босқичи ихтиёрий-мажбурий бўлиб, ҳар икки йўналишда ўқишни битирган ўқувчилар олий ўқув юртларига киришда кенг имкониятга эга бўладилар.

Олий мутахассислик таълимида ўн саккиз ўн тўққиз ёшлилар тўрт йил давомида ўқишни давом эттирадилар.

Узлуксиз таълим янги тизимининг амалдаги шаклидан фарқи шундаки, ўқувчилар алоҳида коллежларда касб-хунар эгаллайдилар ва умумий ўрта маълумоти бўладилар, академик лицейларда эса, чуқурлаштирилган умумтаълим тайёрлигига эга бўладилар.

Таълимнинг янги тизимини ташкил этган барча ўқув масканларида асосий эътибор ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмаларини ҳосил қилишга, эгаллаган бу кўникмаларини тажрибада намоён этишларига қаратилади.

Табиийки, демократик жамиятда болалар эркин фикрлайдиган этиб тарбияланадилар. «Агар ўқувчи эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта, билим керак. Аммо билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойликдир» (И. А. Каримов).

Олий таълим тизимида мутахассис кадрлар кўп босқичли йўл билан тайёрланади. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да 1997—2000 ва 2000—2005 йиллар давомида бажарилиши режалаштирилган дастурлар асосида амалга оширилади. Миллий дастурни амалга оширишнинг асосий натижаси рақобатбардош кадрлар тайёрлашнинг яхлит тизimini барпо этишдан иборат бўлади.

Республика Олий Мажлисида тасдиқланган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да қуйидаги умумий қоидалар ифодаланган:

- муаммолар ва кадрлар тайёрлаш тизimini тубдан ислоҳ қилиш омиллари;

- миллий дастурнинг мақсади, вазифалари ва уни рўёбга чиқариш босқичлари;

- кадрлар тайёрлашнинг миллий модели;

- кадрлар тайёрлаш тизimini ривожлантиришнинг асосий йўналишлари;

- дастурни рўёбга чиқаришнинг ташкилий асослари;

Дастурда бу қоидалар мазмуни қуйидагича ифода этилган:

Ўзбекистон Республикаси инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилишини, жамиятнинг маънавий янгилалишини, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришни, жаҳон ҳамжамиятига қўшилишни таъминлайдиган демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти кўрмоқда.

Инсон, унинг ҳар томонлама уйғун камол топиши ва фаровонлиги, шахс манфаатларини рўёбга чиқаришнинг шароитларини ва таъсирчан механизмларини яратиш, эскирган тафаккур ва ижтимоий хулқ-атворнинг андозаларини ўзгартириш республикада амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучидир. Халқнинг бой интеллектуал мероси ва умумбашарий қадриятлар асосида, замонавий маданият, иқтисодиёт, фан, техника ва технологияларнинг ютуқлари асосида кадрлар тайёрлашнинг мукамал тизimini шакллантириш Ўзбекистон тараққиётининг муҳим шартидир.

Кадрлар тайёлаш миллий дастури «Таълим тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг қоидаларига тўла мувофиқ бўлиб, миллий тажрибанинг таҳлили ва таълим тизимидаги жаҳон миқёсида ютуқлар асосида тайёланган ҳамда юксак умумий ва касб-хунар маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолиikka, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил равишда мўлжални тўғри ола билиш маҳоратига эга бўлган, истиқбол вазифаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилгандир.

Дастур кадрлар тайёрлаш миллий моделини рўёбга чиқаришни, ҳар томонлама камол топган, жамиятда турмушга мослашган, таълим ва касб-хунар дастурларини онгли равишда танлаш ва кейинчалик пухта ўзлаштириш учун ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, психологик-педагогик ва бошқа тарздаги шароитларни яратишни, жамият, давлат ва оила ўз жавобгарлигини ҳис этадиган фуқароларни тарбиялашни назарда тутди.

«Бугунги замон талаби, эртанги келажагимизнинг ташвишлари биздан халқ таълими тизимини ислоҳ қилиш зарурлигини тақозо этмоқда» (И. А. Каримов).

«Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» Ўзбекистон Республикасида таълим тизимини тубдан ислоҳ қилишда, таълим-тарбия мустақил давлат талаblари даражасида бўлишига эришишда, ҳар томонлама етук педагог кадрларни тайёрлашда, умуман, миллий педагогика фанининг янгича мазмун касб этиб ривожланишида асосий омил бўлиши табиийдир.

Хорижий мамлакатларда педагогик фикр

Б И Р И Н Ч И Б О Б.

**ҚАДИМГИ ЮНОНИСТОНДА (ГРЕЦИЯ)ДА ТАЪЛИМ-
ТАРБИЯ, ИЛМ-ФАН, АДАБИЁТ, САНЪАТ
ДЕМОКРИТ, СУКРОТ, ПЛАТОН, АРИСТОТЕЛ**

Юнонистонда милoddан олдинги V асарларда болалар гуруҳ-гуруҳ қилиб ўқитила бошланди, шу зайлда мактаб таркиб топди. Таълимда болани муносиб фуқаро қилиб тайёрлаш, ахлоқли қилиб етиштириш асосий мақсад қилиб қўйилди.

Юнонистонда ҳукмронлик қилган Спарта ва Афина давлатида таълим ва тарбия ўзига хос тартибда амалга оширилди.

Спартада давлат тарбия тизими таркиб топиши билан тарбиянинг мақсади ўғил болаларни бақувват ва чиниққан жангчи қилиб етиштиришдан иборат бўлди. Давлат бола туғилган кунидан бошлаб, уларнинг оилада тарбиялашини назорат қилиб борди, кичик болаларни энага — канизаклар ёрдамида оналари тарбиядилар. Ўғил болалар 7 ёшдан 18 ёшгача махсус тарбия муассасалари — агелларда ўқидилар. Агелларда таълим болаларни ёзиш ва ҳисобга ўргатишдан иборат бўлди. Болаларда саволларга аниқ ва қисқа жавоб бериш малакасини ривожлантиришга эътибор берилди. Тарбия бутун жамонинг иши ҳисобланди, лашкар бошилар, давлат арбоблари болалар билан ахлоқий ва сиёсий мавзуларда суҳбатлар ўтказиб турдилар.

18 дан 20 ёшгача бўлган йигитлар эфебияда махсус ҳарбий тайёргарликдан кейин қўшин сафига ўтдилар ва тула ҳуқуқли фуқаро ҳисобландилар.

Қизлар уйда тарбияландилар, тарбияда уларнинг ҳам жисмонан соғлом бўлишларига, ҳарбий тайёрликка эга бўлиб етишувларига эътибор берилди.

Афина давлати демократик республикадан иборат бўлиб, бу шаҳарда милoddан олдинги V асрларда фалсафа, санъат, адабиёт, педагогика ривожланади.

Афинада ақлий, ахлоқий, эстетик ва жисмоний тарбия қамровли равишда — узвий бирликда амалга оширилади, асосий эътибор болани маънавий ва жисмоний жиҳатдан камол топган инсон қилиб етиштиришга қаратилди.

Болаларни 7 ёшгача оилада энага тарбиялади, энага болаларга бадий асарларни ўқиб, улар билан турли ўйинлар ўтказади, мусиқа эшиттиради.

Болалар 7 ёшдан бошлаб турли хил мактабларда ўқийдилар, 13 ёшдан 14 ёшгача грамматист ёки кифарист мактабида таълим оладилар, грамматист мактабда ўқиш, ёзиш ва санашни ўрганадилар, кифарист мактабда ўғил болаларга адабий маълумот, эстетик тарбия берилади, улар ашула айтишни, нотиклик санъатини, мусиқа асбобларини чалишни ўрганадилар.

Палестда деб аталган ўқув юртида ўқиган болалар асосан жисмоний машқ билан шуғулландилар, улар билан сиёсий, ахлоқий мавзуларда суҳбатлар ўтказилди.

Афинада кул эгалари ўз болаларини гимнасийлар (гимназиялар)да ўқитдилар. Болаларга фалсафа, адабиётдан таълим берилди, давлатни бошқариш ўргатилди. 18 ёшга етганларида ҳарбий-жисмоний тайёгарликни давом эттирдилар.

Умуман, Афинада тарбия тизими жисмоний меҳнатдан иборат бўлди.

Қадимги Юнонистонда педагогик назария, педагогика фалсафанинг бир узвий қисми сифатида ривожланди, Сукрот, Платон, Демокрит, Аристотель ва бошқа мутафаккирлар таълимотида муҳим ўринни эгаллади. Бу олим-мутафаккирлар таълим-тарбия назариясини ишлаб чиқдилар. Юнонистонда педагогиканинг ривожига улкан ҳисса қўшдилар.

Демокрит (460—370) фалсафа, математика, физика, биология, тиббиёт, руҳият, санъатга доир асарлар яратиб, инсон шахсининг қарор топишини унинг табиати ва тарбиясига боғлиқ деб ҳисоблади. У, агар инсон ўқимаса, маҳорат ва донишмандликка эриша олмайди. Инсон машқ қилиш туфайли камолотга эришади. Ёшларга ақл-идрокилик, кексаларга донолик хосдир. Ақл-идроқни уларга вақт эмас, балки тегишли тарбия ва табиат бахш этади, деган фикрни олға сурди.

Демокрит болаларга намуна бўлиш, сўз орқали таъсир кўрсатиш, ишонтириш ва далиллар билан тарбиялашга, уларни меҳнат қилишга одатлантиришга алоҳида аҳамият беради. Унинг таъкидлашича, меҳнат қилишга одатлантириш орқалигина болаларни ёзувга, мусиқага, жисмоний машққа ўргатиш мумкин. Демокрит жамият олдидаги бурчига садоқатли, ижтимоий ва сиёсий ҳаётда фаол иштирок этувчи кишини ахлоқли инсон деб ҳисоблади.

Демокрит ақлини ифодали сўзлар билан ривожлантириш кераклигини айтади.

СУҚРОТ

Сукрот милoddан олдин 469 йилда Афинада ҳайкалтарош oilасида дунёга келди. У бирон-бир асар ёзмаган, мактабда дарс бермаган, лекин ўз шогирдларини ҳақиқатни билишга ундаган. У ҳақиқатни баҳс орқали, суҳбат йўли билан билиш, англаш мумкин деган гоани олға сурган, суҳбатда асосий эътиборни инсон онги ва тафаккурини таҳлил қилишга қаратиш зарурлигини айтган. У тавсия этган бу усул ўз даврида «Сукрот усули» деб аталган. Сукрот милoddан олдинги 399 йилда демократия душманлари томонидан ўлдирилди.

Билимли бўлиш ва ахлоқ ҳақидаги таълимоти

Сукротнинг фалсафий ва педагогик қарашларида тарбиядан кутилган мақсад инсонни билимларни билиб олишга эришиш, уни юксак ахлоқли қилиб камол топтиришдир. У ўз таълимотида мардлик, донолик, мўътадиллик, адолатлилик тушунчаларини белгилаб беради. Унинг фикрча, мардлик қўрқувни даф қилиш, донолик — жамият қонунларига риоя қилиш, мўътадиллик — ўз ҳиссиётларига эрк бермаслик, адолат — яхшиликни амалга ошириш йўлларини ўргатишдир.

Сукротнинг таълимотича, инсон энг аввало, умумий ахлоқ мезонларини, инсон учун муқаддас бўлган фазилатларни эгаллаб олиши керак. Инсоннинг фазилат эгаси яхши фазилатларни намоён эта олади. Инсон ахлоқий фазилатларини илм-фан, таълим орқали эгаллайди, ахлоқнинг ягона соҳиби бўлади. Ақл билан ахлоқ ўртасида зиддият бўлиши мумкин эмас. Хунардан яхшироқ, илмдан улўғроқ нарса йўқ. Шарму ҳаёдан яхшироқ безак, зебу зийнат йўқ, бадфеълликдан ёмонроқ душман йўқдир.

Сукротнинг ахлоқ хусусидаги таълимотига кўра, эзгулик-билим, донишмандлик — яхшиликни билувчига яхшилик қилишдир. Ёмонлик қилувчи яхшиликни ё билмайди, ёки пировадида, яхшиликнинг тантана қилишига қаршилик қилади.

Оқил, доно одамлар ҳалол касб билан шуғулланиб, шу касбларидан топган мол-дунёларидан муҳтожларга

инъом-эхсон қиладилар. Аччиғланган вақтларида тилларини ёмон сўзлардан, қўлларини одамларга озор беришдан сақлайдилар.

Сукрот, агар бир одам сенинг айбингни юзинга солса, камчиликларингни танқид қилса, уни дўст деб бил, гўзал хулқ-атворли бўлишга, ярамас ишлардан сақланишга ғайрат қил, деб маслаҳат беради.

Сукрот тadbиркорликни улуғлаб, уни энг гўзал инсоний фазилат ҳисоблайди. Унинг уқтиришича, гўзал тadbир ишлатиб, душманни дўст этиш, нодон ва жоҳил одамни таълим ва тарбия қилиб, донолар даврасига, бадахлоқ фосиқларни панд, насиҳат билан ислоҳ этиб, яхшилар қаторига қўшиш энг афзал амаллардан саналади.

Сукрот ўзининг педагогик қарашларида меҳнат тарбиясида алоҳида эътибор беради, меҳнатни ахлоқий гўзаллик деб билади.

Сукротнинг таълим-тарбия ҳақидаги таълимоти, қадимги Юнонистонда фалсафий-педагогик фикр ривомига улкан ҳисса бўлиб қўшилади.

ПЛАТОН

Платон Юнонистоннинг машҳур, мумтоз файласуфи. У милoddан олдин 428 йилда Афинада аристократ оиласида дунёга келган.

Платон Жанубий Италия ва Сицилияларни кезиб, 388 йилда Афинага қайтиб келади. IV асрнинг саксонинчи йилларида Сицилия ҳукмдори Тўнғич Дионисий саройида унинг ўғлини тарбиялаш билан шуғулланади. Платон ўзи ўйлаб чиққан «идеал кулдорлик давлати» тузишни шу шаҳарда амалга оширмоқчи бўлади. Аммо, унинг ғояси ҳукмдорга мақбул бўлмайди ва уни денгизчилар қўлига топшириб, ўлдиришни буюради. Денгизчилар уни Эгин шаҳрида бир савдогарга кул қилиб сотадилар. Савдогар дўсти бўлгани туфайли Платон яна Афинага қайтиб келади ва ўз фалсафий мактабини тузади, мактабни Афин қаҳрамони Академа шарафига «Академия» деб атайди, жўшқин илмий фаолиятини давом эттиради. У «идеал кулдорлик давлати» ҳақидаги ғоясини амалга ошириш ниятида ўзи тарбиялаган шаҳзода Кенжа Дионисий ҳукмронлик қилаётган Сицилия шаҳрига боради. Лекин, орзуси бу ерда ҳам амалга ошмагач, ноумид бўлиб ўз ватани Афинага қайтади, 368 йилда вафот этади.

Платон таълим-тарбия ҳақида

Платон тарбияни ташкил этиш ҳақидаги фикрларини «Давлат» ва «Қонунлар» асарларида баён этади. Платоннинг фикрича, катталарнинг болаларга кўрсатган таъсири, болаларда ахлоқий сифатларнинг таркиб топишида кўринади.

Платон ҳис-туйғуга таъсир этиш кичик ёшдаги болаларни тарбиялашнинг асоси ҳисоблайди. Кичик ёшдаги болалар ҳузур қилиш, завқланиш, қайғуланиш, орқали яхшилик ва бахт-саодат тушунчалари ҳақида тасаввурга эга бўладилар.

Платон ўйин, адабий асарлардан ўқиб беришни, афсоналарни ҳикоя қилишни тарбия воситаси ҳисоблайди. Кичик ёшдаги болаларга нимани ўқитиш, нимани ҳикоя қилишни қонунлаштириш кераклигини айтади. Унинг таъкидлашича, катталар болалар ўйинини кузатиб туришлари, лекин уларнинг ўйинига қандайдир янгилик киритмасликлари керак. Фанларни болаларга зўрлаб эмас, балки осон йўл билан ўқитиш лозим. Чунки, эркин одам ҳар қандай фанни қулларча ўрганмаслиги керак.

Платон «Давлат» асарида болаларни ёшлигидан бошлаб ижтимоий тарбиялаш ғоясини олға сурди ва уни ташкил этишнинг муайян тизимини таклиф этди. Унинг таклифига кўра, шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг 3 ёшдан 6 ёшгача бўлган болалари маҳсус жойда ўйнаши керак. Бу жойда давлат томонидан тайинланган аёллар тартибни кузатиб туришлари ва ўйинга раҳбалик қилишлари лозим. 6—12 ёшдан бошлаб болалар мактабда ўқиш, ёзиш ва ҳисобни, шунингдек ашула айтиш ва мусиқа асбобларини чалишни ўрганадилар. 12 ёшдан 16 ёшгача палестрада ўқийдилар. Палестрада жисмоний тарбияга аҳамият берилади. 16 ёшдан бошлаб йигитлар арифметика, геометрия, астрономияни ўрганадилар. 18 ёшдан 20 ёшгача улар Эфебияда маҳсус ҳарбий-жисмоний тайёрликни ўтайдилар. Бу босқичда улар ўз имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, жангчилар, ҳунармандлар, деҳқонлар, савдогарлар гуруҳида бўладилар, таълим олишлари тугалланади.

Платон ўз фаолиятида биринчилардан бўлиб, болаларни изчилликда тарбиялаш ғоясини олға суради. Унинг ғоявий таклифи мактабгача тарбия назариясининг кейинги тараққиётида муҳим аҳамият касб этади.

Платоннинг тарбия ҳақидаги қарашларида меҳнат

улуғланади. У: «Мен фидокорона қилинган роҳатни бошқа бирор нарсадан кўрмадим. Вужудимнинг саломатлиги, руҳимнинг саодатини фақат меҳнатда топдим» — дейди.

Педагогик таълимотнинг аҳамияти.

Буюк файласуф Платоннинг «Фарзандларингизнинг илм ва адабини ўзингизнинг илм ва адабингиз билан чекламанг, уларни келгуси замон учун тайёрланг, чунки улар сизнинг замонангизга тегишли эмас, улар келгуси замон одамларидир» — деган ҳикматлари ҳозирги давр ота-оналар, мураббийлар учун, ҳам қимматлидир.

АРИСТОТЕЛ

Ҳаёти, педагогик фаолияти

Аристотел — қадимги Юнон фалсафаси ва фани тараққиётида янги давр яратган мутаффакир. Аристотел милоддан аввал 384 йилда Стагир шаҳрида табиб оила-сида туғилди, 322 йилда вафот этди.

Аристотел 20 йил давомида Афина шаҳридаги Платон академиясида таълим олади, 343 йилда Македония тахтининг вориси Александр Македонскийнинг тарбиячиси бўлиб хизмат қилади. 335 йилда Афинада Ликей номида шахсий мактабини ташкил қилади. У мантиқ илмига оид «Категориялар», «Талқин ҳақида», «Биринчи ва иккинчи аналитика», «Тоника», биологияга доир «Жон тўғрисида», «Ҳайвонлар тарихи», «Ҳайвонларнинг келиб чиқиши», фалсафага доир «Математика», ахлоққа оид «Никомах этикаси», «Эндем этикаси», ижтимоий-сиёсий ва тарихий масалаларга оид «Политика», «Полития», санъат, поэтика ва риторикага доир «Риторика», «Поэтика» асарларини ёзади. У яратган бу илмий асарлари антик дунёсининг энг улуғ ютуғи сифатида маънавий маданият ривожига муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Таълим-тарбия ҳақидаги ғоялари

Аристотел ўзининг ахлоққа оид «Никомах этикаси», «Эндем этикаси» асарларида тарбиянинг мақсади табиат билан боғлиқ бўлган инсонни тадрижий ривожлан-

тиришдан иборатлигини, ақл ва иродани ривожлантириш муҳим эканлигини айтади. Унинг таълимотига кўра, болаларининг ёш хусусияти ҳисобга олинган ҳолда, жисмоний, ахлоқий ва ақлий тарбия узвий бирликда амалга оширилиши керак.

Фуқаро фақат ўз шахсий иши билан шуғулланмай, халқнинг тинчликда яшаши, фаровонлиги йўлида фаолият кўрсатиш, гўзаллик яратиши керак. Аристотел тарбия муддатини 21 йил: бола туғилгандан 7 ёшгача, 7 ёшдан 14 ёшгача, 14 ёшдан 21 ёшгача деб белгилади. У боланинг ҳар бир даврдаги ўзига хос хусусиятини кўрсатди, ҳар бир даврда амалга ошириладиган тарбиянинг мақсади, мазмуни ва усуллари баён этди.

Аристотел, платон каби, болаларни мактабгача ёшдан тарбиялашга алоҳида эътибор беради. Унинг фикрича, болани ўргатиш мумкин бўлган барча нарсага гўдаклагидан ўргатиш керак. Бола 7 ёшгача оилада тарбияланиши лозим. 7 ёшгача давр ўсиш даври ҳисобланади. Шунга кўра биринчи навбатда уларнинг жисмонан ривожланишига эътибор берилади. Бу ёшдаги болаларни ўз вақтида овқатлантириш, ҳаракатда бўлишларига эътибор бериш, чиниқтириш, зарур. Болалар ёшларига мос ўйинлар билан шуғулланиши керак. Уларга эртак ва ҳикоялар айтиб бериш орқали нутқларини ўстириш, 5 ёшдан бошлаб улар оилада мактабга тайёрланиши, 7 ёшдан бошлаб давлат ҳузуридаги мактабларда ўқиши керак.

Аристотел бола тарбияси давлат ихтиёрида ва барча фуқаролар учун бир ҳилда бўлишини ҳимоя қилади. Чунки, давлат тарбияда ўз олдига аниқ бир мақсадни қўяди. Шунинг учун ҳам, тарбияга ўз хоҳишига кўра ўқитиш ва тарбиялашни истаган ота-оналар эмас, давлат раҳбарлик қилиши керак. Ҳар бир фуқаро ўз-ўзича яшамайди, у барча фуқаролар каби, давлатга мансубдир, давлатнинг узвий бўлагидир. Давлат унинг ҳақида ғамхўрлик қилади.

Фуқаро фақат ўз шахсий иши билан шуғулланмай, фуқароларнинг тинчликда яшаши, фаровонлиги йўлида фаолият кўрсатиши керак.

Аристотелнинг таъкидлашича, бола 5 ёшдан бошлаб 7 ёшгача келгусида ўрганиши зарур бўлган фанлар бўйича дарсларга қатнашиши керак¹. Бу ўқув предметлари она

¹ Профессор С. Ф. Кечекъян. Учение Аристотеля о государстве и праве. Брак и семья. Воспитание в «наилучшем» государстве.

тили (қоидалар-грамматиканинг асоси), гимнастика, муסיқа ва расмдир. Тарбия гимнастикага боғлиқ ҳолда бошланади. Аммо, бунда, жисмоний тарбияга ҳаддан ташқари берилиб кетмаслик керак. Тарбиянинг мақсади болани ўз буш вақтини онгли равишда ўтказишга ўргатишдир.

Муסיқа бу мақсадга эриштирувчи муҳим воситадир. Муסיқа фақат онгли кўнгил очишга эмас, инсоннинг ахлоқий сифатига ҳам таъсир этади. Муסיқада инсон хулқи, орзу-умидлари мавжуддир.

Аристотел дўст орттириш, дўстларга нисбатан шафқатли ва марҳаматли бўлишга даъват этади. Унинг таъкидлашича, киши иложи борица ўзига душман орттирмаслиги керак. Душманлик кўрсатганга марҳамат назари билан қараш, дилнавоз бўлиш керак. Шундагина, у дўстлари қаторидан жой олади. Дўстларни шафқат ва марҳамат билан сарафроз қилади. Шунда улар, самимий дўст бўлиб қоладилар. Ёлғончи кишидан вафо кутмаслик керак. Кимнинг асли пок бўлса, у одам элга манфаат етказади.

Педагогик таълим олишнинг аҳамияти

Аристотел, «Эй мард одам! Одамийлик қил, олий ҳимматли, очиқ чехрали, ширин сўзли бўл» дея одамларни баркамол фазилат соҳиби бўлишга даъват этади. Буюк олимнинг бу даъвати ўз даври педагогик ривожда қанчалик муҳим аҳамиятга эга бўлган бўлса, ҳозирда ҳам муҳимдир.

Қадимги Римда таълим-тарбия, мактаб, илм-фан, санъат

КВИНТИЛИАН.

Қадимги Римда милoddан олдинги 3-I асрларда илм-фан, адабиёт, тарих фанлари, меъморлик ва тасвирий санъат ривожлана бошлади. Табиий фан соҳасида милoddий II асрда Птоломей «Альмагест» асарини ёзиб, унда оламнинг геоцентрик тизимини баён этади. Диофант «Арифметика». Папп Александрский «Математика тўплами», Витрувий «Архитектура ҳақида 10 китоб»ини яратади.

Тарих фани соҳасида Тит Ливийнинг «Рим тари-

хий», Корнелий Тацитнинг бадий дидактик руҳдаги «Анналар» ва «Тарих» асарлари юзага келади.

Бадий адабиётда Овидийнинг «Муҳаббат илми», «Метаморфозалар» каби машҳур асарлар ёзилади.

Қадимги Римда ҳосил байрамлари билан боғлиқ ҳолда театр, цирк санъати вужудга келади, мусиқада, айниқса, тўй, диний маросим кўшиқлари яратилади. Турли чолғу асбоблари ижод этилади.

Қадимги Рим меъморчилигида Пантеон каби улғувор бинолар қурилади, безак рассомчилигида енгил нақшлар, қисқа сюжетли расмлар ишланади. Ҳайкалта-рошликда шартлилик кенг ўрин олади, христиан афсоналари акс эттирилган сюжетли рельефлар билан безатилган мармар саркофаглар тайёрлаш санъати ривож топади.

Марк Фабий Квинтилиан мактабга асос солган олим сифатида танилади, «Нотиқни тарбиялаш ҳақида» асарида педагогик қарашларини ёритади.

Табиийки, Қадимги Римда илм-фан, адабиёт ва санъат соҳасида юз берган ютуқлар педагогик фикр ривожига ҳам ўз таъсирини кўрсатган.

Римда милoddан олдингиз III аср ўрталарида болаларни гуруҳларга бўлиб ўқитиш бошланади. Ўғил болалар ҳам, қизлар ҳам 7 ёшдан ўқидилар. Бадавлат хонадонларда қизлар уйда оналар бағрида билим олдилар, ўғил болаларни муаллимлар ўқитдилар.

Квинтилианнинг педагогик ғоялари

Квинтилиан ўқитувчиларини ўз мутахассислиги бўйича чуқур билимга эга бўлишларини талаб этади. У дейди: «Фанда дастлабки маълумотдан нарига силжидиган, қалби қалбаки ишонч билан тўлган, фақат, ўзларини олим деб билган кишилардан ёмони йўқ»¹. (Квинтилиан ҳар бир илм аҳилларини, шу жумладан ўқитувчиларни, доимий равишда ўз билимларини ошириб боришга даъват этади. Квинтилиан болаларни уйда эмас, мактабда ўқитиш ғоясини илгари суради. У мактабни тарбиявий таъсирини қайд қилган ҳолда, уй муҳитида болада ёмон хулқ ҳосил бўлиши мумкинлигини айтади: болалик чоғида ота-оналар уни эркалайдилар. Натижада бола ақлий ва жисмоний тарбиядан маҳрум

¹ Л. Виничук. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима. М.: 1988, 204—215-бетлар.

бўлади. У катталардан ноўрин сўзларни ўрганади. Болалари бу сўзларни такрорлаб, ноўрин ҳаракатлар қилса, катталар хафа бўлиб, уни койидилар, ваҳоланки бунинг учун, аввало, уларнинг ўзлари айбдор эканликларини ўйламайдилар. Бола катталардан ўрганиб олган ноўрин сўзларнинг ўзига ёмонлик, нафрат келтиришини ўйламаган ҳолда, уларни мактабда ҳам такрорлайди, бошқалар ўртасида ёйди. Шу сабабли ҳам Квинтилиан болаларни мактабда ўқитишни талаб қилади¹.

Мактабларда қизлар ўғил болалар билан бирга ўқидилар, умумий дастур асосида мажбурий равишда ўқишни давом эттирадилар.

Квинтилиан ўз педагогик қарашларида инсоннинг табиий белгиларига эътибор беради, болаларнинг туғма қобилиятини юқори баҳолади, тарбия билан кўп нарсага эришиш мумкинлигига ишонч ҳосил қилади. Квинтилианнинг фикрича, инсон шахсининг шаклланиши учун болани ёшлигидан бошлаб тарбиялаш керак. Чунки болада тез таъсирланиш, яхши ва ёмон одатларга тез берилиш хусусияти мавжуддир. Тарбияда бу масалага доимо аҳамият бериш керак.

Квинтилиан, Аристотел каби, 5 ёшдан 7 ёшгача бўлган даврни мактабга тайёргарлик даври деб ҳисоблади. Унинг фикрича, бола 7 ёшгача оилада тарбияланиб, она тили ва грек тилини эгаллаши керак, болалар билан мунтазам равишда турли қизиқарли машғулотлар ташкил этиш лозим. Ёш болани мақташ билан кўнглини кўтариш, мукофотлаш, тарбияда ижодий фаолиятини ривожлантириш фоят муҳимдир.

Квинтилиан таълимда кўرғазмалиликка эътибор беради, таълимда узвийлик ва изчиллик бўлишини талаб этади. Унинг таъкидлашича, болага кўп нарсани ўргатишга ҳаракат қилмаслик керак, аммо билганини пухталаш лозим. Бўлажак нотик хотирали бўлиши, бадий сўзлаш малакасини эгаллаши керак. Болаларда бу малакани мактабгача ёшидан бошлаб ривожлантириш зарур, шеърларни ёд олдириш болани нотик қилиб етиштиришда муҳим воситадир. Умуман, Квинтилиан Римда мактабга асос солган, антик педагогиканинг биринчи назарийётчи ва амалиётчи олими сифатида шуҳрат қозонади, ҳар йили Веспосиана императорининг қимматбаҳо совғалари билан тақдирланади.

¹ Ўша китоб, 191—203 бетлар.

Қадимги Хитойда таълим-тарбия.

КОНФУЦИ

Ҳаёти, ижтимоий-сиёсий қарашлари

Хитойда фалсафа милоддан аввал VI—V асрларда пайдо бўлиб, фалсафий тафаккур-конфуцилик, легизм, даосизм, моизм тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу таълимотлар, асосан, ахлоқий-сиёсий хусусиятга эга бўлиб, мамлакатда давлат қурилишини ислоҳ қилиш, идора тизимини яхшилашга қаратилди, ҳаракат туфайли фалсафий фикр ҳам сиёсий тус олди, шу ҳаракат жараёнида Конфуци ўз таълимотлари билан сиёсат майдонига чиқди. Унинг таълимотлари шогирдлари томонидан «Лунь ой» («Сухбат ва муҳокамалар») асарида баён қилинди, ривожлантирилди, кейинчалик расмий идеологияга айланди.

Асосий негизи «Дао дэ цзин» ва «Чжуан-цзи» асарларида акс эттирилган даосизм таълимотида инсон фаолиятини чеклаб қўядиган ҳар қандай қонун ва қоидалар қораланади, цивилизация ютуқларидан воз кечиш тарғиб этилади, табиат ва олам шарафланади, кишилар табиийликка чақирилади. Конфуци — қадимги Хитойда юзага келган бу ахлоқий-сиёсий таълимотга асос солди.

Конфуци Хитойда ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол иштирок этади. Конфуци ва унинг таълимотини ҳимоя қилганлар инсонпарварликка эришиш учун ҳар бир киши ҳулқ-одоб меъёрига амал қилган ҳолда ўз-ўзини тарбиялаши, шу асосда маънавий камолотга эришиши ғоясини тарғиб қилдилар. Конфуци таълимотига кўра, инсонпарварликка фақат жамиятнинг юқори табақа вакиллари, мумтоз кишиларигини эришиш мумкин.

Хитойда Конфуци тузган мактба кўп асрлар давом этди. Милоддан аввалги 136 йилда император У-Ди ҳукмронлик қилган даврда Конфуци қарашлари расмий равишда таълимот-тизим деб эълон қилинди. Шундан кейин Конфуци таълимоти икки минг йилдан ортиқ вақт мобайнида ҳукмрон идеология сифатида давом этди.

Конфуци (Кунцзи) — Хитойнинг таниқли мутафаккири. У эрамиздан аввалги 551 йилда камбағал оилада туғилди. Ёшлигидан етимликда ўсади. Лу подшолигида

кичик бир мансабада ишлайди, қобилиятли хизматчи сифатида танилади.

Конфуци сиёсий ҳаётда ҳам иштироқ этади. Мамлакат бўйлаб сафарларда бўлади, халқ ҳаёти билан яқиндан танишади, турли тоифа одамлар билан учрашади, суҳбатда бўлади. Орадан 14 йил ўтгач, сафардан қайтиб, қолган умрини сиёсий ҳаётдан четда, ўз шогирдлари, издошлари билан биргаликда ўтказади. У давлат идораларида ишламаган ҳолда, халқ орасида катта шуҳрат қозонади. У эрамиздан олдин 479 йилда вафот этади. Унинг таълимотини шогирдлари давом эттирадилар. Ўрта асрда Хитой билан чегарадош бўлган Япония, Корея, Вьетнам давлатлар халқи Конфуци таълимоти таъсирида бўлади.

Конфуцининг ахлоқий ғоялари

Конфуци ахлоқий-сиёсий ғояларининг негизи — давлатни бошқарувни қўллаш ва ҳимоя қилишдир. Бунинг учун бошқарув номларини ўзгартириш лозим. Давлатни шафқат, саҳоват билан бошқариш яхши усулдир.

Конфуцининг уқтиришича, давлатни бошқарувчи шахс саҳоватли, эзгу ниятли бўлиши керак. Конфуци бундай бошқарувчини осмондаги шимолий ёруғ юлдузга ўхшатади. Унинг уқтиришича, ахлоқий жиҳатдан қайта тарбияланган бошқарувчигина ёруғ юлдуз бўла олади. Юлдузлар ёруғ юлдузни ўраб олгани каби, халқ унинг атрофида бўлади.

Ўзини тута билиш, ахлоқ қоидаларига риоя қилиш — Конфуцининг «инсоний севги», «ўзини тута билиш» ҳақидаги таълимотининг асосий мазмунидир. Конфуцининг фикрича, ҳар бир инсон ўзидан бошқа одамларни севмаса, у ахлоқ қоидаларига риоя қила олмайди, ахлоқ қоидаларига тўғри муносабатда бўла олмайди.

Конфуцининг таълимотича, кичикларнинг ота-она ва акаларга доимо ҳурматда бўлиши — инсонни севишнинг асосидир. Инсонпарварлик одамларга муҳаббат демакдир. Фақат инсонпарваргина одамларни сева олади, севиш ва нафратланиш ҳислатига эга бўлади. Демак, Конфуцининг фикрича, барча, одамларни севиш, уларга бир ҳил муносабатда бўлиш ҳам мумкин эмас. Конфуци «ҳурматли», «мурувватли», «тўғри сўзли», «ўткир зеҳнлик» ва «раҳмдиллик» фазилатларига эга бўлганларни инсонпарвар ҳисоблайди. Конфуци давлатни шундай одамлар бошқаришини талаб этади. Унинг таъкидлаши-

ча, мурувватли раҳбаргина халқ хурматига сазовор бўлади, халқнинг ҳурмати унинг зафарларга эришувини таъминлайди.

Конфуцининг ахлоқий-ғоявий қарашларида давлатни бошқаришда халқни қадрлаш муҳим ўринда туради. Унинг фикрича, халққа мурувватли бўлиш, олдин уни бойитиш, сўнгра инсонпарварликка ўргатиш керак. Шунда раҳбарнинг инсонпарварлиги намоён бўлади.

Конфуци умри давомида, асосан, ўқитувчилик билан шуғулланади. У ўқитувчилик фаолиятида ўқиш, ўрганиш билан билимларни эгаллашга эътибор берди. Унинг таъкилашича, бола жиддий ва сабот билан меҳнат қилиш орқали билимларни эгаллаши, кўп тинглаши, эшитганларидан энг муҳимини билиб олиши ва унга риоя қилиши керак. Олимнинг фикрича, бола кўп нарсани кўриши ва уни хотирасида сақлаши керак. Инсонда қобилият, донолик ва ақл ўқиш, ўрганиш, кўриш, меҳнат орқали ривож топади.

Конфуци таълим усуллари ҳақида

Конфуци таълимда ўқиш ва фикрлаш, ўйлаш муҳимлигини айтади. Унингча, ўқимаслик ва фикр юритмаслик, бу — ҳалокатдир. Ўқилган китоб ҳақида фикр қилинмаса, бундай ўқишнинг фойдаси бўлмайди, бундай ўқиш кишини толиқтиради, ўқишни ўйлаш, фикрлаш билан узвий бирликда, ўз вақтида амалга ошириш лозим.

Конфуци таълимотига кўра, ўқишда амалда қўллаш зарур бўлган тadbирни аниқлаб олиш ғоят муҳимдир. Китобни ўқиш ва ўқилганни вақт-вақти билан такрорлаш керак. Конфуцининг ҳар бир одамнинг бошқа одамларга муносабати ҳақида билдирган фикрларини унинг мақтовга сазовор бўлган ишларида ёрқин кўринишини айтади. Кимдир мақталса, у ҳаётда, амалда синаб кўрилади, унинг яхши муносабатда бўлиши, бошқалар учун намуна бўлади. Муносабат ҳақидаги бу фикрлар Конфуцининг билимни амалда синаб кўриш ҳақидаги ғояларининг ёрқин ифодасидир.

Конфуци, ўзининг педагогик фаолиятида тажрибага алоҳида эътибор берди. Масалан, киши ниманидир билади ва ҳисобини қилади. Билмаса, ҳисоблай олмайди. Бу — билимга тўғри муносабатдир. Ўқитувчи тўрт нарсадан — қуруқ фойдасиз фикрлашдан, ўз мулоҳазасида қатъий туриб олишдан, қайсарлик қилишдан, фақат

ўзи ҳақида ўйлашдан қатъий сақланиши керак. Бу ғояларнинг биринчиси соф кўнгил билан муносабатда бўлиш, иккинчиси шахсиятга берилмаслик ва қайсарлик қилмасликдир.

Конфуцининг уқтиришича, соф кўнгилли одам одамларнинг сўзига қараб эмас, ҳаракатига қарайди, яхши сўзларини маъқуллайди. Бу билан Конфуци одамни ва унинг сўзларини таҳлил қилишни билиш кераклигини таъкидлайди.

Конфуци икки юзламачиликни саҳоватликнинг душмани деб билади. Унинг фикрича, икки юзламачи одамлар орасида гўё тўғри — йўлда бораётгандек бўлади, ҳақиқатда эса ахлоқий қондани бузади. Конфуци бундай одамлар ҳаракатини қоралайди.

Умуман, Конфуци ғоявий-ахлоқий, маърифий ва англаш, билиш ҳақидаги қарашлари илғор фикрлилар томонидан давом эттирилди, Хитой маданиятига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

И К К И Н Ч И Б О Б.

ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ҲАҚИДА

МУСЛИҲИДДИН САЪДИЙ ШЕРОЗИЙ

Ҳаёти, адабий-маърифий фаолияти

Шарқ мумтоз адабиётининг буюк намояндаларидан бири Муслиҳиддин Саъдий Шероз шаҳрида 1184 йилда туғилди. Саъдий мўғул босқинчилари Ўрта Осиё ва Эронда ҳукмронлик қилаётган, халқ уларнинг зулмига қарши курашга отланган даврда яшади, ижод этди. Саъдий озодлик учун олиб борилган курашларда халқнинг галаба қилишига ишонди, унинг мардонаворлигини ўз асарида акс эттирди.

Саъдий бошланғич маълумотни Шероздаги мактабда олади, уни битиргач, Бағдод, шаҳридаги Низомия мадрасасига ўқишга киради, ўқишни тугатиб, шарқ мамлакатлари бўйлаб саёҳатга чиқади. У ана шу саёҳати даврида ҳаётда юз берган воқеаларни кузатади, катта ҳаётий тажрибага эга бўлади. У 1255 йилда ўз она шаҳри Шерозга қайтиб келади ва ҳаётининг сўнгги йилларини ёлғизликда ўтказди. Саъдий ёши 70 га борганда — 1257 йилда ўзининг машҳур «Бўстон», 1258 йилда «Гулис-

тон» асарларини ёзади. У ғазаллардан иборат бўлган «Қуллиёт» тўпламидан ўрин олган бу икки асарларида халқни бирлашишга, ҳаётни севишга, ҳаётни яхшилаш учун меҳнат қилишга даъват этади.

Саъдийнинг «Гулистон» асари тарбиявий панд-насиҳатдан иборат ҳикоялар ва ҳикматлар тўпламидир. Адиб бу асарида жаҳонгашталиқ йилларида ҳаётда кўрган, билган воқеаларини баён этди, улардан ахлоқий хулосалар чиқарди, ҳаётда йўлдан адашганларга тўғри йўл кўрсатди, буни у ўзининг инсоний бурчи деб билди.

Саъдий 1291 йилда вафот этди.

Саъдийнинг инсонпарварлик ғоялари

Саъдий Шерозий инсон қадр-қимматини меҳнатда, хунарга таянишда деб тушунади ва шундай таълим беради:

Ўз меҳнатидан нон еган киши,
Ҳотам миннатидан озод ёз-қиши.¹

Саъдий ўзидан олдин яшаган мутафаккирларнинг ватанпарварлик, халқпарварлик анъаналарини ривожлантириб, оталар тилидан ёшларни халққа содиқ бўлишга чақириб дейди:

Ўз элига вафо қилмаган киши,
На севимли булур ва на донишманд.²

Саъдий ўз даврида одамлар ўртасида инсоний алоқа бўлишини тарғиб қилади. У инсониятни бир бутун тана деб билади, ҳар бир одамни унинг бир қисми ҳисоблайди. Инсон соғлом, барча аъзолари соғ бўлиши керак, ёш болани соғлом қилиб камол топтириш учун, тарбия жараёнида унда ҳаёт учун зарур бўлган сифатларни шакллантириш керак. Сифат эса, инсонда аста-секин, аввало оилада ва мактабда тарбия йўли билан, катта бўлганда ҳаётий тажриба ёки ўз-ўзини тарбиялаш билан шаклланади.

¹ Саъдий. Гулистон. Ғ. Ғулом номидаги Бадиий адабиёт нашриёти. Т., 1968, 6-бет.

² Ўша китоб, 150-бет.

Саъдий оилада бола тарбияси ҳақида

Саъдийнинг фикрича, оила боланинг бахти, келажаги учун замин яратувчидир. Оилада асосий таянч отадир. У масъулиятли тарбиячидир. Ота ўз болаларини тарбиялаши, ўқитиши, хунарга ўргатиши, жисмонан чиниқтириши керак.

Саъдийнинг фикрича, бола қобилиятли ва кам қобилиятли бўлиши мумкин. Қобилият ўз-ўзидан ривожланмайди. Унинг ривожланиши учун болани тарбиялаш керак, тарбия бўлмаса, боладаги қобилият сўнади.

Саъдий ўз педагогик қарашларида тарбияни уч асосий — ақлий, насофат ва жисмоний, меҳнат тарбиясига бўлади. Адиб болани тарбиялаш вазифасини уларнинг ота-оналарига, яъни оилавий тарбияга катта эътибор беради. Шунинг учун, у кўпроқ ота-оналарга, мурожаат қилади. У ёзади:

«Ўтай яхши ном билан десанг агар,
Сен ўғлингга ўргатил илму хунар.
Агар бўлмаса ақлу фикри унинг,
Нишон қолмагай сендан ўлган кунинг.
Ота-онаси эркататса нукул,
Жуда кўп қийинчиликни кўргай ўғил.
Ақл ўргату, тўғрилиқ, поклик
Севиб эркататма, қил идроклик...
Агар сенда қонунча ҳам, бўлса зар,
Ўз ўғлингни қолдирмагил беҳунар.»¹

— дейди Саъдий.

Саъдий ота-оналарга, характерини ҳисобга олган ҳолда, ахлоқий тарбияни боланинг ёшлигидан бошлашни тавсия этади, характер шакллангач, болага тарбия таъсир этмайди.

Саъдий билимни ҳаётга татбиқ этиш ҳақида

Ақлий тарбия, Саъдийнинг назарида, билимни эгаллаш ва уни ҳаётга татбиқ этиш билан боғлиқдир.

Саъдий билимни ҳаётга татбиқ этишни ташвиқ этади. Унинг фикрича, билимни эгаллаган ва уни ҳаётга йўналтирган одам ақли ва ахлоқлидир. Бундай одам жамиятда қадрланади, қаерда бўлмасин уни ҳамма хурмат қилади, у ҳамма ерда шуҳрат қозонади.

¹ Саъдий. Гулистон. Ғ. Фулом. Номдаги Бадиий адабиёт нашриёти. Т., 1968, 145-бет.

Саъдийнинг фикрича, «...Икки тоифа одам беҳуда ишлаб, беҳуда ҳаракат қилган бўлади: бири мол-мулк йиғиб, фойдаланмаган ва иккинчиси эса, илм олиб унга амал қилмаган одам.

Ҳарчанд ўқибсан, билимдонсан,
Агар амал қилмадинг, нодонсан¹.

Одам билимни турмушда фойдаланиш учун эгаллайди, тажрибада қўлланмаган билим фойдасиздир.

Саъдий «Бўстон» ва «Гулистон» асарларида ҳаёт ва инсоний алоқалар ҳақида ҳам ҳикоя қилади, ҳаётий мисолларда ижобий ва салбий хатти-ҳаракатларнинг натижасини кўрсатади, инсон ҳуққи меъёри ҳақида фикр юритади.

Саъдий одамлардан ахлоқ меъёрини билишни ва ҳаётда унга риоя қилишни талаб этади. Шу билан бирга, у, билимни барча соҳада одамларда гўзал инсоний фазилатларни шакллантиришга йўналтиришни талаб этади. Билимни эгаллаш ва унинг чўққисига кўтарилиш, билимга қизиқувчан, ҳамма ерда ва ҳамма вақт изланувчан, янгиликларни олға сурувчан бўлиш орқали билимнинг ҳақиқийлигига ишониб, уни онгли суратда ўзлаштириш керак. Мунозарасиз билим ривож топмайди. Одамни ҳаётга тайёрлаш учун, аввало, ақлий тарбияни тажриба билан боғлаш, мустақил ўқиш йўли билан амалга ошириш керак. Ақлий ривожланиш ахлоқий камолот учун зарур бўлган тарбия билан боғланиши керак.

Саъдий ахлоқли одамдаги ростгўйлик ҳислатини энг муҳим фазилат деб билади. Бу фазилатга эга бўлган одам бошқаларнинг муҳаббати ва ҳурматига сазовор бўлади.

Саъдий ёшларни одамлар билан мулоқатда бўлиш қоидаларидан хабардор бўлишга, ўйлаб, ҳар бир сўзни ўлчаб гапиришга даъват этади. Ақли одам кўп ва ўйламасдан гапирмайди, ўз сўзи — фикрни худди қимматбаҳо ёқут каби дилда сақлайди.

Саъдий ишонтиришни тарбиянинг асосий усули ҳисоблайди. Адиб ишонтириш билан бирга қаттиқ қўл бўлишни таклиф этади. Шу билан бирга, у ёшлигидан болада ҳушфеъллик, дўстлик фазилатларини тарбиялашни тавсия қилади.

¹ Ўша китоб, 157-бет.

Саъдийнинг педагогик қарашларида ёш авлодни ахлоқий тарбияси марказий ўринда туради. Унинг таълимотига кўра, инсоний муҳаббат ва ҳурмат туйғуси инсон қадриятида, ахлоқий тарбияда асосий ўринни эгаллайди. Шу маънода, у ёшларга мурожаат қилиб, уларни билимларни эгаллаш билан, ахлоқли бўлишга даъват этади.

Саъдий инсоний фазилат ҳақида

Муҳтожларга ёрдам беришни Саъдий биринчи даражали инсоний фазилат ҳисоблади. Айниқса, у етим болаларга ота-оналари каби ғамхўрлик қилиш, инсонпарварлик ва одамийлик муҳтожлар ҳаётини яхши билган меҳнат аҳлига хос хусусиятдир.

Етимлар бошига мудом соя сол,
Арит гарду чангин тикан кирса ол.
Етим турса олдингда маъюс дил,
Ўз ўғлинигни ҳатто ўпиб суймагил...
Арид раҳим этиб, оқиб кўз ёшини,
Юзин чангин арту сила бошини.
Агар унда йўқдир қариндош, таниш,
Ўзинг парвариш қил, ўзинг парвариш.¹

Инсон бошқаларнинг ишончига фақат ўзининг ростгўйлиги билан эришади. Шунинг учун ҳар қандай вазиятда рост гапириш, ҳатто, ростгўйлиги ўзига ноҳушлик келтирганда ҳам, ростгўй бўлиши керак. Ғийбатчилик, чақимчилик, ёлғончилик — инсон учун ёмон ҳислатдир.

Саъдий камтарликни кенг маънода тушунади: камтар одам хушмуомала, тавозеъли бўлади, яхши ва самимий маслаҳатларга эътибор беради, унга мақтанчоқлик, хушомадгўйлик, чақимчилик бегонадир. Камтарлик ҳақиқий бўлиши, кўз-кўз қилишдан иборат бўлмаслиги керак.

Саъдийнинг фикрича, ҳақиқий камтар одам, ўзини ўзи мактамайди ва бошқаларнинг мактовига муҳтож ҳам бўлмайди. Агар у яхши одам бўлса, бу сифатнинг ўзи унинг яхшилигидан далолатдир.

Саъдий дўстликни одамнинг шахс сифатида шаклланишида асосий омил деб билади. Унинг назарида

¹ Саъдий. Бустон. Ўзбекистон давлат бадиий адабиёт нашриёти Т., 1960, 54-бет.

ҳақиқий, самимий дўстлик инсон қалбида учмас из қолдиради, унинг ахлоқий қиёфасига таъсир этади. Агар одам ўз хатти-ҳаракатига кура ёмон бўлса, унинг дўстлиги бошқаларга салбий таъсир этади.

Саъдий дўстликнинг тарбиявий аҳамиятини юқори баҳолаган ҳолда, ота-оналарни, ўз болаларининг ёмонлар билан мулоқатда бўлишига йўл қўймасликка даъват этади.

Саъдийнинг уқтиришича, дўстлик икки муҳим хусусиятга — самимийлик ва тарбиявийлик хусусиятига эга. Адиб бошига кулфат тушган одамга мурувват кўрсатган, унинг душманлари билан алоқада бўлмаган одамни ҳақиқий дўст деб билади.

...Агар оқил эсанг, дўстдан кечмагил,
Ўшанда ғаним кўз очолмайди бил...
Агар сан эсанг дўст билан жону-тан,
Ғаним емирилур шоҳу илдиз билан.¹

— дейди шоир.

Саъдий педагогик қарашларининг аҳамияти

Саъдий Шерозийнинг юқорида баён этилган таълим-тарбия ҳақидаги фикрларининг негизи ҳаётий тажрибалари, халқ оғзаки ижодидир. Саъдий одамларни меҳнатни севишга, инсониятга фойда келтирадиган бўлишга, дини, эътиқоди, жинси, миллатидан қатъий назар, одамларга нисбатан ҳурматда бўлишга даъват этди. Саъдий бу педагогик қарашлари билан кейинги авлодларга ўлмас мерос қолдирди. У қолдирган бу мерос ҳозирги ёшлар тарбиясида ҳам муҳимдир.

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ

Румийнинг ҳаёти

Жалолоiddин Румий 604 хижрий сананинг рабиул аввал ойининг олтинчи кунда — мелодий 30 сентябр 1207 йилда Балх шаҳрида туғилди. Отаси Муҳаммад Баҳовуддин Валад ўз замонининг машҳур сўфийси бўлган, Султон-ул уламо аталган.

Баҳовуддин Валад беш яшар ўғли Жалолоiddин билан Балхдан кетиб Нишопурдан ўтаётганларида улўғ

¹ Ўша китоб, 136-бет.

шайхлардан бири, машхур шоир Фаридиддин Аттор билан кўришадилар, Фаридиддин Аттор Жалолиддинга ўзининг «Асрорнома» асарини тухфа қилади.

Баҳовуддин Валад Нишопурдан Туркия ерларига ўтиб, Арзиндонда, сўнгра Оқшеҳирга келади ва шу шаҳардаги мадрасада тўрт йил дарс беради. Сўнгра Оқшеҳирдан Лоранда шаҳри (ҳозирги Караман)га боради. Шаҳар ҳокими Амир Муса унга атаб махсус мадраса қурдиради ва уни мадрасанинг бош мударриси этиб тайинлайди. Кейин Баҳовуддин Валад турк султони, Алоиддин Қайқубоднинг таклифи билан Кунёда шаҳрига бориб, шу ердаги олтин мадрасасида истиқомат қилади.

Жалолиддин илмларни, асосан отасидан ўрганади, Лоранда шаҳрида илмини камолга етказади, отасидан кейин унинг ўрнига бош мударрис этиб сайланади, ваъзхонликда шуҳрат қозонади.

Инсонпарварлик ғоялари

Румий бутун умри давомида ирқи, тили ва диний мазҳабидан қатъий назар, инсонлар тенглигини ҳимоя қилди, инсон иродасини озодликнинг муҳим воситаси деб ҳисоблаб, шу асосда ахлоқ-одоб масалалари ҳақида фикр баён этди. У инсонларни меҳр-шафқатли, боадаб бўлишга даъват этади. Унинг фикрича, адаб билан жаҳон нурга тўлади, малак пок мусаффо бўлади.¹

Нурга тўлгай, боқ, адаб бирлан фалак,
Пок, мусаффордир адаб бирлан малак,² — дейди Румий.

Румийнинг маънавий-ахлоқий қарашлари

Румий вафодорликни, севгида садоқатли бўлишни ташвиқ этади. Адиб ҳамзабонлик-дўстликни дилни дилга ошно, бегонани пайванд этувчи восита деб билади. Ҳамдил бўлиш ундан ҳам яхшидир.

Унинг фикрича, агарда одамлар ўзаро аҳил бўлса-

¹ Ушбу мақолани тайёрлашда Ж. Румийнинг «Учмоққа қанот йўқ вале учгайман» асари ва «Сўнгги сўз» (Рухият шоири)дан фойдаланилди.

² Уша асар, 8-бет.

лар, нутқбозликка ҳожат йўқ, қалблар-юракнинг ўзи таржимонлик вазифасини бажаради. Шоир дейди:

Ҳамзабонлик дилни дилга банд этар,
Ошно бегонани пайванд этар.¹

Турли тилда сўзлашувчи, миллатлари турлича бўлган одамлар ўзаро дўст бўлсалар, ўртада воситачининг бўлишига ҳожат йўқ:

Ўртада ул нутқи бийрон не керак,
Таржима қилмоққа қодирдир юрак...²

Румий ҳасадни қоралайди, бу хусусиятга эга бўлган ҳасадгўйлар ақлли бўлсалар ҳам, аслида мусулмон эмаслар.

Румий жаҳолатни ноҳушлик, низо ҳосил қилувчи иллат ҳисоблайди, инсонларни бирликка, сулҳга даъват этади. Унинг уқдиришча, «Севги бор жойда ситам ҳам бўлади». Бегоналарга эмас, дўстларга ситам қилинади. Аммо ситамда ҳам ситам бор. Ситам ундан мухтасир бўлганга, уни ўзи учун яхшилик ва сеvgи деб билганга қилинади. Шу билан бирга, ҳеч, таъсир қилмайдиган сеvgи борки, бу сеvgи аломати эмас, бир сеvgан кишисини ёхуд боласини уриш, бу ситамдир. «Шунинг учун, — дейди Румий, модомики, сен ўзингда бир дарё ёки пушаймонлик ҳис этаркансан, билгилки, бу сенга Аллоҳнинг инояти ва сеvgисидан бир далилдир. Агар сен оға-инингда бир қусур кўрсанг, бу сендаги нуқсоннинг аксидан иборатдир. Одам ҳам худди шундай ойнадир. Сен ўша қусурни ўзингдан узоқлаштир. Чунки ундан ҳосил бўлган сендаги изтироб ўзингдан чиққан ғамдир. Ундан хафа бўлганинг замон ўзингдан ҳам инжийсан»³.

Румий қаноатсизлик кўнгилсизлик ҳолатларни келтиришини айтиб, кишиларни сабр-қаноатли бўлишга, мол-дунёда ҳам маълум ўлчов борлигига риоя қилишга чақиради.

У дейди: «...аттор дўконига боришинг билан у ерда шакарнинг жуда кўп эканини кўрасан. Бироқ аттор сенинг пулингга яраша шакар беради... Худди шундай

¹ Ўша китоб, 16-бет.

² Ўша китоб, 16-бет.

³ Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадир. Шарқ юлдузи, 1995, 3-сон, 192—193 бетлар.

одам борки, денгизларга қонмайди, одам бўладики, бир томчи сув билан кифояланади, ортиқчаси унга зарар келтиради. Бу фақат маъно олаmidан, яъни илм ва ҳикматда эмас, балки ҳамма нарсада шундай.

Дунёдаги мол-мулклар, олтинлар, қимматбаҳо тошлар конлари сўнгсиз ўлчовлардир. Бироқ, улар инсонга баҳоси миқдорида келади. Ортиқчасини эса, кўтаролмай, ақлдан озади»¹.

Румий иймонни улуғлаб, уни, ҳатто, намоздан юқори ҳисоблайди, унингча иймон одамлар учун абадийдир: «...Намознинг жони (руҳи) ўқилган намоздан яхшироқдир. Иймон намоздан устундир. Чунки, намоз кунда беш маҳал, иймон эса ҳамма вақт фарздир. Намоз узрли сабаб билан қолдирилиб, фурсат бўлиши билан адо этилиши мумкин.

Иймон учун ҳеч қандай узрли сабаб билан бузиб, кейинроқ бажариш рухсати йўқ. Намознинг, иймоннинг фойдаси бўлади. Бироқ, иймонсиз намознинг фойдаси йўқ. Худди мунофиқларнинг намози сингари»².

Жалолиддин Румий одамларга мурожаат қилиб, уларни бу дунёда бирга бўлишга даъват этади: «Одамлар — дейди шоир, — биз бу дунё уйида бирга эдик, дейишлари ва бир-бирлари билан гўзал бир тарзда келишиб, боғланишлари керак... Одамнинг яхши ва ёмонлигини бир четга қўйиб, унинг шахсияти аслига эътибор бермоқ керакки, кўрамиз, ул зотнинг қандай ўзлиги ва жавҳари бордир. Кўрмоқ ва билмоқ мана шунақа бўлади»³.

Демак, дўст танлашда инсон шахсиятини, унинг кимлигини билиш, уни кўриш ва билиш муҳимдир.

Румийнинг таъкидлашича, ҳар бир одам аввало ўзини синаши ва кўриши, рўза, намоз, ёлғизлик, биргалик ва шунга ўхшаш нарсаларнинг қай бири ўзига фойдали эканлигини, қайси йўлдан борса, аҳволи тез яхшиланишини билиши, ўйлаб кўриши лозим, унинг илгариланишини қайси иш таъмин этса, шу йўлдан бориши, муфтийлар ҳар қанча фатво берсалар ҳам, олимлар фатвосига қулоқ солиши лозим. Румий олимларни, илм аҳлини орифдан устун қўяди ва маъноли инсон ҳисоблайди, инсонни буюк бир мўъжиза ва ичида ҳамма нарса ёзилган деб билади.

¹ Ўша журнал, 196-бет.

² Ўша журнал, 197-бет.

³ Шарқ юлдузи, 1995 й. 5—6 сонлар, 198-бет.

Жалолиддин Румий ақл ҳақида сўз юритар экан, уни инсон вужудида бир амр деб билади. Унинг таъкидлашича, «Мабодо вужуд раиятлари унга бўйсунса, барча ишлар текис кетади. Агар аксинча эса, ҳаммаси издан чиқади. Сархушлик келиши билан бу қўлу оёқдан ва вужуднинг барча аъзоларидан ҳар хил номаълумликни кутса бўлади»¹.

Румийнинг фикрича, инсон ана шундай ҳолатга тушмаслиги учун, вужуд раиятлари ақлга бош эгишлари зарур. «Чунончи, тикувчилик дўконига берилган ёш бола устага итоат қилиши лозим. Модомики боланинг мақсади ушбу касбни ўрганмоқ экан, демак, у ўз тасаруфидан воз кечиб, устанинг амрига «лаббай» деб жавоб бериши шарт»².

Румий ўз педагогик қарашларида амал ва илм ҳамда иккисига эга бўлган инсоннинг ҳаётда тутган мавқеига алоҳида эътибор беради, илмни ҳамма нарсадан устун қўяди, одамларни илмларни эгаллашга даъват этади.

«Амал ҳамда илм мавжуддир, — дейди шоир — баъзиларнинг амали бору, илми йўқ. Баъзиларда эса, аксинча. Агар инсонда ҳам амал, ҳам илм бўлса, у ўта муваффақиятли зотдир. Бунга ўхшаган нарса шудир: бир одам йўл юради, аммо бу унинг йўлими-йўқми, билмайди, кўр-кўрона ҳаракат этади.

Бошқа биров эса, йўлни ҳам, манзилни ҳам билади. Унинг учун аломату ишоратга ҳожат йўқ. Иш унинг қўлидан келади. Энди қиёсланг, бу одам қаерда-ю наригиси қаерда? Демак, илм ҳамма нарсадан устундир»³.

Румий инсон руҳияти ва китобхонлик ҳақида

Румийнинг инсон руҳияти, унга хос хусусиятлари ҳақидаги фикрлари ҳам муҳим педагогик аҳамиятга эга. Бу буюк шоир одамларни ўз умрларини беҳуда ўтказмай, гофилликни ташлаб, инсонлар учун фойдали иш қилишга чорлайди. «Инсонда шу қадар улкан ишқ, ҳирс, орзу ва дард бордирки, юз мингларча олам ўзиники бўлса ҳам, кўнгли тинчимайди. У машғул бўлган ишида, санъатда, илми нужумда, ҳакимликда... ҳамма-

¹ Ўша журнал, 197-бет.

² Ўша журнал, 208-бет.

³ Ўша журнал, 208-бет.

ҳамма фойда ҳам ҳузур тополмайди. Чунки истаган нарсасини қўлга киритолмаган. Ёр дилоромдир, яъни кўнгилни тинчлантирувчи, демакдир. Шундай экан, кўнгил бошқа билан қандай хотиржам бўлсин. Завқ ва орзулар зинопояга ўхшайди. Зиналар ўтириб, дам олишга мослашмаган, аксинча, устига босиб ўтилади, холос. Умрини шу зинапояларда беҳуда ўтказмаслик учун гофилликдан тез уйғонган ва аҳволнинг моҳиятини англаб етган зот қандай бахтли!»¹.

Улуғ мутафаккир ҳар бир инсоннинг сеvimли бўлишини истайди, сеvimли бўлган кишида гўзаллик бўлади. Унинг уқтиришича, «Севилган киши гўзалдир. Ҳамма гўзаллар севилавермайди ва севилиши шарт ҳам эмас. Гўзаллик сеvimлиликнинг бир жузъидир. Сеvimли бўлмоқ аслдир. Бу бўлгандан кейин гўзаллик ҳам мавжуддир».²

Румий китоб ўқиш ҳақида

Жалолиддин Румий таълимда ҳар бир битилган китобнинг маъносини билиш муҳимлигини таъкидлайди, маънога эътибор бермаслик кўр-кўрона ўқишдир. Олимнинг таъкидлашича, ўқувчи Қуръонни тўғри ўқийди, лекин маъносидан хабари бўлмайди, унга маъно англатилса ҳам, барибир, кўр-кўрона ўқийверади... Маънога юзланишни инсон дастлаб унчалик севмайди. Бироқ вақт ўтган сайин ёқтира боради. Бу жараён шаклда аксинча кечади. Чунки шакл бошда хуш ва латиф туюлади, бироқ у билан қанчалик кўп бирга бўлинган сари ўқувчи ундан совиб боради. Қуръоннинг шакли қайдаю, маъноси қайда! Худди шундай, агар инсон шаклидан маъноси кетса, жасади қолади. Жасадни эса, ҳеч ким ушлаб турмайди. Демак, китоб ўқишдаги асосий мақсад маънодир, уни англаш, билишдир.

Румий маърифий-ахлоқий қарашларининг аҳамияти

Ўз даврининг буюк мутафаккирларидан бўлган Жалолиддин Румий ўз асарларида зулмни қоралади, адолатни тараннум этди. Румий инсон иродасини озодлик, эркинликка эришишнинг муҳим воситаси ҳисоблади.

¹ Ўша журнал, 212-бет.

² Ўша журнал, 216-бет.

Инсон ўз ҳуқуқини идора этиши учун у озод бўлиши зарурлигини айтди, инсон шахсиятига ҳурматда бўлишни, халқ ва миллатлар ўртасида аҳиллик, дўстлик бўлиши ғоясини олға сурди. Румий баён этган бу маърифий-ахлоқий фикрлар инсонпарварликдан иборат бўлиб, педагогик фикр тараққиётига қўшилган муҳим ҳиссадир.

МИРЗО АБДУЛҚОДИР БЕДИЛ

Шарқнинг буюк шоири, файласуфи, мутафаккири ва ўз даврининг «Мирзо Малик уш-шуароси» Мирзо Абдулқодир Бедил Бенгалиянинг Азимобод шаҳрида 1664 йилда ҳарбий хизматчи оиласида туғилади. Бир ёшида отасидан етим қолади, онасининг тарбиясида вояга етади. Беш ярим ёшида уни мактабга берадилар. Абдулқодир 7 ёшидаёқ саводли бўлиб, 10 ёшида араб тили грамматикасига оид «Қофия» китобини пухта ўзлаштиради.

Абдулқодир билимни, асосан, уйда эгаллайди. Амакиси Мирза Қаландар, тоғаси Мирза Зарифнинг ёрдами билан тасаввуф фалсафасини, ҳинд ва урду тилларини, юнон, айниқса, Аристотель фалсафасини ўрганади. Шоҳ Камол, Шоҳ Фозил ва Мирзо Абдулқосим каби олимлардан таълим олади, ўз даврининг олим, шоир ва санъаткорлари билан самимий мулоқатда, муносабатда бўлади ва ижод қилади.

Бедил шоҳ Аврангзебнинг ўғли Муҳаммад Аъзам-шоҳ навкарлигида ҳам хизмат қилади. Аммо у ҳарбий хизматда узоқ вақт бўлмайди, ўзининг севикли ишига илм-фан ва адабиёт соҳасида ишлашга бағишлади.

Бедил туғилган шаҳри Азимободдан Ҳиндистоннинг сиёсий ва маданий пойтахти Деҳлига кўчиб келиб, умрининг охиригача шу ерда яшаб, 1721 йилда вафот этади.

Бедил Ҳиндистон халқлари — ҳинд ва мусулмонларнинг турмушини, диний ва миллий урф-одатларини, халқ оғзаки ижодини чуқур ўрганади. Бу унинг ижодиёти учун муҳим манба бўлди.

Бедил Ҳиндистон, Марказий Осиё, Озарбайжон, Эрон, Арабистон фани, адабиёти, фалсафасига доир асарларини кунт билан ўрганиш орқали ўз даври ма-

¹ Ушбу мақола академик Иброҳим Мўминовнинг «Мирзо Бедил» асари асосида тайёрланди. (Т. «Ўзбекистон», 1974).

даниятининг юксак босқичига кўтарилди. У Низомий, Аттор, Саъдий, Жомий, Дехлавий, Ҳофиз, Алишер Навоий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Бобур каби буюк алломаларнинг бадиий ва илмий асарларини зўр қизиқиш, меҳр билан ўқиб ўрганди. Ўзи «Бедил» (яъни «Дилсиз») тахаллуси билан насрий асарлар ёзади.

Бедил ўзининг «Ирфон» асарида тиббиёт, ижтимоиёт, адабиёт, фалсафа масалалари хусусида фикр баён қилиб, кишиларни, бинобарин ёшларни ҳам илм-маърифатга, адолатга даъват этади, ҳунарни, санъатни, шахс эркинлиги, дўстлик, муҳаббат, вафодорлик ва адолатни мадҳ этади. Бедилнинг «Ирфон» асаридан ўрин олган «Комде ва Мудан» достонида адолатсизлик устидан адолат тантанаси ғояларини ифодалади, бу достони билан ўз замонасининг адабиёти, ижтимоий, педагогик фикрлар тарихида янгилик яратди.

Достон мазмуни қуйидагича:

Комде — уста раққоса. У подшо саройидаги базмларда ўз рақси билан томошабинлар олқишига сазовор бўлади.

Кунларнинг бирида бошқа юртда шуҳрат қозонган ҳофиз Мудан Комде ватанига келади. Шоҳ саройидаги бир базмда ашула айтиб, соз чалади, ҳамманинг таҳсинига сазовор бўлади, шоҳ унга қимматбаҳо инжу тақдим этади. Шу онда Комде ҳозир бўлиб, рақс тушади. Базм қатнашчилари уни қизғин олқишлайдилар. Мудан Комденинг юксак санъатидан завқланади, унга мафтун бўлади, шоҳ тақдим этган совғани Комденинг оёғи остига ташлайди. Бундан ғазабланган шоҳ Муданни калтаклашни ва мамлакатдан ҳайдашни буюради.

Бадарға қилинган Мудан ўрмон ва саҳролар кезади. Кунлардан бир кун ёввойи ҳайвонларни ов қилиб юрган бир шоҳ Муданни ҳушсиз ҳолатда кўради, ўз кишиларига унга ёрдам беришни буюради. Мудан ҳушига келгач, бошидан ўтганларни шоҳга ҳикоя қилади. Шоҳ Муданни жабрлаган шоҳга хат ёзиб, Мудан билан Комдени бирга ҳаёт кечиришларига ижозат беришни талаб қилади. Аммо у шоҳ бу шоҳнинг талабини рад этади. Уруш бошланади, кейинги одил шоҳ урушда ғалаба қозонади. Мудан билан Комде ўртасида севгини синаб кўриш мақсадида Комдега Мудан ҳалок бўлди деб, хабар бердиради. Хабарни эшитган Комде ҳушидан кета туриб дейди:

«Гуфт: Эй Комде, маро даръёб!
Сурати маънин вафо даръёб¹.

Маъноси: «Айтди: эй Комде, мени топ, вафодорлик маъносини топ». Бедил бу ҳолатни тасвирлаб:

Эй, ҳалоки фузулию расво,
Накуни имтиҳони аҳли-вафо.

Маъноси: «Эй, манфур ёлғончи, дўстлар вафодорлигини синама».

Комденинг аҳволидан хабардор бўлган Мудан ҳам ҳушини йўқотади. Голиб подшо ошиқ ва маъшуқаларнинг бу бахтсизлиги учун ўзини гуноҳкор ҳисоблайди, олимлар ёрдамида уларни даволашади. Мудан ва Комде кўзларини очиб, ҳушларига келадилар, сўнгра эркин ҳаёт кечирадилар.

Бу дostonда Бедил адолатсизлик устидан адолат, жаҳолат устидан илм-маърифат тантана қилишини ифодалаш билан, шоҳларни, бинобарин барча инсонларни адолатли бўлишга ундади, зулмнинг фожиасини кўрсатди.

«Қаердаки бўлса золим бадкирдор,
Бир куни у енгилиб, сўнг булар хор»²

дейди у.

Бедил инсонларни раҳм-шафқатли бўлишга даъват этар экан, ғарибу ожизларга ёрдам бериш, бу — иқболли бўлиш, қора кунларни бартараф этиш эканлигини айтиб, шундай дейди:

Ғарибларга кимки кўрсатса ёрдам,
Қора кундан қутулғуси у ҳар дам.
Қаердаки бўлса иқбол кўрғони,
Ожизларга ёрдам мунинг нарвони³

Улуғ шоир ҳар бир иш — ҳаракатда сабрли, ташвишли кунларда чидамли бўлишни маслаҳат беради. Бедил сабр, таскин йўли, кишини мурод-мақсадга эриштириш йўли эканлигини уқтиради, ҳар бир ишда шошмасликни, сабрли бўлишни маслаҳат беради. У Мудан тилидан дейди:

Сабр билан ҳар ким дилга берса қўл,
Севинч ойнасин кўргай албат ул...

¹ Бедил. Куллиёт. «Ирфон», 133-бет.

² Бедил. Комде ва Мудан. Т., ЎзССР давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1960, 44-бет.

³ Ўша китоб, 44-бет.

Сабри билан киши мақсадга етар,
Чунки у сабр ташвишлардан ор этар.
Сабр жойида ҳовлиқишга йўл бўлмас.
У — висолдир, у ҳар кимга қўл келмас.
Сабр йўлини таскин йўли дегайлар,
Мурод мақсадга у билан етгайлар!¹

Бедил мардликни юқори баҳолайди. Мардлик, жасорат кишига бахт, иқбол, орзуларга эриштирувчи омил эканлигини айтиб, инсонларни, ёшларни мардлик фазилатини эгаллашга даъват этади:

Мардлар чиндан бел боғласа ҳар маҳал,
Бахти кулиб, топгай орзуси амал.
Қатъий бўлса марднинг аҳду журъати,
Кўкни ерга туташтирар ғайрати.²

Бедил «Ирфон» асарида инсониятни улуғлайди, инсонларни яхшиликка, ёмонликни бартараф этишга даъват этади, ирқий, миллий, диний эътиқодларидан қатъи назар, ҳамма инсон ҳурматга лойиқ, эҳтиромга сазовор, меҳрибонликка муҳтождир. Айни вақтда, инсон ўз ватанининг содиқ фарзанди, ўз элининг ғамхўри бўлмоғи керак.

Бедил ижтимоий ҳаётдаги, инсонлар ўртасидаги салбий ҳолларни — дангасалик, макр-ҳийла, хиёнат, қаллоблик, ифвогарлик, ёлғончилик, очкўзлик, хасислик, кибру ҳавони қоралади. У инсонларни меҳнатсеварликка ундади, камтарликда камол топишни, яхшилар билан дўстлашиб, ёмонлардан йироқ бўлишни маслаҳат беради.

Бедил, кўнгли очиқ ва сахий кишилар ойнадек ёруғ, нурафшон бўлсалар, макр-ҳийлали, кўнгли қоралар қоронғу, зулматсимон эканлигини уқтиради. У дейди:

Агар табиати касеро моили нифоқ даръёби,
Ба яқин шиноси, ки суҳбати, акобир дарнаёфти.³

Маъноси: агар бирор киши табиатида нифоқликка — икки юзламачиликка, алдашликка, келишмовчиликка мойиллик топсанг, шуни аниқ билгинки, у кишидан яхшилик кўрмайсан, ундан яхшилик олмайсан.

¹ Ўша китоб, 28-бет.

² Ўша китоб, 29-бет.

³ Ўша китоб, 47-бет.

Бедил «Комде ва Мудан» достонида инсонни қадрламайдиганларнинг мунофиқлиги ҳулқида, ҳатти-ҳаракатида намоён бўлишини уқтириб, ёшларни бу иллатдан узоқ бўлишга ундайди. Шоир дейди:

Иззат, ҳурмат қадрин билмай ҳар киши,
Тартибсизлик бўлса унинг ўй, иши,
Холи узрин излаш керак ҳулқидан,
Одоб келмас хушсизларнинг қўлидан.
Телбалик ҳам одобдир муҳаббатда,
Лекин мағрурлик кўз бўлур ғафлатда.¹

Бедил ҳунармандчиликни, айниқса, деҳқончиликни юксак баҳолайди. У деҳқончиликни инсон ҳаётида биринчи даражали аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаб бундай деб ёзади:

Кишт ишқаш далили деҳқони,
Қард ночор донаи афшони.
Рузқори бакишт роз намуд,
Донаиаш гулфуруш хирманд буд.
То нафас дошт решаъи таъмир,
Мидавонид дар пай тadbир.
Одами пайон нассиқ бардошт,
Нусхаъи айш аз он варақ бардошт.²

Маъноси: экинзор, яъни деҳқончилик ишқнинг далилидир; донолар шу туфайли кўп етилгандир. Экинзорда деҳқончилик кўринур, донлар жамланиб хирмон бўлур. Ўсимлик руҳи томирларда тadbир изидан юриб ҳосил қилур, шу сабабдан оламда тартиб, айш-ишрат ҳосил бўлур.

Бедил бу ўринда одам деб жамоани англайди ва жамиятдаги ҳаёт, тирикчилик лаззатларини деҳқончиликнинг самараси деб билади, шу сабабли зироатчиликка юқори баҳо беради. Бедилнинг фикрича, зироатчилик жамият тирикчилигининг пойдевори, инсонлар ўртоқлашувининг биринчи шартидир.

Бедил жамиятда деҳқончиликда бўлган тамагирликни, текинхўрликни қоралайди. У дейди:

Тамъи шум барқ сомон шуд,
Малаҳи кишт рози деҳқон шуд.
Аз ҳасди олами ҳужуми ангихт,
Жолаи гардиду бар зироат рихт.³

¹ Ўша китоб, 47-бет.

² Ўша китоб, 74-бет

³ Ўша китоб, 74-бет

Маъноси: шум таъмагирлар деҳқонларнинг мол-мулкига тушган ўт-чақмоқ бўлди, экинзорларга ўзини урган чигиртка бўлди, ҳосил оламига ҳужум бошланди, зироатга дўл ёғди.

Бедил одамнинг қадр-қиммати ва фазилати ирқи ва миллатида эмас, балки диний эътиқодида, меҳнатида деб билади. У ҳунарсиз, бирор меҳнат билан шуғулланмайдиган кишиларни қайси табақадан бўлмасин қоралайди.

Бедилнинг фикрича, сув ўсимлик оламига қанчалик зарур бўлса, ҳунар ҳам инсонга шунчалик зарур. Меҳнат билан банд бўлмаган одам марваридсиз чиганокдек бефойдадир, ҳар бир касб ўз хусусиятига ва хосиятига эга, бирор ҳунарга эътиборсиз қараш пасткашлиқдир. Олимнинг таъкидлашича, кишилар темирчилик, тўқувчилик, уст-бош ва пойабзал тикувчилик ва бошқа ҳунарларни эгаллаши, ҳар бир киши қандай бўлмасин бирор фойдали иш билан шуғулланиши керак. Бедилнинг фикрича, ипакдан ёки қўпол матодан қилинган уст-бош кишининг хатти-ҳаракатида кўзга ташланадиган ҳақиқий қиёфасини яширолмайди. Масалан, қалам қора бўлганлиги билан зиёнли эмас, аксинча, у инсон учун жуда муҳим ва фойдалидир:

«Жома хоҳ атлас, хоҳ палос,
Шахс ботил намешавад зи либос.
Маъниаш равшану тақаддуси ранг,
Аз сиёҳи хат надорад нанг.

Маъноси: кишининг чопони хоҳ атласдан, хоҳ палос матодан бўлсин — барибир кишининг ҳақиқий қиёфасини бекитолмайди, шахс кийимда яширинмайди. Кишининг қиёфаси хатти-ҳаракатида соф рангдек равшан кўринади. Хат қоралиги билан уятли эмас.

Демак, инсон, қандай бир ҳунар, касб-кор билан шуғулланмасин, у жамият учун қадр-қимматли бўлиши керак.

Умуман, Мирзо Абдулқодир Бедил ўз даврининг буюк, илғор мутафаккири сифатида шуҳрат қозонди. Унинг ғоялари маърифатга, илмга, педагогик фикр ривожига илҳомбахш манбалардан бири бўлиб хизмат қилди ва қилмоқда.

У Ч И Н Ч И Б О Б.
ОВРУПО МУТАФАККИРЛАРИ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ
ҲАҚИДА
ЯН АМОС КОМЕНСКИЙ

Ҳаёти, илмий-педагогик фаолияти

Буюк славян педагоги Ян Амос Коменский 1592 йилда Чех диний жамоасида тегирмончи оиласида туғилди, жамоадаги мактабда ўқиди.

Коменский ота-онасидан эрта жудо бўлади, жамоа аъзоларининг ёрдами билан университетга кириб, ўқиш-ни тамомлагандан кейин, Фулкенс шаҳридаги қардошлик мактабида ўқитувчи бўлиб хизмат қилди. Сўнгра маҳаллий жамоада раҳбарлик вазифасида ишлайди, илмий ишлар билан шуғулланиб чех тилининг хусусиятларини, халқ оғзаки ижодини ўрганади, қардошлик мактабларидаги ўқитиш мазмуни ва усуллариини такомиллаштириш устида иш олиб боради. 1628 йилда чех халқи билан бирга Польшанинг Лешно шаҳрига кўчиб келади, бу шаҳарда ҳам қардошлик мактабини очиб, ўқитувчи бўлиб ишлайди, ўзига оламшумул шухрат келтирган «Буюк дидактика» ва «Оналар мактаби» асарларини нашр қилдиради. Бу даврда у табиат ва жамият ҳақидаги билимлар энциклопедияси — «Пансофия»ни яратиш устида иш олиб боради. Коменский 1641 йилда инглиз олимларининг таклифига биноан Лондонга боради, катта тантана билан кутиб олинади. Швеция ва Венгрияда бўлганда ҳам мактабларни ислоҳ қилиш билан шуғулланади, «Ҳислар воситаси билан идрок қилинадиган нарсаларнинг суратлари» дарслигини, «Инсоний ишларни тузатиш ҳақида умумий маслаҳатлар» асарларини ёзади.

Коменский 1670 йилда вафот этади.

**Коменский бола тарбияси, инсонинг табиат билан
уйғунлиги ҳақида**

Коменский ўрта асрдаги тарбиядан фарқли ўлароқ туғилганидан бошлаб бола эгаллаган қобилятини худонинг туҳфаси ҳисоблади ва, айни пайтда, бу қобиляят фақат тарбия жараёнида ривожланишини ўқитди. Коменский инсоннинг ривожланишида тарбиянинг ўрни бениҳоя эканлигига ишонади ва тарбия туфайлигина ҳар қандай болани юксак ахлоқли, маълумотли қилиб

етиштириш мумкин деган фикрни билдирди, болани ёшлик чоғидан жисмонан соғлом, маънавиятли қилиб тарбиялашни талаб қилди.

Коменскийнинг фикрича, тарбия табиатга уйғун бўлиши, тарбияда боланинг шахсий хусусиятлари ҳисобга олиниши лозим.

Коменский ўз педагогик қарашларида инсонни табиатнинг бир қисми деб ҳисоблади ва табиатдаги барча мавжудотни ягона бир қонунга бўйсунди, деган ғояни олға суради. Унинг фикрича, таълимни болаларни нарс ва мавжудотлар билан таништиришдан, уларни идрок қилдиришдан бошлаш, ундан кейин уларга хос хусусиятларни ўрганишга ўтиш зарур. Коменскийнинг уқтиришича, рассом ҳам шу зайлда иш кўради. У аввал тасвирлайдиган буюмнинг умумий, хомаки расмини чизади, кейин унинг айрим қисмларини тасвирлайди.

Бу уқтиришда Коменскийнинг ўз педагогик қоидаларининг тўғрилигини тасдиқлаш учун зарур бўлган ўзига хос усул ўз ифодасини топган. Бу усул ўз даврида Коменскийга ўзининг шахсий тажрибасини асослашга ёрдам берган.

Коменскийнинг фикрича, болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш асосига қурилган таълимгина уйғун бўлади.

Коменский таълим ва унинг узвийлиги ҳақида

Коменский барча болаларни билимларни идрок қилишга қодир деб ҳисоблаб, «барчани ҳамма нарсага ўргатиш» зарурлигини, таълимнинг умумий бўлишини талаб қилади. Бу таълим барчага, жумладан ўғил болалар ва қизларга ҳам тааллуқли бўлиши лозим.

Коменский мактаб болаларга ҳар томонлама билим бериши, уларнинг ақл-идроки, ахлоқи, ҳис-туйғулари ва иродасини ривожлантириши лозимлигини таъкидлайди.

Коменский инсон ривожланишини тўрт босқичга: гўдаклик, болалик, ўсмирлик, етуклик даврларга бўлади. Коменский туғилганидан бошлаб 6 ёшгача бўлган болалар учун алоҳида оналар мактабини очишни, уларга оналар раҳбарлигида таълим ва тарбия беришни тавсия этади. Унинг тавсияси бўйича, 6 ёшдан 12 ёшгача бўлган болалар ўқиш она тилида олиб бориладиган мактабда таълим оладилар. Бу турдаги мактаб ҳар бир жамоада очилиши керак. Илм олишга мойиллиги сезил-

ган 12—18 ёшли ўсмир ва йигитлар шаҳарда ташкил этиладиган лотин мактаби ёки гимназияга боришлари лозим. Коменский олим бўлишини хоҳлаган 18 ёшдан 24 ёшгача бўлган ёшлар учун ҳар бир давлатда академиялар ташкил этишни таклиф қилади.

Унинг фикрича, ёш авлоднинг ҳар томонлама тарбияли бўлишини таъминлайдиган таълим босқичларида изчилик ва ўзаро бирлик бўлиши, қатъий ва яона тизим қарор топиши даркор.

Коменский барча босқичлар учун (академиядан ташқари) таълимнинг мазмунини ишлаб чиқади. У ҳар бир фаннинг ўқитилишинин «энг оддий элементлардан» бошлаб, болалар билими ривожини ҳисобга олган ҳолда такомиллаштириб боришини тавсия этади.

Коменский бошланғич мактабни она тили мактабига айлантиришни талаб этади. Бу фикр ўша даврда илғор фикр бўлган. Бунда Коменский оддий халқнинг билимли бўлишини назарда тутди. Коменскийнинг таъкидлашича, бошланғич мактабда болалар эркин ўқиш ва ёзишни билиб олишлари, арифметика ва геометриянинг оддий қисмлари билан танишишлари, география ва табиатшуносликка доир дастлабки билимларни эгаллашлари керак.

Коменский ўрта мактабда берадиган билимлар доирасини кенгайтиради. У лотин тили ва «етти эркин фан»ни сақлаган ҳолда, гимназия курсига физика, табиатшунослик, география ва тарихни киритади. Шу билан бирга, у, ўрта мактабда одат бўлиб қолган ўқитиш тартибини ўзгартиришни ҳам таклиф қилади. Унингча, тил (грамматика) ўрганилганидан кейин, физика ва математикани ўқитиш, риторика ва диалектика машғулотларини эса, юқори синфларга ўтказиш мақсадга мувофиқлигини, яъни ўқувчилар реал билим олганларидан кейингина уларнинг нутқи ва тафаккурини ривожлантириш билан шуғулланиш лозимлигини айтади.

Коменский ўз педагогик фаолиятида педагогик фикр ва мактабда амалга оширган тажрибаларини янада ривожлантириш мақсадида янги дидактик талабларни олға суради.

Коменский уйғониш даври мутафаккирларидан фарқли ўлароқ, кўрсатмалиликни фақат буюм ва қоидаларни кўриб идрок қиладиган эмас, балки уларнинг инсон сезги аъзоларига таъсир этадиган, инсон идрок қиладиган бўлишини талаб этади. У ҳар бир нарсани дидактика қонун-қоидаларига асосан, болага сезгилар

орқали идрок қилдириш, яъни кўриб бўладиган нарсаларни кўрсатиш билан; эшитиб бўладиган нарсаларни эшиттириш билан; ҳидларни-ҳидлатиш; таъмини татиб кўриш, ушлаб кўриш мумкин бўлган нарсаларни ушлатиб кўриш воситаси билан идрок қилдиришни тавсия этади. Агар бирон-бир нарсани бир неча сезги аъзолари орқали идрок қилиш мумкин бўлса, у нарсани идрок қилиш учун бир неча сезги аъзоларини ишга солиш лозим. Кўрсатмалиликни болаларни буюмлар билан бевосита таништириш йўли билан амалга ошириш керак.

Коменский ўқувчилардаги ўқишга қизиқишни уларнинг билимни ўзлаштиришлари учун зарурий шарт ҳисоблади. У барча воситалар билан ўқувчиларда билим олиш иштиёқини уйғотишни таклиф этади ва шу масала юзасидан аниқ кўрсатмалар беради: ўқувчиларга ўрганилаётган нарсаларнинг аҳамиятини, эгаллаган билимларининг моҳиятини тушунтириш лозим, уларни рағбатлантириш, машғулотнинг қизиқарли бўлишига ҳаракат қилиш лозим.

Коменскийнинг фикрича, машғулотлар шундай ташкил этилиши керакки, олдин ўтилган мавзу кейинги мавзунини ўрганишга йўл очиб берсин, яъни олдин берилган билим узвийликда, унинг узвий давоми бўлиши керак.

Коменский ўз даврида биринчи бора машғулотларнинг синф — дарс шаклида бўлиши зарурлигини асослаб беради. Бунда у ўқитувчининг бутун синф билан муайян ўқув мавзунини бўйича машғулот ўтказишни талаб қилади. Олимнинг фикрига кўра, ўқув йили ҳамма ўқувчилар учун бир вақтда бошланиб, бир вақтда тугалланиши, машғулотлар кетма-кет дам олиш билан алмашилиб туриши керак. Ўқув кунининг турли синф ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига мувофиқ равишда қатъий тартибда бўлиши зарур.

Коменский ўқитувчилар фаолиятининг ижтимоий аҳамиятини юқори баҳолади, мактаб ишининг муваффақиятли бўлиши ўқитувчига боғлиқлигини айтди. Олимнинг талаб этишича ўқитувчи ўз ишининг устаси бўлиши, ўқитиш санъатини мукаммал эгаллаши, тажрибали ўқитувчилар ёш муаллимларга кўмак бериши лозим. Ўқитувчи ташқи кўриниши жиҳатидан ҳам, юксак маънавияти ва хулқ-атвори жиҳатидан ҳам ўз ўқувчиларига намуна бўлиши керак. Соф виждонли, ўз касбини севадиган ва ўз билим ва маҳоратини узлуксиз такомиллаш-

тириб борадиган кишиларгина ўқитувчи бўлиши мумкин.

Коменский фикрича ҳар бир синф ўқувчилари учун махсус дарсликлар тузиб, уларда фан асосан муайян тартибда баён қилиниши зарур. Дарсликлар аниқ, тушунарли тилда ёзилиши, ташқи кўриниши болаларни қизиқтирадиган бўлиши керак. (Коменский тузган «Ҳислар воситаси билан идрок қилинадиган нарсаларнинг суратлари» дарслиги шунадй хусусиятга эга бўлган).

Коменский мактабгача тарбия масалаларини батафсил ишлаб чиқиш билан шуғулланган дастлабки педагоглардан биридир. Коменский ўзининг «Буюк дидактика» асарининг катта қисмини ва «Оналар мактаби» номли асарини оналар мактабига бағишлади, тарбиянинг шу босқичига жуда катта аҳамият берди. Оналар мактабида болаларнинг жисмоний, ахлоқий ва ақлий ривожланишига асос солиниши лозим. Бу мактабда болалар маънавий жиҳатдан уларнинг бир-биридан фарқланиши ҳисобга олиниши керак. Олимнинг таъкидлашича, айрим болалар уч-тўрт ёшларидаёқ муайян билим ва малакаларга эга бўладилар, айримлари фақат бешолти ёшда билим ва малакаларни эгаллайдилар.

Коменский, оталарни, хусусан, оналарни ўз фарзандларининг соғлиғи тўғрисида тинимсиз ғамхўрлик қилишга даъват этади ва болаларни парвариш қилиш, овқатлантириш, кийинтириш масалалари ҳақида кўрсатмалар беради.

Коменский ўйинни болалар учун зарур бўлган фаолият шакли деб билади. У ота-оналарга болаларнинг ўйинига ҳалақит бермасликни, ўйинда ўзлари ҳам иштирок этиб, уларни тўғри йўлга солишни тавсия қилади. У болалар ўйинининг таълимий аҳамиятини қайд қилиб, ўйин вақтида ақл нима биландир банд бўлишини ва ривожланишини ўқтиради.

Коменскийнинг ахлоқий тарбия ҳақидаги насиҳатлари диний асосдадир. Аммо унинг ахлоқий тарбия вазифа ва воситаларига доир кўрсатмалари ўша давр учун янгилик бўлиб, тарбияда ижобий аҳамият касб этди. Масалан, Коменский илк ёшлик даврларидан бошлаб болаларда фаолият кўрсатишга интилиш, ростгўйлик, мардлик, интизомлилик, хушмуомалилик, катталарга ҳурматда бўлиш фазилатларини тарбиялаш ҳақида билдирган фикрлари янгилик бўлди. У болаларда меҳнатга муҳаббат ва меҳнат қилиш одатини тарбиялашга алоҳида эътибор беради. Унинг фикрича, меҳнат болаларнинг

жисмоний қудрати, ўйин ўйнаш фаолияти билан узвийликда бўлиши керак. Коменский оқилона насихатни, машқни, катталарнинг намуна бўлишини ахлоқий тарбиянинг муҳим воситалари деб ҳисоблади. Коменский бола номаъқул иш қилса ёки ахлоқсизликка йўл қўйса, унга, аввало, панд-насихат қилиш ва танбеҳ бериш билан таъсир кўрсатишни таклиф қилади.

Коменскийнинг уқтиришича, оналар мактабида ақлий тарбия руҳий таъсир воситаси орқали болаларда ташқи муҳит ҳақида билим ҳосил қилиши, уларни изчилликда билим олишга тайёрлаши, уларнинг тафаккурини ривожлантириши керак. Бола олти ёшида табиатшунослик бўйича олов, ҳаво, сув, ер, ёмғир, қор, муз, қўғошин, темир ва ҳоказолар; астрономия бўйича осмон, қуёш, ой ва юлдузлар; география бўйича туғилиб, ўсаётган жойи (қишлоқ, шаҳар) ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиши лозим. Бундан ташқари, бола вақт бирликлари ва йил фасллари (соат, кун, ой, йил, баҳор, ёз, куз, қиш) билиб олиши керак.

Демак, оналар мактаби мактабгача тарбия ёшидаги болада теvarак-атроф, нарса ва табиат ҳодисаларини кузатиш йўли билан улар тўғрисида дастлабки тасаввурга эга бўлиши лозим.

Коменский оналар мактаби дастурига болаларни ижтимоий ҳаёт ҳодисалари билан таништиришни ҳам киритади. Унинг фикрича, болаларга тарих, иқтисод сиёсатга доир дастлабки маълумотлар берилиши, бола кеча, бугун ва ўтмишда қандай ҳодисалар содир бўлганини, ўз оиласи кимлардан иборат эканини билиши, шунингдек айрим мансабдорлар ҳақида ҳам маълумотга эга бўлиши лозим.

Коменский оналар мактабида болалар ишга ва сўзлашга ҳам ўргатилиши, йилма-йил изчиллик билан эгаллаб олиши зарур бўлган малакаларни эгаллаши керак.

Коменский болаларни уч ёшга тўлгунча оналар раҳбарлигида айрим товуш ва сўзларни тўғри талаффуз қилишга ўрганиши, тўрт, беш, олти ёшга қадам қўйган болалар уйда кўрган ва ўзлари шуғулланаётган нарсаларни ўз номи билан аташини билиши, саволларга аниқ жавоб берадиган бўлиши лозим. Оналар раҳбарлигида болалар нутқини ўстиришга доир машғулотлар ўйин шаклида ўтказилиши лозим.

Оналар мактаби болаларда она тилида гапириш малакаларини ҳосил қилиш билан бирга, тафаккурларини ўстиришга асос солиши ҳам керак. Коменскийнинг

фикрича, болада тафаккур мактабгача ёшда намоён бўлади ва куртак ота бошлайди.

Коменский ота-оналардан болаларда мактабга муҳаббат ва қизиқиш ўйғотишни, бўлажак ўқитувчи об-русини юқори кўтаришни талаб этади.

Буюк славян педагоги ўз фаолияти давомида она тилида умумий таълим бериш ғоясини илгари суради ва унинг моҳиятини асослаб беради. Коменский ўша давр учун илғор таълим ва тарбия тажрибаларини умумлаштириб, охирги илмий ютуқ ва маълумотларга таяниб, биринчи марта халқ маорифининг ягона системасини илмий равишда ишлаб чиқади. Бу система демократизм руҳи билан суғорилган бўлиб, омманинг билимга интилишини акс эттиради¹.

ЖАН-ЖАК РУССО

Ижтимоий, фалсафий қарашлари

Жан-Жак Руссо 1712 йилда Женевада хунарманд-соатсоз оиласида туғилди. У ёшлик, ўсмирлик йилларида изчилликда билим олмади, кўп вақтини Франция ва Швейцарияда ўтказди, турли хунарларни ўрганишга уринди. 30 ёшга тўлган пайтида Парижга келиб, ўша давр адиб ва файласуфлари, табиатшунослари билан танишди, мулоқотда бўлди. 1754 йилда у «Одамлар орасида тенгсизликнинг келиб чиқиши ... 1762 йилда «Ижтимоий шартнома» асарларини ёзди. Руссо бу асарларида инсон ҳуқуқини ҳимоя қилди, давлат халққа хизмат қилиши ғоясини олға сурди.

Руссо 1762 йилда яратган «Эмил ёки тарбия туғри-сида» номли романида озод янги одамни тарбиялаш йўллари кўрсатди.

Руссо 1778 йилда Парижда вафот этди.

Руссо табиий ва эркин тарбия ҳақида

Табиий тарбия назарияси Руссо педагогик қарашларининг асосини ташкил этади. Унинг фикрича тарбия

¹ Бу мақола М. Ф. Шобоева мақоласи асосида қайта ишланган ҳолда тайёрланди. «Педагогика тарихи», «Ўқитувчи», 1985. 25—28-бетлар.

табийлик, табиат билан узвийликда бўлгандагина болаларнинг ривожланишига ёрдам беради. Тарбияни белгиловчи ана шу учта омилнинг ҳаммаси бир-бирига мувофиқ ҳаракат қилсагина, тарбия ўз вазифасини бажаради.

Руссонинг таъкидлашича, тарбияни табиатга боғлиқ ҳолда амалга ошириш — боланинг табиий ривожланиб боришига риоя қилиш демакдир. Руссо болани синчиклаб ўрганишни, унинг ёши ва ўзига хос хусусиятларига эътибор беришни таъкидлайди.

Руссо бола туғилган кунидан бошлаб истеъдоднинг ривожланиши учун яхши шароит яратиш тўғрисида ғамхўрлик қилиш зарурлигини айтади. Тарбиячи болага ўзининг фикр ва мулоҳазаларини, тайёр ахлоқий қоидаларни мажбуран қабул қилдирмаслиги, табиатига кўра унинг ўсиши ва эркин ривожланишига имконият яратиш керак. Табиий тарбия — бу эркин тарбиядир. Бола ўзининг нотўғри ишлари натижасини, шу ишлар туфайли пайдо бўладиган зарарли оқибатларни ҳис қилиши лозим.

Тарбиячи ўз олдида турган вазифа ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиши зарур. Руссо боланинг шахс сифатида таркиб топишида тарбиячининг мавқеи катталигини айтади. Тарбиячи тарбияланувчига умуминсоний қадриятлар асосида тарбия бериши керак.

Руссо боланинг ёшлик хусусиятини ҳисобга олган ҳолда, тарбияни тўрт даврга бўлади.

Биринчи давр — туғилганидан 2 ёшгача, нутқ пайдо бўлган давр. Бу даврда болани жисмоний тарбиялашга алоҳида эътибор бериш керак.

Иккинчи давр — 2 ёшдан 12 ёшгача бўлган давр. Бу даврни Руссо образли қилиб «ақл-идрок уйқуси», деб атади. Унинг фикрича, бу даврда асосан, боланинг ташқи олами ҳис қилиш қобилятини ривожлантириши лозим.

Учинчи давр — 12 ёшдан 15 ёшгача бўлган давр. Бу ёшида боланинг ақлий ва меҳнат тарбиясига эътибор бериш керак.

Тўртинчи давр — 15 ёшдан балоғатга етгунча бўлган давр. Руссонинг фикрича бу даврда боланинг хулқ-атворида турлича ўзгаришлар бўлиши мумкин.

Шунга кўра, бу даврда ахлоқий тарбияга алоҳида эътибор берилиши лозим.

Руссо икки ёшгача бўлган болани парвариш қилиш-овқатлантириш, тозаллигини сақлаш, чиниқтиришдан

иборат эканлигини айтади. Бу даврда бола ҳақида, асосан, она ғамхўрлик қилади. Она уни ўз сути билан бoқиб катта қилади. «Она бўлмаса, бола ҳам бўлмайди!». Бу даврда бола эркин ҳаракатлар қилади. Бунда унинг жисмоний чиниқишига эътибор берилади.

Бола соғлом бўлиши, табиий эҳтиёжлари қондирилиши лозим. Аммо боланинг ҳар қандай истакларини бажармаслик керак. Барча истакларни бажариш бу унда раҳмсизлик, жоҳиллик хислатларининг ривож топишига сабаб бўлиши мумкин.

Икки ёшдан бошлаб бола ҳаётида янги давр бошланади. Бу даврда асосий эътиборни унинг сезги аъзоларини ривожлантиришга қаратиш зарур.

Руссонинг фикрича, бола нутқини ривожлантиришни сунъий равишда тезлаштирмаслик керак. Бу ҳолат сўзни нотўғри талаффуз қилишга, гап мазмунини тушунмасликка олиб келиши мумкин. Шу сабабли боланинг билган нарсаларининг гапиришларига эришиш ғоят муҳимдир. Бола 2 ёшдан 12 ёшгача табиий ҳолда ва шахсий тажрибаси асосида ижтимоий ҳодисалар ҳақида тасаввурга эга бўлиши, ўйин ва жисмоний машқлар жараёнида фаоллик кўрсатиш, қишлоқ хўжалик ишларида иштироқ этиши керак.

Бола учун 12 ёшдан 15 ёшгача бўлган давр, Руссонинг фикрича, ўқиш учун энг яхши вақтдир. Бу даврда унда билим олишга қизиқиш кучаяди. Бу даврда у ўзи қизиққан фанларни танлайди. Руссонинг фикрича, бола бу даврда табиат ҳақидаги фанлар — география, астрономия, физика, табиатшунослик фанларни ўрганиши лозим.

Руссонинг фикрича ахлоқий тарбиянинг мақсади болада фанларга қизиқиш ва муҳаббат уйғотишдан, унга билимларни эгаллаш усуллариини ўргатишдан иборат бўлиши керак. Бунинг учун боланинг мустақиллиги ва фаоллигини ривожлантириш асосида таълим мазмуни ва ўқитиш усуллариини тубдан ўзгартириш лозим. Бола ўзи яшаётган жой, қишлоқ ва шаҳар билан танишиб, географияга оид билимларни эгаллайди: юлдузлар ҳаракати, кўёшнинг чиқиши ва ботишини кузатиб астрономия ўрганади: тажрибалар ўтказиб физикани билиб олади. Тарбияланувчи илмий тадқиқотларни кашф этадиган, билимларни тарбиячи орқали эмас, балки ўз кучи билан эгаллаши, фанларни қуруқ ёд олмасдан, уларни ўзи ихтиро қилиши керак. Руссонинг болаларда кузатувчанлик, қизиқувчанлик, фаоллик қобилятини

ривожлантириш, мустақил фикрлаш малакасини ҳосил қилиш ғоялари, шубҳасиз, ўз даврида илғор ғоя ҳисобланди, улар ҳозир ҳам муҳимдир.

12—15 ёшда ўсмир ўқиш билан бирга меҳнат тарбиясини ҳам олиши керак, чунки меҳнат ҳар бир кишининг ижтимоий бурчидир.

Руссонинг таъкидлашича, бола катталар меҳнатида иштирок этиши керак. Шундагина у, меҳнат аҳлига хурматда бўлади.

Руссо меҳнатни боланинг ақлий ривожланиши учун амалий восита деб билди, болаларнинг турли касбларни эгаллашини, болани ижодкор шахс қилиб тарбиялашни, етиштиришни тавсия этди.

15 ёш — боланинг яшаш ва ишлашга, ҳаётга тайёр ланадиган давридир.

Руссо ахлоқий тарбия ҳақидаги қарашларида болани яхши фазилатли, иродали қилиб тарбиялашни талаб этади, ижобий ҳис-туйғуларни ривожлантиришни биринчи ўринга қўйди. Руссонинг фикрича, бу ҳис-туйғуни ривожлантириш болада катталарга инсоний муносабатда бўлиш туйғусини ҳосил қилишга ёрдам беради.

Руссонинг қизларни тарбиялаш ҳақидаги фикрлари унинг аёллар табиатига ва вазифасига бўлган қарашларининг ифодасидир. Руссонинг фикрича, аёлнинг вазифаси она бўлиш, уй хўжалигини бошқариш, оилада саранжом-саришталик яратишдан иборат. Шунга кўра, қизлар тарбияси, ўғил бола тарбиясидан фарқ қилиб тарбияланиши керак. Руссонинг қизлар тарбияси ҳақидаги фикрларида диний ва тобеълик хусусияти бўлса ҳам, унинг педагогик ғоялари тарихан илғор аҳамиятга эга эди ва педагогик фикрнинг кейинги ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

Руссо педагогик қарашларининг аҳамияти.

Жан-Жак Руссо ўз педагогик қарашларида инсон ҳуқуқини ҳимоя қилишга, ёшларни соғлом ва мустақил, ижодий фикр соҳиби қилиб етиштиришга даъват этади. У тарбияни ҳаёт, табиат билан боғлиқ ҳолда амалга оширишни, меҳнат тарбиясига эътибор беришни талаб этди. Унинг бу ғоялари педагогик назария ва тажрибанинг ривожига ижобий таъсир кўрсатди.

КОНСТАНТИН ДМИТРИЕВИЧ УШИНСКИЙ¹

Ушинскийнинг ҳаёти ва педагогик фаолияти

Атоқли рус педагоги Константин Дмитриевич Ушинский 1824 йилда Тула шаҳрида туғилди. У Новгород-свеверскдаги гимназияда ўрта маълумот олгач, 1840 йилда Москва университетининг адлия (юримдик) факультетига ўқишга кирди, студентлик йилларида мустақил равишда ўз билиминини ошириб, маърифат эгаси бўлди.

Ушинский рус, немис ва француз тилларида чоп этилган адабиётларни ўқиб, ўрганади. Университетни тамомлагандан кейин 22 ёшида Ярославлдаги адлия лицейида қомус (энциклопедия), қонуншунослик, давлат ҳуқуқи ва молия фанлари кафедрасига профессор лавозимини бажарувчи қилиб тайинланди. У талабаларда илм-фанга ҳавас туғдиришга, улар қалбида халққа муҳаббат туйғусини уйғотиб, унга хизмат қилиш учун тайёр туриш ҳиссини тарбиялашга ҳаракат қилди. У талабаларни халқнинг эҳтиёжларини ўрганишга, халққа ёрдам беришга чақирди.

Бу ҳол лицей раҳбарларига, реакцион кайфиятдаги профессорларга ва губернаторга ёқмади. Улар Ушинскийни сиёсий жиҳатдан ишончга нолойиқ профессор, деб айблай бошладилар. Оқибатда уни лицейдан ишдан бўшатдилар, шу сабабли у бошқа ўқув юртларига ўқитувчилик ишига кира олмади.

Ушинский моддий жиҳатдан қаттиқ муҳтожликка тушиб, қийинчиликлар билан ички ишлар вазирлиги маҳкамаларидан бирига майда чиновниклик лавозимига ишга кирди. Бу вазифада у тўрт йил ишлади, журналларда адабий ишлар билан шўғулланди. Бироқ буларнинг ҳаммаси ўз ватанининг бахт-саодати учун кенг ижтимоий фаолияти ҳақида орзу қилган Ушинскийни қаноатлантирмас эди. «Ҳаётимнинг бирдан-бир мақсади — ўз ватанимга мумкин қадар кўпроқ фойда етказишдир; бинобарин мен ўзимнинг бутун қобилиятимни

¹ Бу мақолани ёзишда К. Д. Ушинскийнинг «Танланган педагогик асарлар»ига М. Ф. Думенко ёзган муқаддимадан (Ўқувпеддавнашр, 1959, Т., 5—22 бетлар) ва «Педагогика тарихи» дарслигига кирган М. Ф. Шабаевнинг «Буюк рус педагогик К. Д. Ушинскийнинг педагогик фаолияти ва назарияси» мақоласидан (Т., Ўқитувчи, 1985, 231—248 бетлар) фойдаланилди.

шу мақсадга қаратишим керак», — дер эди ёш Ушинский. «Современник», «Библиотека для чтения» журналлари ва бошқа шу кабиларда ҳамкорлик қилиб, мустақил суратда адабий иш билан шуғулланади.

Ушинский журналлардан бирида таълим-тарбия масалаларига бағишланган бир мақола ўқийди. Бу мақола унда жуда катта таассурот қолдирди. Шу боис у ўз фаолиятини таълим-тарбия масалаларига бағишлашга қарор қилди. 60-йиллардаги ижтимоий-педагогик ҳаракат Ушинский педагогик истеъдодининг шаклланишига ёрдам берди, 1854—1859 йилларда у дўстлари ёрдамида Гатчина етимхоналар институтига ишга кирди: аввалига рус тилидан катта ўқитувчи, кейин эса синфлар инспектори бўлиб ишлади. Бу ерда у институтдаги таълим-тарбиявий ишларнинг яхшиланишига доир бир қатор тадбирларни амалга оширди. Чунончи, у ўқув режаси ва дастурларига, таълим жараёнига жиддий ўзгартиришлар киритди, методик йўлланма берди, ўз ишларининг ютуқ ва камчиликларини таҳлил қилиб, шу асосда умумий қоидалар чиқарди.

Ушинский 1857 йилдан эътиборан «Журнал для воспитания» саҳифаларида ўз мақолалари билан ҳамкорлик қила бошлади: ўтган асрнинг 60 йилларида ўсиб борган демократик ҳаракат таъсири билан таълим-тарбия масалаларига бағишланган «Педагогика адабиётининг фойдаси тўғрисида», «Мактабнинг уч элементи», «Ижтимоий тарбияда халқ руҳи ҳақида» мақолалари билан рус прогрессив педагогикасига қимматбаҳо ҳисса қўшди.

Подшо ҳукумати Ушинскийни саройга қарашли ўқув юрти бўлган Смольний аслзода қизлар институтига инспекторлик ва ўқитувчилик лавозимига таклиф қилди. Ушинский Смольний институтида ишлай бошлагач, у ерда ҳам бир қанча муҳим ислохотлар ўтказди: дворян ва мешчан қизлар учун алоҳида бўлимларни бирлаштирди, ўқув фанларининг рус тилида ўқитилишини жорий қилди, педагогика синфи очди, институтга истеъдодли ўқитувчиларни таклиф қилди.

Ушинский Смольний институтида ишлаш билан бирга, «Журнал Министерства просвещения»га («Маориф вазирлиги журнали»га) муҳаррирлик қилди, уни жиддий бир назарий-методика журналига айлантирди. Унинг бутун диққати педагогика, дидактика ва психология масалаларига қаратилган эди.

Ушинский 1870 йилда вафот этади.

Ушинский педагогика фани ва тарбия санъати ҳақида

Ушинский педагогика масалаларига бағишланган бир қанча мақолалари билан бирга, 1861 йилда қуйи синфларда рус тилини ўқитиш учун «Детский мир» номида хрестоматия нашр қилдирди.

К. Д. Ушинскийнинг Смольний институтидаги илғор фаолияти муассасага раҳбарлик қилаётган амалдорларда ва айрим реакцион кайфиятлардаги ўқитувчиларда норозилик уйғотади. Ушинскийни даҳрийликда, дворян қизлардан «Мужиклар» тарбияламоқчи бўлганликда айблай бошладилар. 1862 йилда у ишдан бўшатилди, чет элда бошланғич таълим ва хотин-қизлар маорифининг қўйилишини ўрганиш ҳамда педагогикадан дарслик тузиш баҳонаси билан чет элга командировкага жўнатилди.

Ушинский Германия ва Швейцариядаги хотин-қизлар ўқув юртларини, болалар боғчалари, етимхоналар ва мактабларни синчиклаб ва танқидий ўрганди; 1884 йилда «Родное слово» (1, 11 йиллар) ҳамда ўқитувчи ва ота-оналарга мўлжалланган «Родное слово» га қўлланма» китобларини ёзди ва нашр қилди.

1867 йилда Ушинский педагогика фанига қимматли ҳисса бўлиб қўшилган ўзининг асосий асари — «Инсон тарбия предмети сифатида» номли асарини ёзди.

Ушинский ўзининг бу асарида психологик тажриба маълумотларига асосланиб, оддий психологик ҳодисаларни текширди ва психологияни одам анатомияси ва физиологияси негизида боғлади. Ушинский болалар психологияси билан таълим-тарбия психологиясини тадқиқ этишга биринчи марта асос солган психологлардандир.

Тарбиянинг халқчиллиги ҳақидаги ғоя Ушинскийнинг педагогик назариясидаги энг асосий ғоядир. Ҳар бир мамлакатда болаларни тарбиялаш тизими, Ушинскийнинг фикрича, кенг маънода олинган педагогика таълим-тарбия тажрибаларининг умумлаштирилган хулосаси бўлмоғи, фалсафага, анатомия, физиология, психология, тарихга асосланмоғи лозим

Ушинскийнинг педагогикада халқчиллик тарбияси ғояси

Ушинский педагогика тизимига халқчиллик принципини асос қилиб олар экан, халқ манфаатларига

мувофиқ тузилган тарбия тизими болаларда ватанпарварлик ва миллий ифтихор, меҳнатга муҳаббат каби қимматли туйғуларни ва ахлоқий сифатларини ривожлантириши ва мустақамлашини исботлади. У болаларнинг илк ёшлик чоғидан бошлаб халқ маданияти элементларини ўзлаштиришни, она тилини эгаллаб олишини, халқ оғзаки ижоди асарлари билан танишни талаб қилди.

Ушинский тарбиянинг халқчиллиги деган иборани халқ фарзандларини мактабда ўқитиш, она тилини таълимнинг асоси қилиб олиш, болаларга ўз ватанларининг тарихидан, географиясидан ва тиббиётидан етарли даражада билим бериш маъносида тушунади. Шу боис Ушинский оила, боғчада ва мактабдаги таълим-тарбия ишлари она тилида олиб борилиши учун қаттиқ курашди. Бу илғор демократик талаб эди. Ушинскийнинг фикрига кўра, «Халқ буюк мураббийдир».

Бола, деб ҳисоблади Ушинский, илк ёшлик чоғидаёқ халқ маданияти элементларини ўзлаштира бошлайди, буларни аввало она тилини билиш йўли билан ўрганади: «Бола ўз теварак-атрофидаги кишиларнинг маънавий ҳаётига фақат она тили воситасида кириб боради ва аксинча, боланинг теварак-атрофидаги олам фақат ўша муҳит — она тили воситасида унда ўзининг маънавий томони билан акс этади. «Шу сабабли оила, болалар боғчаси, мактабдаги таълим-тарбиявий ишлар она тилида олиб борилиши керак.

Ушинский илк ёшлик чоғидан бошлаб болаларнинг нутқи ва тафаккурини ривожлантиришга доир қимматли маслаҳатлар беради. У болаларда нутқнинг ривожланиши тафаккурнинг ривожланиш билан чамбарчас боғлиқлигини исботлаб берди ҳамда фикр ва тил ажралмас бирликда бўлишини кўрсатади: тил фикрнинг сўздаги ифодасидир. Болалар нутқини ривожлантиришдаги асосий нарса фикрлаш қобилиятларини ривожлантириш, ўз фикрларини тўғри ифодалашга ўргатишдир.

Халқчиллик принципи асосига қурилган тарбия болаларни «ҳаётда катта бир масалани: тарбия билан таълим ўртасидаги узилишга йўл қўймаслик», мактабларда ҳукм сурган бюрократик тартибни йўқотиш ва таълим-тарбия ишларини тарбиявий ишлар билан қўшиб олиб бориш лозимлиги масаласини кўтарди. Шу боис Ушинский таълим-тарбия ишларида тарбия асосий ва ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигини қайта-қайта уқтириб, тарбиянинг таълимни ҳам ўзига бўйсиндириши-

ни, лекин унинг ўзига хос моҳиятини йўққа чиқармаслигини таъкидлайди.

Ушинский тарбиянинг мақсади ва вазифалари ҳақида

Ушинскийнинг фикрича, тарбиянинг муҳим хусусияти шундаки, у барча воситалар ва усуллар ёрдами билан болага ҳар жиҳатдан таъсир этишга, унинг камол топишига, ғоя ва ҳислатининг вояга етишига, ирода ва хулқ-атворнинг мустаҳкамланишига таъсир этади.

Ушинский тарбия ишлари мазмунини ва методларининг асосларини берар экан, бир томондан, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тузилишидаги шарт-шароитларни, иккинчи томондан, тарбияланувчи боланинг жисмоний ва психологик тузилишидаги хусусиятларни назарда тутди. Ушинскийнинг фикрича, мазмун жиҳатидан ҳар қанча яхши бўлса ҳам, агар педагогнинг ихтиёрида бу тарбия мазмунини ўқувчиларнинг онғи ва хулқига сигдирадиган методлари бўлмаса, тарбия мазмунининг қиммати қолмайди. Тарбия ишларининг энг яхши методларини яратмоқ учун боланинг психика ва жисмоний табиатини яхши пайқаб олиш, боланинг ана шу табиатига мос келадиган энг яхши тарбия усулларини қидириб топиш лозим.

Ушинский тарбия методикаси ўз ичига қуйидаги элементларни олиши зарур деб ҳисоблайди: боланинг эркин ижодий фаолият билан шуғулланишига йўл қўйиб бериш; шу фаолиятнинг ўсиб бориши учун зарур бўлган тегишли табиий ижтимоий муҳитни бошқариб бориш; боланинг фаолиятига шахсан тарбиявий раҳбарлик қилиб туриш, аммо бунда боланинг эркини бўғиб қўймаслик, балки бу раҳбарликни боланинг билими ва ғоялари ўсиб боришига қаратиш; болада фойдали одат ва ахлоқ малакаларининг тулланиб боришига имкон яратиш.

Ушинский бола фаолиятида меҳнат ва унинг тарбиявий аҳамияти ҳақида

Унинг фикрича, айрим бир кишининг шахсий меҳнати шунинг учун катта аҳамиятга эгадирки, бу меҳнат кишисининг ақлий ва жисмоний жиҳатдан камол топиши учун замин яратади. Тарбия таълим билан боғланган тақдирдагина, ўзининг улуғ вазифасини бажара олади: ёш авлодни энг қисқа бир муддат давомида инсоният эришган даражага ўстириб бора олади.

Шунинг учун ҳам Ушинский, таълимнинг умум педагогик асосларидан бири — бу таълимнинг тарбиявий моҳиятидир деб ҳисоблади. Ўқитиладиган ҳар бир фан, ҳар бир илм, айниқса, тил-адабиёт, тарих, ватан географияси тарбиявий кучга эгадир.

Ушинский таълимни тарбия билан боғлаб бориш зарурлигини, аввало, болаларда бир бутун дунёқараш ва мустаҳкам эътиқодни тарбиялаш нуқтаи назаридан зарурлигини уқтириб ўтади.

Ушинскийнинг дидактик таълимоти

Ушинский дидактика ўқитиш назариясининг психологик асосларини ўша вақтдаги илмий муваффақиятларга мувофиқ равишда баён қилиб берди. Унинг таълимотида диққат, ирода, хотира ва ҳиссиётларни тарбиялаш тўғрисида ва бу психик ҳодисалар қонуниятларини таълимга тадбиқ этиш тўғрисида қимматли кўрсатмалар борлигини кўрамиз. Чунончи, у ҳар қандай таълим жараёнида машқлар йўли билан болаларнинг фаол диққатини ривожлантириш, қандай қилиб онгли хотирани тарбиялаш, такрорлаш йўли билан ўқув материалларини ўқувчилар онгида мустаҳкамлашни тавсия этади. Такрорлаш, деб ҳисоблайди Ушинский, «унутилган нарсаларни қайта тиклаш (агар бирор нарса унутилган бўлса, ёмонда) учунгина керак эмас, балки унутиб қўйиш мумкинлигининг олдини олиш учун ҳам» зарурдир; ё ўқиш ишида олға қўйилган ҳар бир қадамда ўтилган олимларга таяниш керак.

Ушинский ўқув-ўқитув ишларида хотиранинг аҳамиятини таъкидлаб, болалар хотирасини ва бу хотиранинг таълим жараёнида ўсиб бориш қонуниятларини педагоглар чуқур ўрганишлари лозимлигини алоҳида уқтириб ўтади. Ушинскийнинг фикрича, ўқувчиларга билимни эсда қолдириш учун таклиф этишдан аввал, уларда шу билимни эсда олиб қолиш зарурлигини тушунтирмоқ керак, улар эсда қолдиришдан кузатилган мақсадни англаб олишлари лозим.

Ушинский «билим оламан десанг, такрор қил» деган, қадимдан қолган мақолни таълимнинг ўзгармас қонуни деб ҳисоблайди. «Такрорлаш, одатларни мустаҳкамлаш учун ҳам, ҳар бир нарсанинг хотирада маҳкам сақланиб қолиши учун ҳам умумий қонундир», дейди Ушинский.

Ушинский ирода ва унинг аҳамиятини изоҳлаб, таъ-

лимни ирода билан боғланган, ихтиёрий бир жараён деб таърифлайди. Бу жараённинг асосини мақсадга интилиш, ўқишга бўлган эҳтиёжини қондиришга интилиш ташкил этади. Ушинский бундай деб ёзади: «Ёлғиз қизиқишгагина асосланган ўқиш ўқувчининг ўз-ўзини тута билиши ва иродасини мустаҳкамлашини таъминлай олмайди, чунки ҳамма билимлар ҳам қизиқтирадиган бўлавермайди, бинобарин, жуда кўп нарсалар учрайдики, ирода кучи билан билиб олиш лозим бўлади».

Ушинский дарс ва ўқитиш усуллари ҳақида

Ушинский таълим-тарбия ишида ўқувчиларнинг фаоллигига ва ташаббускорлигига таяниш кераклигини ўқтирар экан, таълим болаларга мукаммал билим бермоғи ва малакалар ҳосил қилиши учун аниқ-равшан, шу билан бирга, тартибли ва изчил бўлмоғи лозим деб таъкидлайди.

Ушинский билим тўғрисидаги ўз назариясига ҳамоханг бир суратда, билим тизимини ташқи олам тўғрисидаги ўзаро узвий боғланган бир бутун билим деб тушунди. Унингча, тизим билимларни ўзлаштиришга имкон беради.

Ушинский таълим жараёнидаги кўргазмалилик бола бевосита идрок этадиган аниқ образлар асосида бўлишини таъкидлайди.

Ушинский кўргазмалилик тушунчасига суратлар, коллекциялар, моделлар, жадваллар ва бошқа кўргазма қуролирини, биз кўриб турган оламдаги буюмлар ва ҳодисаларни, шунингдек, боланинг турмуш тажрибасини ва бадиий асарлардан аниқ образлар орқали ифодаланган ҳаётий воқеаларни ҳам киритган.

Ушинский кўргазмали таълим усулини мукаммаллаштирди, суратлардан фойдаланиб, болаларга ҳикоя қилиб бериш ва болаларнинг суратларга қараб сўзлаб беришлари усулирини асослаб, бу усулнинг бир қанча аниқ қоидаларини яратди. Суҳбат учун фойдаланилган суратларни синф деворида осифлиқ қолдириш лозимлигини, бу суратлар ўтилган дарсларнинг кўчирмаси бўлишини ва болаларнинг ўқиб ўрганиб олишларини, хотирлашларига ёрдам беришини ўқтирди.

Ушинский тарбиянинг халқчиллиги ғоясини тарбия назариясига асос қилиб олди, бошланғич таълим асосларини ва методикасини ишлаб чиқди; бу унинг педаго-

гикани ривожлантиришдаги улкан хизматларидан бири бўлди.

Ушинский бошланғич таълимнинг мукаммал ўқув режасини таклиф қилди: бу ўқув режаси ўз ичига кўргазмали ўқитиш; ёзув, расм, болаларнинг қўл ишлари, ўқиш (география, тиббиёт, тарих элементлари билан бирга), саноқ, ҳикоя қилиб бериш, ашула, гимнастика машғулотларини олади.

Ушинскийнинг педагогикани ривожлантиришда тутган ўрни

Ушинский ўзининг барча назарий ва амалий ишларини бошланғич мактабни умумий маълумотнинг пойдевори бўла оладиган қилиб ташкил этилишига йўналтирди. Бинобарин, Ушинский ўз хизматлари билан Россияда бошланғич таълимга, мактабгача тарбия педагогикасига асос солди, жаҳон педагогикаси ғояларининг ривожланишига муҳим ҳисса қўшди. Ушинскийнинг кўпгина фикрлари ҳозирги вақтда ҳам ўз моҳиятини йўқотган эмас.

ИОГАНН ГЕНРИХ ПЕСТАЛОЦЦИ

Ҳаёти ва педагогик фаолияти

Иоганн Генрих Песталоцци 1746 йилда Швейцариянинг Цюрих шаҳрида врач оиласида туғилди. У отадан ёшлигида жудо бўлиб, онаси тарбиясида ўсди, бошланғич сўнгра ўрта мактабда ўқиди, ижтимоий йўналишдаги олий ўқув юртида таълим олди.

Песталоцци 1774 йилда Нейгоф шаҳрида «Камбагаллар муассасаси»ни ташкил қилиб, унга турли ёшдаги болаларни жалб қилди, уларга ўқиш, ёзиш ва ҳисобни ўргатди. Болалар ўқишдан ташқари вақтда қишлоқ хўжалик фермасида, йигирув ва тўқув устахоналарида ишладилар.

Песталоцци Бургдорф шаҳрида кичик ёшдаги ўғил ва қиз болалар учун очган мактабида тажрибалар ўтказиб, таълим назариясини, ўқув предметларини ўрга-

¹ Песталоцци ҳақидаги ушбу материал «Педагогика тарихи» (1985) дарслигига киритилган В. А. Ротенбергнинг мақоласи асосида тайёрланди.

ниш, болаларда математик тасаввур ҳосил қилиш ва ўстириш, нутқ малакасини ривожлантириш усуллари-ни ишлаб чиқди.

Песталоцци ташаббуси ва ҳокимиятнинг ёрдами билан 1800 йилда шаҳарда институт ташкил топди. Институтга ўрта мактаб ва ўқитувчилар тайёрлаш муассасаси бирлаштирилди. Кўп вақт ўтмай, институт Швейцариянинг французлар яшайдиган Ивердонга кўчирилди, бу жойда ўқиш 1825 йилга қадар давом этди ва жаҳонга машҳур бўлди.

Песталоцци 1818 йилда Нейгоф шаҳрига қайтиб келди, ўзининг сўнгги «Оққуш қўшиғи» асарини ёзиб тугаллади.

Песталоцци «Гертруда ўз болаларини қандай қилиб ўқитади», «Оналар китоби», «Лингард ва Гертруда» каби асарлар муаллифи ҳамдир.

И. Г. Песталоцци 1827 йилда вафот этди.

Песталоцци тарбиянинг мақсад ва вазифалари ҳақида

Песталоцци тарбиянинг мақсади болаларда «Ҳақиқий инсонийликни» намоён эттиришдан иборатлигини айтади. Бунинг учун ҳар бир болада унинг табиий кучи ва қобилиятларини изчил ривожлантириб бориш керак. Песталоццининг таъкидлашича, тарбия уйғун тарзда, яъни тарбия боланинг табияти, руҳиятига уйғун ҳолда амалга оширилиши керак. «Кўз, — дейди Песталоцци, — кўришни, қулоқ эшитишни, оёқ юришни, қўл — ушлашни истайди. Шунингдек қалб ҳам ишонишни ва севишни истайди. Ақл-фикрлашни истайди.» Тарбиячининг вазифаси тўғри ташкил этилган машқлар тизими билан уларнинг истагини ривожлантиришдан иборатдир.

Болани тарбиялашни энг оддийдан бошланиб, аста-секин ва изчиллик билан мураккаб ўтиш керак.

Жисмоний ва меҳнат тарбияси ҳақида

Песталоццининг фикрича, жисмоний тарбиянинг мақсади боланинг табиий жисмоний истеъдодни ривожлантиришдан, унда кўникма ва малакалар ҳосил қилишдан ва шу йўл билан унинг жисмоний куч-қудратини ўстиришдан иборатдир. Песталоцци бу мақсад амалга оширилса, жисмоний тарбия инсоннинг шахс

сифатида шаклланишига, ақл-идроки, ахлоқий ҳистуйғуси ва иродасининг ривож топишига ишонди.

Песталоцци боланинг ҳаракат қилишга табиий интилиши, бу — уларни жисмоний тарбиялаш асоси эканлигини таъкидлади. У жисмоний тарбияни меҳнат тарбияси билан узвий биргаликда амалга оширишни тавсия этди. Бунинг аҳамиятини Песталоцци фақат боланинг жисмоний эмас, балки ахлоқий ривожланишида ҳам кўрди. У боланинг қўлидан келадиган ишларни кўрди. У боланинг қўлидан келадиган ишларни бажарилиши уларда инсоний қадр-қиммат, меҳнатсеварлик, қатъийлик, виждоний поклик каби фазилатларни ривожланишида асосий бўлишига эътибор беришни талаб этди.

Ахлоқий тарбия ҳақида

Песталоццининг фикрича ахлоқий тарбиянинг мақсади болаларда кишиларга муҳаббат уйғотишдан иборат. У боланинг ўз онасига бўлган муҳаббатини ахлоқий тарбиянинг узвий қисми ҳисоблайди. Онанинг ғамхўрлиги унда онага нисбатан миннатдорлик ва муҳаббат ҳиссини ҳосил қилади. Бу ўзаро муҳаббат ривожланиб, мустаҳкамланиб бориши билан она ва бола ўртасида самимий алоқа юзага келади.

Ахлоқий тарбиядаги асосий вазифа болада бошқалар билан ҳам шундай алоқада бўлиш ҳиссини ривож топтиришдан иборатдир.

Песталоцци ахлоқий тарбияда тарбиячининг болаларга шахсий намуна бўлишига алоҳида аҳамият беради. Тарбиячи гузал ахлоқли, ахлоқий тарбия ҳақида тўлиқ тушунча ва билимга бўлган бўлиши керак.

Таълим мазмуни ва усули ҳақида

Песталоццининг таъкидлашича, таълим вазифаси болани муайян билимларга эга қилишдангина эмас, балки унда ақлий қобилятни ҳам ривожлантиришдан иборатдир.

Песталоцци таълим аниқ ҳаётий кузатишларга асосланишини тавсия қилади, кўргазмаликни таълимнинг олий шарти ҳисоблайди. Таълимда болаларда аниқ тушунчалар ҳосил қилиш керак. Тарбиячи болаларда кузатувчанлик қобилятини ўстириб, уларни ҳаёт ҳодисаларини, таълим жараёнини кузатишга ўргатиши лозим.

Песталоцци таълим жараёнини соддалаштиришга

ҳаракат қилди, ҳар қандай билимнинг кичик-оддий қисмлардан иборатлигини, инсон уларни узлаштириб олам, борлиқ ҳақида тасаввурга эга бўлишини аниқланади, ҳамма нарсанинг сони, шакли, номи борлигини кўрсатди, билимнинг сон, шакл ва сўз каби қисмларини белгилади, бу қисмлар боланинг санаш, ўлчаш ва сўзлашиш (гапириш) малакаларидан иборатлигини айтди. Песталоцци бир сонни-соннинг, тўғри чизиқни-шаклнинг, товушни-сўзнинг оддий бир қисми ҳисоблади.

Песталоцци бошлангич таълимни осондан мураккабга, яъни индуктив усул асосида ташкил этди, бунда узлуксизликка эътибор берди. У ана шу дидактик қоидага асосланиб, таълимда биринчи бор болаларни она тили, санаш ва ўлчашга ўргатиш усулини ишлаб чиқди. У яратган бу усулдан бола тарбияси билан шуғулланган ҳар бир она, тарбиячи ўз фаолиятида муваффақиятли фойдаланди.

Песталоцци болага она тилини ўргатишда аввал унинг оғзаки нутқини ўстириш, сўнгра ўқишни ўргатишни тавсия қилди. Унинг таъкидлашича, нутқни ўстириш товушларни машқ қилишдан бошланади: кичик ёшдаги бола онаси нутқига тақлид қилиб, аввал унли товушларни, кейин сўз бўғинларидаги ундош товушларни, сўнгра ҳарфларни ўрганадилар ва теварак-атрофдаги нарсаларнинг номини, шунингдек табиатшунослик география ва тарих соҳасида бўлган ҳодисалар (расмлар орқали) ифодаланган бўғин ва сўзларни ўқишни бошлайдилар. Ҳар нарса отининг (номининг) сифатини белгиловчи сифатларини қўшиш ва, аксинча, муайян сифатларга эга бўлган отларни топиш машқлари болалар нутқини ривожлантиришда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Песталоцци болаларни санашга ўргатишда ўз шахсий тажрибасига асосланади. У бирликларни ва биринчи ўнлик сонларни қўшиш ва айириш воситасида қўплик нисбатларини болалар онгига сингдиришга эришди. Болаларнинг рақам нисбатларини аниқ тасаввур қилишларига эришиш ва уларни арифметик амалларга ўргатиш учун, ҳамма амалларни аниқ материал мисолида бажариб кўрсатишни таклиф қилди.

Песталоцци мактабда болаларга арифметикани ўргатиш учун керак бўлган жадвал кўринишидаги дидактик материал яратди. Унинг издошлари бу материални «арифметика яшиги» номи билан мактаб тажрибасига жорий этдилар.

Тарбияда она ва оиланинг ўрни ҳақида Песталоцци она ўз боласининг нимани ҳис қилишни, нимага қодирлигини, нимани хоҳлашини бошқалардан кўра яхши билади. Шу саббали ҳам, у ёшлигидан бошлаб, хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, боласига тўғри тарбия бериши керак Песталоцци оилада болага ёшлигидан бошлаб бериладиган тарбия мазмунини, вазифаларини, усулларини ишлаб чиқди. У ёшлигидан бошлаб бола жисмонан бақувват, соғлом қилиб тарбияланиши кераклигини таъкидлади, оналарни болани жисмонан етук қилиб, ўстиришга даъват этди, бола тарбиясида оила бола қобилиятини гармоник ривожлантиришга масъул эканлигини таъкидлади.

Умуман, Песталоцци ўз фаолиятида таълим жараёнида болалар қобилиятини ривожлантириш ва уларни ҳаётда фаолият кўрсатишга тайёрлашга алоҳида эътибор берди. У билдирган дидактик фикрлар педагогика тарихи ривожига қўшилган салмоқли ҳиссадир.

Т Ў Р Т И Н Ч И Б О Б.

РИВОЖЛАНГАН ХОРИЖИЙ

ДАВЛАТЛАРДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ВА МАКТАБ

Жаҳоннинг юксак даражада тараққий этган давлатларида таълим-тарбия ишларининг йўлга қўйилиши, мактабларда амалга оширилганини ўрганиш орқали биз мустақил республикамиз миллий таълим тизимларини янгитдан ташкил қилишда, таълим-тарбияда, мактаб, ишини ташкил этишда эскириб, ўз долзарблигини йўқотиб бораётган фаолият шакллари ва усулларида тезроқ халос бўлиш, уни муносиб тарзда янгилашда қўшимча бой манбаларга ҳам эга бўламиз. Зотан, ҳозирги замон таълимида давлат ва жамият талаби ва манфаатлари акс этиб туриши керак.

Илмий-техника тараққиёти, янги технологик революция шароитида муваффақиятли фаолият кўрсата оладиган жамият аъзоларини етиштириб бериш, ёш авлодни касб-хунарга йўналтириш ҳамда ўрта таълимнинг кўп вариантли учинчи босқичини жорий этиш, таълим мазмунини яхшилаш, ёшларга таълим-тарбия беришда энг илгор педагогик воситаларни қўллаш, таълимда ташаббускорлик ва ижодкорликка кенг йўл очиш, унинг энг мақбул тизимларини яратиш каби чет эл тажриба-

ларини ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Бугунги кунда кенг қўламдаги ислохотларни ўз бошидан кечираётган бизнинг таълимимиз учун бу катта аҳамиятга эга.

Америка қўшма штатларида таълим тизимининг тузилиши қуйидагича:

— болалар 3 ёшдан 5 ёшгача тарбияланадиган мактабгача тарбия муассасалари;

— 1—8-синфларгача бўлган бошланғич мактаблар (бундай мактабларда болалар 6 ёшдан 13 ёшгача ўқийдилар);

— 9—12-синфлардан иборат ўрта мактаблар (бу мактабларда 14—17 ёшгача бўлган болалар таълим оладилар). У қуйи ва юқори босқичдан иборат.

Америка Қўшма Штатларида навбатдаги таълим босқичи олий таълим бўлиб, у 2 ёки 4 йил ўқитиладиган коллежлар ҳамда дорилфунунларда амалга оширилади.

Сўнгги босқич, дорилфунунлар ва бошқа олий ўқув юртлари таркибида ташкил этилган аспирантура ёки докторантуралардир.

АҚШда мажбурий таълим 16 ёшгача амал қилади. Бу мамлакатдаги ўқув юртлари давлат жамоа, хусусий тасарруфда ва диний муассасалар ихтиёрида бўлиши мумкин.

Америкада болалар уч ёшга тўлгунларича оналарга турли моддий имтиёзлар бериш кўзда тутилмаган. Америкада биздагидек таомномалар, ўқув дастурлари йўқ.

Боғчаларда болалар ёшларига қараб турли гуруҳларда тарбияланадилар, уларга тарбиячи-мутахассис қарайди, улар болаларга турли қўшиқлар, шеърлар ўргатадилар, қувноқ ўйинлар уюштирадилар, ҳар бир тарбияси, ўз усулига мувофиқ ишлайди, умумий қоидалар, ўқув дастурлари жорий қилинмаган.

Болалар учун ҳақиқий таълим-тарбия жараёни 5 ёшга тўлганларидан кейин бошланади. Ана шу ёшда улар «Киндер гарден» деб аталувчи тайёрлов боғчаларига жалб этиладилар. Бу тайёрлов боғчалари ҳукумат тасарруфида бўлиб, боғчалар ёки мактаблар таркибида ташкил этилади. 5 ёшли болаларни мактабга тайёрлаш ота-оналар, болалар боғчалари, мактабларнинг, шунингдек оммавий ахборот воситаларининг вазифаси ҳисобланади. Америка Қўшма Штатлари кўп миллатли мамлакат. Шунга кўра ҳар бир миллат болалари ўз она тилини, миллий урф-одатларини, динини болалар боғчаларида-ноқ ўргатадилар. Айни пайтда ўқувчиларнинг инглиз тилини ҳам пухта эгаллашларига аҳамият берилади.

Бошланғич мактабларнинг асосий вазифаси 6 ёшдан 15 ёшгача бўлган болаларга тўлақонли билим, таълим бериш, уларнинг умуминсоний, ахлоқий хислатларига эга бўлиб шаклланишини таъминлашдан иборатдир.

Бошланғич синф дастурлари, ўқитиладиган ўқув предметлари болаларнинг ёши, муҳитига мослашган бўлиб, ўқувчиларнинг умумий саводхонлигини таъминлашдан ташқари, маълум даражада касб эгаллашга йўналтирилган.

Синфдан-синфга кўчиришда ўқувчининг ўқиш тезлиги, ёзуви, ҳуснихати, арифметика, тарих, география, мусиқа ва санъат каби предметларни бошланғич синф дастури ҳамда дарсликлари доирасида қандай ўзлаштириб олганлигига эътибор берилади.

Америка мактабларида ўқув-тарбия ишлари билан боғлиқ масалаларни тўлалигича ҳар бир штат ўзига мустақил белгилаб олиш ҳуқуқига эга. Шу боисдан бошланғич мактабларда ўқув давомийлиги турли штатларда турлича белгиланган. Яъни бошланғич таълим 4, 5, 6, 8 йиллик бўлиши мумкин. АҚШ мактабларида ўқиш ҳар бир ўқувчи учун фахр-ифтиҳор бўлишига ўқувчи ўз билими имкониятига ишонч ҳиссини тарбиялашга катта эътибор берилади. Ўқувчиларни мактабдан бездириш, уларни дарсларга иштиёқсиз ва лоқайд бўлиб қолишлари фавқулодда салбий ҳолат ҳисобланади.

Америка Кўшма Штатларида тўлақонли ўрта мактаб сирасига 10, 11, 12-синфлар киради. 7, 8, 9-синфларни аксарият ҳолда қуйи ўрта мактаб деб ҳам юритилади. Бинобарин, қуйи ўрта мактаб курсини муваффақиятли ўтаганлар юқори босқичга-тўлақонли ўрта мактабга қабул қилинадилар.

Ўқувчилар маълум бир синфни, курс ёки мактабни битиришда тест синовлари топширадилар.

Ўрта мактабларда ўқувчиларга ўзлари танланган йўналишларига мос ҳолда предметлар танлашда маълум эркинлик берилади. Масалан, инглиз тили, ижтимоий фанлар, математика, физика предметлари асосий фан бўлиб, чет тиллари, нафис санъат предметларини ўқийдилар касб таълимини эгаллайдилар.

Ўрта мактаб ўқувчилари кундалик фаолиятида ярим вақтни ўқув синфларида, қолган вақтни эса кутубхонада, лаборатория, тажриба участкалари, амалиёт учун мўлжалланган жойларда ўтказадилар. 10, 11, 12-синфларда мактаб-оила ҳамкорлиги, айниқса, кучаяди. Чун-

ки айна шу босқичда ўқувчиларнинг касб-корларга мойиллиги тула қарор топади.

Ўқувчилар ва ота-оналарнинг истакларига мувофиқ, касб-кор йўналишига мос келадиган предметлардан олинадилар сабоқларни кўпайтириш мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, хулоса қилиш мумкинки, АҚШ ўрта мактабларида ўз ўқувчиларига уч йўналишда: академик, касб-кор, умумий йўналишларда билим берадилар. Айна пайтда ўқувчиларга тўрт йўналишда: қишлоқ хўжалиги, бизнес таълими, савдо ва саноат, қурилиш бўйича ҳунар, касб-кор асослари ўргатилади.

АҚШда ҳар бир ўқувчига фанлар бўйича олган билимлари жамланган аттестатлар берилади. Коллежларда ўқиш истагида ҳужжат топширган ўқувчилар юқори ўрта мактабнинг сўнги икки йили билимлари ҳажмида кириш тест синовларидан ўтказиладилар. Ўғил-қизларнинг танлаган касбига лаёқати ва қобилияти ҳам аниқланади.

Мактабларда қўлланилиши мумкин бўлган воситалар электрон ёзув аппаратлари (каллиграфия ва ёзув қоидаларини такомиллаштиришга ёрдам берадиган мосламалар), таълим телевидениеси, қўлда кўтариб юрадиган электрон тил лабораторияси, слайдлар, видеоаппаратуралар, компьютер ва ҳоказолардан иборат.

Америка яқинда қабул қилинган «2000-йилда Америка таълим стратегияси» дастури эълон қилинди. Турли йўналишдаги асосий мақсадлар белгиланган мазкур дастурда 2000 йилда барча америкалик кичкинтойларнинг мактабга тайёр ҳолда келишлари; аҳолининг 90 фоизи олий маълумотли бўлиши, ўқувчиларнинг инглиз тили, математика, табиий фанлар, тарих, география фанлари бўйича жаҳонга ўз иқтидорларини намойиш эта олишлари; талабаларнинг табиий ва математика фани ютуқларни ўзлаштиришда жаҳонда энг олдинги ўринларига чиқишлари; ҳар бир вояга етмаган америкаликнинг иқтисодиёт соҳасида жаҳоннинг барча ёшлари билан беллаша оладиган бўлишлари; мактабларда гиёҳвандлик ва зўравонликка барҳам бериш, ўқиш учун барча шарт-шароитлар яратиб бериш кўзда тутилган.

Бу, АҚШ таълим истиқболларини белгилаб берувчи муҳим дастурдир.

Японияда ҳозирги замон таълим тизимларининг таркиби қуйидагича: Болалар боғчалари, бошланғич мактаб, кичик ўрта мактаб, юқори ўрта мактаб, олий таълим тизимларига кирувчи ўқув юртларидан иборат.

Болалар боғчалари. Таълимнинг бу босқичига 3—5 ёшли болалар қабул қилинади. Болалар ёш хусусиятларига мувофиқ равишда 3, 2, 1 йиллик таълим курсларига жалб қилинадилар.

Мажбурий таълим. Таълимнинг бу поғонасига 6 ёшдан 15 ёшгача бўлган болалар жалб қилиниб, улар шу муддат ичида 6 йиллик бошланғич мактаб ва 3 йиллик кичик ўрта мактаб курсини ўтайдилар. 9 йиллик бу таълим мажбурий бўлиб, барча болалар бепул ўқитиладилар ва текин дарсликлардан фойдаланадилар.

Ота-оналар ўз болаларини хусусий мактабларга бериш ҳуқуқига ҳам эгадирлар. Лекин хусусий мактабларнинг ўзига хос шарт-шароитлар ва талаблари мавжуд.

Юқори босқич ўрта мактаби. Японияда бундай босқич мактабларининг кундузги, кечки ва сиртқи бўлимлари мавжуд. Кундузги юқори босқич мактабларида ўқиш муддати 3 йил. Ўқувчиларнинг 95 фоизи кундузги мактабларда таълим оладилар. Бу турдаги мактабларда ўқиш ихтиёрийдир. Унда қуйи ўрта мактабларни битирган юқори босқич ўрта мактабларига кириш синовларидан муваффақиятли ўтган 16 ёшдан 18 ёшгача бўлган ўқувчи ёшлар қабул қилинадилар. Унда умумий таълим (академик) фанлари, техник билимлар, тижорат, маҳаллий саноат, қишлоқ хўжалиги, чорвачилик, балиқчилик, кемасозлик ва бошқа соҳаларга оид билимлар ўргатилади. Бундай турдаги ўрта мактабларда умумий ва хусусий тармоқларни қўшиб ҳисоблаганда 98 фоиз ёш билим олади.

Дорилфунунлар, кичик коллежлар, техник коллежлар, махсус ихтисослаштирилган коллежлар Японияда олий таълим тизимини ташкил этади.

Японияда бошланғич, ўрта ва олий ўқув юртиларидан ташқари, бир-биридан фарқ қилувчи «Ихтисос мактаблари» ва «турли» мактаблар ҳам мавжуд. Уларнинг кўпчилиги хусусий бўлиб, турли фирма, концерн ва синдикатлар учун қисқа вақтли курсларда тикувчи, ошпаз, ҳисобчи, машинкада ёзувчи, автотехник, электрон ҳисоблаш машиналари учун дастур тузувчилар ва бошқа зарурий касблар ўргатилади. Японияда ҳам турли хорижий тилларни ўргатишга ихтисослаштирилган мактаблар мавжуд.

Бошқа мамлакатлардан фарқли ўлароқ, Япония мактабларида ўқиш 1 апрелдан бошланиб, келаси йилнинг 31 мартида ниҳоясига етади. Бошланғич ва кичик ўрта

мактабларда ўқув йили уч семестрга бўлинади: апрель-июль, сентябрь-декабрь, январь-март. Катта ўрта мактабларда эса ўқув йили 2 ёки 3 семестрга бўлинади.

Япон мактаблари асосий эътиборни ўқитувчи фаолиятига ва дарсликка қаратилган. Уларнинг фикрича, ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида жонли мулоқот муҳим аҳамиятга эга.

Ўқитувчилар ўзларига ишониб топширилган 35—40 ўқувчининг билими ва тарбияси учун жавобгардирлар. Шу боис улар дарсдан бўш вақтларини ўқувчилар, уларнинг ота-оналари билан суҳбатларга, хонадонларга ташриф ишларига бағишлайдилар.

Японияда оилавий бюджетнинг катта қисми болаларнинг сара мактабларда пухта билим олишларини таъминлашга, университетларга кириб билим олишларига сарфланади. Оилада бола яхши билим олиши учун барча шарт-шароитлар яратиб берилади.

Болалар тарбиясида оналарнинг роли ва масъулияти айниқса каттадир. Улар фарзандларининг оқил, доно, мулойим, одил ва меҳнатсевар бўлиб ўсишлари учун оила сулоласи ва давлат олдида ўзларини масъул деб ҳисоблайдилар.

Турли таълимий кўникмаларни болалар онгига сингдириш япон мактабларига хос фазилатдир. Масалан, 2-синф ўқувчиси кўпчилик олдида нутқ сўзлаш қобилиятига эга бўлиши, 6-синф ўқувчиси камида 2 та чолғу асбобида куй чала билиши, бошланғич синф ўқувчиси сувда бемалол суза олиши керак.

Японияликлар тўғри ва ҳалол турмуш тарзни қадрлайдилар. 1-синфдан то 9-синфгача ахлоқ тарбияси мактаб фаолиятининг зарурий шартидир.

Францияда таълимнинг асосий мақсади шахсни ҳар томонлама камол топишини таъминлаш, уни мустақил фаолиятга тайёрлаш, бозор муносабатлари шароитида ўқувчиларни тадбиркорликка, ишбилармонликка ва омилкорликка ўргатиш, муносиб касб-корга эга қилишдан иборатдир.

Мамлакатда мактаблар давлат, хусусий, оралиқ мактабларига бўлинади. Ўқитиладиган предметлар ичида француз тили ва адабиёти, ўқиш ва ёзув алоҳида аҳамиятга молик бўлиб, уларга ажратилган вақт умумий вақтининг 30 фоизини ташкил этади. Ўқув режасидаги 45 фоиз дарслар гуманитар йўналишда, қолганлари табиий фанлардир.

Франция таълим тизимининг дастлабки босқичини

мактабгача тарбия ташкил этади. Бу босқич «Оналар мактаби» деб ҳам юритилади. Бундан кўзланган асосий мақсад, болаларнинг мактабдаги шароитини уй шароити билан яқинлаштириш, уларга оиладагидек илиқ муносабатни шакллантиришдан иборат. Франция таълимида болаларнинг мактабда ўқитиши учун тайёрлаш муҳим масала ҳисобланади.

Бошланғич таълим мактабларига 6 ёшдан 11 ёшгача бўлган болалар жалб қилинадилар. Бошланғич мактабларда ўқиш фуқароларининг қандай миллатга, мамлакат фуқароларига мансуб бўлишидан қатъий назар, мажбурий ва бепулдир.

Бошланғич мактаб босқичига қўйилган асосий талаб ўқувчиларга ифодали ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш малакасини беришдан иборатдир.

Франция таълим муассасаларида таълим олаётган чет эл фуқаролигига мансуб кишиларнинг фарзандларига уларнинг ватани, халқи, тили ва адабиётини ўрганиш учун факультатив курслар ташкил этиш ҳам кўзда тутилган.

Бошланғич синфларда ўқиш муддати 5 йил бўлиб, шу муддат ичида ўқиш асосан 3 босқичга бўлинади:

— Тайёрлов босқичи — 1 йилга мўлжалланган. Бунда болалар ҳисоблашга, ўқиш ва ёзишга, қуйлашга, ўйлашга, табиат манзараларини томоша қилишга ва ундан баҳра олишга, жисмоний машқлар билан машғул бўлишга, мактабнинг турли спорт тadbирларида иштирок этишга, мусиқа ва меҳнатга ўргатилади.

— Навбатдаги босқич — элементар курс бўлиб, бу босқичда ўқиш 2 йил давом этади. Бунда ўқувчиларнинг тайёрлов циклида предметлар бўйича олган билимлари янада такомиллаштирилади.

— Бошланғич мактабнинг 3 босқичи — чуқурлаштириш босқичидир. Бунда ўқувчиларнинг тайёрлов ва элементар босқичдаги билимлари янада чуқурлаштирилади.

Француз мактабларининг бошланғич босқичида «Гражданлик таълими», «Нафосат таълими» ҳам ўқитилади. Нафосат таълимига мусиқа, тасвирий санъат, спорт киритилган.

Ўқувчилар билан индивидуал ишлаш, уларни рағбатлантириш, шахсий қобилият ва имкониятларини рўёбга чиқариш, таълимда узлуксизлик ва ворисликни таъминлаб бериш бошланғич синф ўқитувчиларига қўйилган бош талабдир.

Таълимни турли цикллар орқали амалга ошириш француз таълим тизимига кейинги йилларда кириб келган янгилик деб баҳолаш мумкин. Айнан таълимдаги цикллаштириш ворислик, узлуксизлик, болалар индивидуал қобилиятларини бутун бошланғич жараёнида таъминлаб берувчи омилдир. Бундан ташқари таълимни цикллаштириш ўқитувчи фаолиятига кенг эркинликлар ҳам беради, унинг педагогик масъулиятини оширади.

Ўқув дастурининг мазмунини бевосита ўқитувчининг ўзи белгилайди. Бир сўз билан айтганда, ўқитувчи болалар билимига тўла масъул экан, унинг услуб танлашига, мустақил ҳаракат қилишига ҳам тўла эркинликлар берилади.

1990 йилдаги ҳукумат қарорига мувофиқ, мактабгача тарбия ва бошланғич таълимига модуллаштириш, болаларнинг билимига, у ёки бу фанга мойиллигига қараб табақалаштириш, дарс жадвалини ҳам шу асосда тузиш ҳуқуқи берилди. Бундай дарс жадваллари йиллик, ярим йиллик, чораклик асосида тузилиши ҳам мумкин.

Ўқувчилар 11 ёшда бошланғич мактабни тугаллаб ўрта мактабга ўтадилар. Ўрта таълим эса коллежлар ва лицейларда амалга оширилади.

Ўрта таълим 2 босқичда берилади. Биринчи босқич (11 ёшдан 15 ёшгача) 4 йил бўлиб, энг кичик синф 5—6 ўрта синф, 3-синф эса катта синф ҳисобланади. Демак, синфларни рақамлаш юқоридан пастга қараб амалга оширилади.

Биринчи босқичда қуйидаги предметлар ўргатилади: француз тили ва адабиёти, чет тили (инглиз, немис, испан, италян тиллари), тарих, Франция географияси, математика, тиббий фанлар.

Шундай қилиб 6—5-синфлар умумий ўрта таълим беради: 4—3-синфларда ўқувчиларга қобилияти ва мойиллигига қараб билим берилади.

Биринчи босқич якунлангач, ўқувчилар касбий йўналишлари бўйича гувоҳнома оладилар.

Шундан кейин ўқувчилар 15 ёшдан 18 ёшгача таълим оладилар. Ўқиш 3 йил давом этиб 2-синф кичик, 1-синф ўрта ва якунловчи синфларга бўлинади.

Ўқувчилар умумий таълим ва техник лицейларни тугатганларидан сўнг бакалавр унвони ва дипломи учун имтиҳон топширадилар. Ана шундай дипломга эга бўлганларгина олий ўқув юртларига кириш ҳуқуқини қўлга киритадилар.

Умумий таълим йўналишидаги 3 йиллик таълим ли-

цейларида қўйидаги фанлар ўқитилади: адабиёт тарихи, она тили ва адабити, латин тили, чет тили (инглиз, немис, италян тиллари бўлиши мумкин), тарих, география, Франция экономикаси.

Худди шу йиллик босқичли техник лицейларда унинг йўналишларига қараб математика, физика, химия ҳамда бошқа табиий фанлар ўқитилади. Шуниси диққатга сазоворки, ўқувчининг бу босқичда чет тилларни ўрганишга катта эътибор берилади. Ўқувчилар ўқишни тугатгач камида иккита чет тилини мукамал билишлари керак.

Мактабгача тарбия тизими Германия таълим тизимида муҳим босқич ҳисобланади. Мажбурий таълим 6 ёшдан 18 ёшгача бўлиб, 12 йил давом этади.

Германияда бошланғич мактабда ўқиш 6 ёшдан бошланади ва 4 йил давом этади (фақат Берлинда 6 йил). Шунини таъкидлаб ўтиш керакки, дастлабки икки йил ўқиш давомида болаларга баҳо қўйилмайди, уларга умумий характеристика бериш билан кифояланади.

Бошланғич мактабда тула тўрт йиллик ўқишдан кейин ўқувчилар йўналиш босқичидаги мактабга ўтадилар. Бу ерда 5—6 синф босқичдаги йўналиш мактаб типига боғлиқ ёки боғлиқ бўлмаган ҳолда махсус дастур асосида ўқитилади, бунда болаларнинг ота-оналари мактаб типини танлаш ёки ўзгартириш имкоятига эга бўладилар.

Кейин болалар навбатдаги мактаб типига ўтадилар. Бу типдаги мактаблар, асосан махсус мактаб (ривожланишда кечиккан ёки аномалия ҳолатда бўлган болалар учун), реал билим юрти (математика ва тиббий фанлар ўқитиладиган ўрта ўқув юрти); гимназия; умум таълим мактаблари ва ҳ. к.

Деярли 30 фоиз бола 1-босқични тугатганларидан кейин асосий мактабга ўтади. 9 ёки 10 йиллик ўқишни тугатганларидан кейин эса, касбий тайёргарликка ўтади (ва 18 ёшга қадар параллел равишда билим юртида ўқийди).

Асосий мактабни муваффақиятли тугатганлар ҳунармандчилик ва саноат корхоналарида турли касбни эгалашлари мумкин. Асосий мактабда ҳамма хорижий тил (асосан инглиз тили)ни ўрганади, меҳнат дарси ўтилади, таълимнинг тарбиявий жиҳатларига аҳамият берилади.

Германияда реал билим юрти асосий мактаб ва юқори босқич мактаби ўртасидаги ўқув юрти ҳисобланади. Қоидага кўра, бу билим юртида ўқиш 6 йил давом этади

(5-синфдан 10-синфгача) ўқувчилар тўла ўрта маълумотга эга бўладилар.

Билим юртини тугатувчилар махсус ўрта ўқув юртига ёки юқори босқичдаги ҳунар-техника мактабига кириб ўқиш ҳуқуқига эга бўладилар. Иқтисодиёт ёки давлат хизматида ўртача мансабни эгалайдилар. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, жами ўқувчиларнинг тахминан 30—35 фоизи ўрта маълумот даражасига эга бўладилар.

Тўққиз йиллик гимназия (ўқиш 5—13 йиллик) Германиядаги юқори босқич, анъанавий мактаб ҳисобланади. Германияда махсус типдаги, масалан, иқтисодий, политехник ва бошқа гимназиялар ҳам мавжуд.

Гимназияни битирганлик тўғрисидаги етуклик аттестати олий ўқув юртида ўқиш имкониятини беради.

Кейинги босқич умум таълим мактаблари бўлиб, унда уч типдаги мактаб бирлаштирилган. Бу ерда, қондага кўра 5—10-синфлардаги болалар ўқийдилар. Уларнинг айримлари ҳудудий гимназиядаги юқори босқичлари мавжуд. Ўқувчилар ўз қобилиятларига қараб юқори ёки оддий курсларда ўқишлари мумкин. Бу ерда ўқув режасига касбий таълим ҳам киритилган.

Махсус мактабларда, умумий мактабларда ўқиш имкониятига эга бўлмаган қар, соқовлар, кўзи ожизлар ва бошқа жисмоний, ақлий нуқсонли бор болалар ва ўсмирлар таълим оладилар.

Ривожланган хорижий давлатлардаги таълим-тарбия ва мактаб ҳақида юқорида баён қилинган энг яхши тажрибаларни ўз таълим тизимларимизда жорий қилиш Республикамиз ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейин бошланди. Бу соҳада бизга ЮНИСЕФ, ЮНЕСКО каби халқаро ташкилотлар, хорижий давлатларнинг Ўзбекистондаги элчихоналари амалий ёрдам бермоқдалар. Республикамиздаги таълим муассасалари таълимни такомиллаштириш бўйича хорижий давлатлар билан ҳамкорликнинг барча шаклларида фойдаланаётирлар.

Республикамиз Олий Мажлисининг 1 чақирғи 9-сессиясида таълимга оид икки муҳим ҳужжат — «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг қабул қилиниши мамлакат таълимини жаҳон андозаларига, ривожланган хорижий давлатлардаги таълим-тарбия ва мактаб савиясига олиб чиқишда улкан воқеа бўлди. Бизнинг мактабимиз жаҳонда энг илғор мактаблар бўлиб қолишига Республика раҳбарияти ва ҳукумати томонидан ҳамма шарт-шароит яратилмоқда.

ХОТИМА ЎРНИДА.

Ўзбек халқининг бола тарбиясида кўп асрлар давомида орттирган тажрибасини ўрганиш ва тиклаш жамиятимиз олдига қўйилган олий мақсад ва вазифалардандир. Президентимиз Ислон Каримов жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этиши кераклигини айтган экан «Миллий ғоя биринчи навбатда ёш авлодни ватанпарварлик, эл-юртга садоқат руҳида тарбиялаш, уларнинг қалбига инсонпарварлик ва одамийлик фазилатларини пайванд қилишдек олийжаноб ишларимизда мададкор бўлиши зарур»¹-лигини таъкидлайди.

Миллий педагогика тарихимизни, умумбашарий педагогика тараққиёти ривожига беназир ҳисса қўшган буюк аллома олиму шоирларимизнинг таълимотлари, ғояларини ҳар томонлама ўрганиш ҳам мустақил фикрловчи, ўзининг қадр-қимматини англайдиган, иродаси бақувват, иймони бутун, ҳаётда аниқ мақсадга эга бўлган инсонларни шакллантириш ва етиштиришда ғоят муҳимдир.

Президент Ислон Каримовнинг: «Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш миллий ўзликни англашни, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутди»² — деган сўзлари миллий педагогика тарихини тиклашга ҳам даҳлдор кўрсатмадир.

Миллий педагогикамиз тарихи ҳам ёшларнинг ҳақиқий тарбиячисидир. Президент Ислон Каримов айтганидек, Марказий Осиёда яшаб ижод этган, диний дунёқараш билан қомусий билимдонликни ўзида муҳасам этган буюк аجدодларимизнинг таълим-тарбия ҳақида айтган фикрлари, қилган ишлари ҳозирги кунда

¹ Ислон Каримов, Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. «Миллий тикланиш», 1998, 16-июн.

² Ислон Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. «Ўзбекистон», 1998, 526-бет.

ҳам ахлоқий тарбия ва ибрат манбаидир. Уларнинг мерос қилиб қолдирган маънавий қадриятларини, педагогик ғояларини ҳозирги демократик жамиятнинг қадриятлари билан уйғунлаштириш биз педагог — олимлар олдида турган асосий, муқуддас вазифамиздир. Бу — мустақил, демократик давлатимиз талабидир. Миллий «Педагогика тарихи» дарслиги ана шу талабни амалга ошириш йўлида олиб борилаётган ишга қўшилажак кичик бир ҳиссадир.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. «Ўзбекистон» нашриёти, 1992.
2. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т. «Ўзбекистон» нашриёти, 1995.
3. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. «Ўзбекистон», 1996.
4. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. «Ўзбекистон», 1996.
5. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. «Ўзбекистон», 1996.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997.
7. Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. «Ўзбекистон», 1998.
8. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Таълим тўғрисида. Т., 1997.
9. Ўзбекистон Республикаси. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Т., 1997.
10. Алпомиш. Т., 1939.
11. Абу Али Ибн Сино. Ҳикматлар. «Ўзбекистон» нашриёти. 1980.
12. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. Т., «Фан» нашриёти. 1980.
13. Алишер Навоий, Арбаин ҳадис. Қирқ ҳадис. Т., «Ёзувчи» нашриёти, 1991.
14. Алишер Навоий. Ҳамса. Т., 1960.
15. Алишер Навоий. Маҳбубул қулуб. Т., 1939.
16. Абул Қосим Фирдавсий. Шоҳнома. Биринчи китоб. Т., Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
17. Абай. Танланган асарлар. Т., 1961.
18. Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Иккинчи китоб. Т., Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1976.
19. Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. 3-китоб. Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1977.
20. Абдурахмон Жомий. «Баҳористон» Т., 1979.
21. Амир Темур ва темурийлар ҳақида. Қоҳира шаҳри. 1996.
22. Абдурауф Фитрат. Чин севги. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1996.
23. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Т., 1990.
24. Аликулов Х. Эстетические воззрения Средней Азии и Хуросона. Т., изд. «Фан» нашриёти. 1992.
25. Абдурашулов М. Ўзбек маърифатпарвар шоирлари илм-маърифат ҳақида Т., «Ўқитувчи» нашриёти, 1972.
26. Аликулов Х., Омонова Г. Жомий ва Довоний таълим-тарбия ҳақида. «Ўқитувчи» нашриёти. Т., 1981.
27. Абдурашидхонов М. (Бадий асарлар тўплами. Т., 1908).
28. Авлоний А. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ. Т., «Ўқитувчи» нашриёти, 1972.

29. Авлониё А. Тошкент тонги. Ғ. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1979.
30. «Аҳмад ал-Фарғоний илмий меросининг жаҳон фани тараққиётида тутган ўрни» мавзусидаги халқаро конференция материаллари. Ўзбекистон Республикаси ҒА «Фан» нашриёти. «Халқ сўзи», 1998.
31. Ал-Бухорий. Ал-Адаб ал-Муфрад. Т., «Ўзбекистон» нашриёти, 1990.
32. Бердақ шеърларидан. Т.. 1983.
33. Беруний билан Ибн Синонинг савол-жавоблари. Т., «Фан» нашриёти, 1950.
34. Бобур З. М. Маҳрами асрор топмадим. Т., «Ёзувчи» нашриёти, 1993.
35. Бобур З. М. Танланган асарлар. Т., «Фан» нашриёти, 1958.
36. Бехбудий М. Баёни соний. (Ўқиш китоби), Т., 1907.
37. Бехбудий М. Баёни ҳақиқат. «Улуғ Туркистон» газетаси. 1917, 12-июн.
38. Бехбудий М. Азиз қариндошларим! Мусулмон биродарлар! «Хуррият» газетаси, 1918, 26-январ.
39. Воҳидов Ҳ. Бердақнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари. Т., 1962.
40. Донишмандлар тарбия хусусида. Т., «Ўқитувчи» нашриёти, 1982.
41. Жониматова Х. Абу Али ибн Сино таълим-тарбия тўғрисида. Т. «Ўқитувчи» нашриёти, 1990.
42. Имом-ал Бухорий. Ал-адаб ал-Муфрад. Т., «Ўзбекистон», 1990.
43. «Имом-ал Бухорий ва унинг дунё маданиятида тутган ўрни» мавзусидаги халқаро конференция материаллари. Ўз. Рес. ҒА «Фан» нашриёти, 1998.
44. Жан — Жак Руссо. Педагогические сочинения. Том I. М. Педагогика. 1981.
45. Конфуцианство в Китае. Проблемы теории и практики, «Наука» М. 192.
46. Констинов Н. А., Е. Н. Медынский, Л. Ф. Шабаева. История педагогики. М. «Просвещение», 1982.
47. Маҳмуд Кошгарий. Девону луғотит турк. Т., «Фан» нашриёти. 3 томлик. 1 том. 1980.
48. Муҳаммад ат-Термизий. Китобаш-шамоил ан-набавия. Т., 1990.
49. Муҳаммад пайғамбар алайҳис салом қиссаси. Ҳадислар. Т., «Қамалак» нашриёти, 1991.
50. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. «Фан» нашриёти, 1993.
51. Маҳтумқули шеърларидан. Т., 1976.
52. Нуриддинов Н. Г. Педагогические идеи Абу Райхана Беруний. Т., изд. Фан нашриёти, 1989.
53. Оз-оз ўрганиб доно бўлур. Т., Ғ. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. Тузувчи: Зуннунов Ш.
54. Саъдий. Бўстон. Т., 1960.
55. Саъдий. Гулистон. Т., 1960.

56. Султонов И. Баҳроуддин Нақиббанд адабиёти. «Фан» нашриёти. Т., 1994.
57. Тухлиев Б. Юсуф Хос Хожибнинг «Кутадғу билиг» асари. Т., «Ўзбекистон» нашриёти. 1991.
58. Румий Ж. Ичингдаги ичингдадир. Т., «Шарқ юлдузи журнали 3—4, 5—6, 7—8 сонлар. 1995.
59. Румий Ж. Учмоққа қанот йуқ, вале учгайман. Т., Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1994.
60. Ушинский К. Д. Танланган асарлар. Т., 1959.
61. Форобий. Рисолалар. Т., «Фан» нашриёти, 1995.
62. Фитрат А. А. Тарихи ислом. Истамбул. 1908.
63. Фитрат А. А. Раҳбари нажот. Истамбул. 1915.
64. Фитрат А. А. Оила. Боку. 1915.
65. Философский словарь. М. изд. полит. лит. 1963 стр. 31—32, 213—214, 347—348, 415.
66. Хайруллаев М. Форобий руҳий процесслар ва таълим-тарбия ҳақида. Т., «Ўқитувчи» нашриёти. 1967.
67. Юсуф Хос Хожиб. Кутадғу билиг. Т., 1990.
68. Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётидан лавҳалар. Т., «Фан» нашриёти, 1996.
69. Ўзбек педагогикаси тарихи Т., «Ўқитувчи» нашриёти. 1997.
70. Куръони Карим. Т., «Чўлпон» нашриёти. Ўзбекча изоҳли таржима. 1992.

МУНДАРИЖА

Суз боши	3
--------------------	---

Биринчи қисм Марказий Осиёда педагогик фикр.

Биринчи б о б. Марказий Осиёда энг қадимги даврда ижтимоий ҳаёт, тарбия. «Авесто» «Алпомиш» ва «Манас» дostonлари	7
---	---

Иккинчи б о б. Марказий Осиёда VIII—XIII асрларда ижтимоий ҳаёт, маданият, таълим-тарбия	17
Исломда таълим-тарбия	23
Имом Исмоил ал-Бухорий	29
Абу Исо ат-Термизий	35
Аҳмад ал-Фарғоний	38
Абу Наср Фаробий	40
Абу Райҳон Беруний	44
Абу Али ибн Сино	47
Юсуф Хос Ҳожиб	54
Умар Аз-Замаҳшарий	59
Маҳмуд Қошғарий	61
Тасаввуф таълимотида таълим-тарбия	64
Аҳмад Яссавий	68
Ҳожа Баҳоуддин Нақшбанд	73

Учинчи б о б. Марказий Осиёда XIV—XV асрда Темур ва те-мурийлар даврида ижтимоий ҳаёт, маданият, мактаб таълим-тарбия	78
Муҳаммад Тарағай Мирзо Улуғбек	83
Нуриддин Абдурахмон Жомий	87
Алишер Навоий	92
Ҳусайн Воиз Кошифий	97
Жалолиддин Давоний	100
Заҳириддин Муҳаммад Бобур	104

Тўртинчи б о б. Марказий Осиёда XVI—XIX асрнинг би-ринчи ярмида ижтимоий ҳаёт, маданият, таълим-тарбия	107
Комил Хоразмий	111
Мунис Хоразмий	114
Нодира	116
Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий	119
Бердимурод Бердақ	121
Маҳтумқули	125
Абай Қўнонбоев	128

Бешинчи б о б. Марказий Осиёда XIX асрнинг иккинчи ярмида ижтимоий ҳаёт, маданият, таълим-тарбия, педагогик фикр . . .	132
Аҳмад Дониш	133
Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат	137
Дилшод Отин	140
Туркистонда жадиdlар ҳаракати.	142
Абдурауф Фитрат	144
Мунавварқори Абдурашидхонов	146
Маҳмудхўжа Бехбудий	149
Абдулла Авлоний	151
Ҳамза Ҳакимзода Ниезий	155

Олтинчи б о б. Ўзбекистонда XX асрда педагогик фикр. Ўзбекистонда 1917—1990 йилларда ижтимоий ҳаёт, таълим-тарбия . .	160
Мустақил Ўзбекистонда ижтимоий ҳаёт, таълим-тарбия	164

И к к и н ч и қ и с м

Хорижий мамлакатларда педагогик фикр.

Биринчи б о б. Қадимги Юнонистон (Греция)да таълим-тарбия, илм-фан, адабиёт, санъат. Демокрит, Сукрот, Платон, Аристотель	173
Қадимги Римда таълим-тарбия, мактаб, илм-фан, санъат. Квинтилиан	180
Қадимги Хитойда таълим-тарбия. Конфуци	183

Иккинчи б о б. Шарқ мутафаккирлари таълим-тарбия ҳақида. Муслиҳиддин Саъдий Шерозий	186
Жалолиддин Румий	191
Мирзо Абдулқодир Бедил	197

Учинчи б о б. Оврупо мутафаккирлари таълим-тарбия ҳақида	
Ян Амос Коменский	203
Жан-Жак-Руссо	209
К. Д. Ушинский	213
И. Г. Песталоцци	220

Тўртинчи б о б. Ривожланган хорижий мамлакатларда таълим-тарбия ва мактаб	224
Хотима ўрнида	234
Адабиётлар рўйхати	236

